

ISSN 2706-8293

Ғылыми
журнал

Научный
журнал

**Баишев университетінің
ХАБАРШЫСЫ**

ВЕСТНИК
Баишев университета

2024

№ 1 (83)

БАИШЕВ УНИВЕРСИТЕТИНІҢ ХАБАРШЫСЫ
ғылыми журналы

ВЕСТНИК БАИШЕВ УНИВЕРСИТЕТА
научный журнал

Қазақстан Республикасының акпарат министрлігінде 2004 жылдың 29 қаңтарында тіркелген, куәлік № 4645-Ж, 2019 жылдың 7 маусымында қайта тіркелді, куәлік № 17737 Ж.

Зарегистрирован в Министерстве информации Республики Казахстан, свидетельство № 4645-Ж от 29.01.2004 г. Перерегистрирован 7 июня 2019 г. Свидетельство № 17737 Ж

Уш айда бір рет шығады Выходит один раз в три месяца
2000 жылдан бастап шығады / Издается с 2000 года

№ 1 (83)
Март 2024

МАЗМУНЫ СОДЕРЖАНИЕ CONTENTS

БАС РЕДАКТОР
ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР
Ахан Б.А.
БАС РЕДАКТОРДЫҢ ОРЫНБАСАРЫ
ЗАМ. ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА
Калаганова Н.К.
РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ
РЕДКОЛЛЕГИЯ
Асаров А. (Республика Казахстан),
Айпесисова С.А. (Республика Казахстан),
Исакулов Б.Р. (Республика Казахстан),
Жанпейсова Н.М (Республика Казахстан),
Султангареева Р.А.
(Российская Федерация),
Асадуллин Р.М.
(Российская Федерация),
Терегулов Ф.Ш. (Российская Федерация),
Джаксымуратов К. М.
(Узбекистан),
Сайылов Г. А.
(Азербайджан),

ПЕДАГОГИКА ҒЫЛЫМДАРЫ

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

Айтчанова А., Сайынова Г.Е., Бекжанова Ж.А. ШЕТ ТІЛІН ОҚЫТУДАҒЫ МУЗЫКАНЫҢ ҚОЛДАНЫЛУЫ	5
Байтасова Ж.С. БОЛАШАҚ ШЕТ ТІЛІ МҰҒАЛІМДЕРІНІҢ МӘДЕНИЕТАРАЛЫҚ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫ БАҒАЛАУ ӘДІСТЕРИ	8
Бисеналин Б.Е., Қанатова Ү.Б., Тлеуова А.З. «ҚОРҚЫТ АТА КИТАБЫ» – ОРТАҚ МҰРАМЫЗ	11
Еркінқызы А., Сайынова Г.Е. ШЕТЕЛ ТІЛІН ҮЙРЕТУ Дағдылары	15
Жаңбыршина Ж., Нұрмұхамбет А., Қондыбай К.Ә. Е.ОРАЗАҚОВТЫҢ «TİPI МУСІНДЕР» ПОВЕСІНДЕГІ СӨЗ ТАПТАРЫНЫҢ ҚОЛДАНЫС ЖИЛІГІ	17
Жарқынбай Э.А., Жұбантаева Ж.Қ. ИНТЕРНЕТ-ЛИНГВИСТИКАНЫҢ ИНСТАГРАМ ӘЛЕУМЕТТІК ЖЕЛІСІНДЕГІ ҚЫЗМЕТІ (ӘҢШІЛЕРДІҢ ИНСТАГРАМ ПАРАҚШАСЫ МЫСАЛДАРЫ НЕГІЗІНДЕ)	24
Дүйсенова А.М., Доссова С.Ж., Кульбаева Б.С. БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ОҚУ Дағдысының ҚАЛЫПТАСТЫРУ.	30
Коленкина Г.Қ., Ниязова Ғ.М. ҚАЛАМДАСТАР ДОСТЫҒЫ	33

Манюкович В. (Польша) Уразгалиева М.А., (Республика Казахстан) Бисенғалиева Г.М. (отв. секретарь) Адрес редакции: г.Актобе,ул.Бр.Жубановых д.302 «А» для писем: 030000 г. Актобе, а/я 64 e-mail: vestnik@bu.edu.kz тел.:8(7132) 974082	Қанатова Ұ.Б., Жұбантаева Ж.Қ. РЕСЕЙ ТІЛШІ-ФАЛЫМДАРЫНЫҢ ИНТЕРНЕТ- ЛИНГВИСТИКА ЖАЙЛЫ ЗЕРТТЕУЛЕРИ Құлмұрзина М.Ғ., Ниязова Ғ.М. АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫНЫҢ ФЫЛЫМИ- ӘДІСТЕМЕЛІК МҰРАЛАРЫ Сахитжанова Б., Адилбекова А., Асан Ж.А. САРЫШОЛАҚТЫҢ ҚЫЗДАРМЕН АЙТЫСЫ Сахитжанова Б, Макарова А., Асан Ж.А. САРЫШОЛАҚТЫҢ СҮРΕ АЙТЫСТАРЫ Тлеуова А.З., Копанова Ж.Ш., Момышева Г.А. ҚАЗАҚ ФАНТАСТИКАСЫНДАҒЫ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ПРОБЛЕМАЛАР Nurzhanova M.N., Kanlybayeva A.U., Mukhitova Zh.N.	37 40 45 50 55 58
Жарияланған авторларының редакция білдірмейді. Мақала мазмұнына авторлар жауап береді. Опубликованные материалы авторов не отражают точку зрения редакции. Авторы несут ответственность за выбор и представление фактов. Редакционная коллегия оставляет за собой право корректировки по ГОСТ 7.5.- 98 «Журналы, сборники, информационные издания. Издательское оформление публикуемых материалов», ГОСТ 7.1-2003 СИБИД «Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления».	мақала пікірі көзқарасын МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ ГРАММАРУ ЭКОНОМИКА ФЫЛЫМДАРЫ ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ	
Сдано в набор 26.03.2024 г. Подписано в печать 26.03.2024г. Формат 21x29,7. Печ.л.7,6 Тираж 100 экз. Отпечатано в РИО Баишев Университета	Айтмагамбетова Э. Д, Баймукашева Ж.З., Жакыпова А.Ж., Калмаганбетова С.Р. ҚОРШАҒАН ОРТАНЫ ҚОРҒАУ: ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЖЕТИСТИКТЕРИ Жаңабай Т.Ж., Иманбаева З.Ә. ҚАРЖЫЛЫҚ ТӘҮЕКЕЛДЕР ЖӘНЕ ОНЫ БАҒАЛАУ ӘДІСТЕРИ Калмагамбетова С.Р. МЕМЛЕКЕТТІК ҚЫЗМЕТШІЛЕРДІҢ МАНСАПТЫҚ ҚОЗҒАЛЫСЫ, ӨСУ КЕЗЕҢДЕРИ Мырзақан Б.Қ. Баймукашева Ж.З., Кубанова Д.Б, Ахметова Э.Е. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ АГРОӨНЕРКӘСПТІК КЕШЕНІН ДАМЫТУДЫҢ НЕГІЗГІ БАҒЫТТАРЫ Оспанов А.М. ДАМУДЫҢ ИНТЕГРАЦИЯЛЫҚ МОДЕЛІ НЕГІЗІНДЕ ҰЙЫМНЫҢ БӘСЕКЕЛЕСТІК СТРАТЕГИЯСЫН ӘЗІРЛЕУ	64 68 72 78 81
	ТЕХНИКА ФЫЛЫМДАРЫ ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ	
	Агниязов А.Ж., Беркешева А.С. ЕСЕПТЕУ МОДЕЛІН ҚҰРУДЫ ҰЙЫМДАСТАРЫ ШАРАЛАРЫ Асқарқызы А., Бисалиев И.Ж. ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЛОГИСТИКАНЫҢ ДАМУЫ	86 90

Джумабаев М. Д., Джумабаева К. М., Қонысбаева Ж. О., Шалабаева С. И., Шлапак Е. Ю. АРБОЛИТОБЕТОН. ЖАЛПЫ СИПАТТАМАЛАРЫ	93
Исакулов Б.Р., Нургалиев Р.М., Конысбаева Ж.О., Шалабаева С.И. ИССЛЕДОВАНИЕ СВОЙСТВ ЛЕГКОГО БЕТОНА НА ОСНОВЕ ШЛАКОВЫХ ВЯЖУЩИХ	97
Танатов К.К., Беркешева А.С. МАТЕРИАЛДЫҚ РЕСУРСТАРДЫ БАСҚАРУДЫҢ ЛОГИСТИКАЛЫҚ ПРИНЦИПТЕРІНДЕГІ ҚАУІП КӨЗДЕРІ	102
ӘЛЕУМЕТТІК –ҚҰҚЫҚТЫҚ ҒЫЛЫМДАРЫ	
СОЦИАЛЬНО-ПРАВОВЫЕ НАУКИ	
Ибраева А.К., Джигитова Р.Н. «ЗАҢ МЕН ТӘРТІП» ҚАФИДАТЫНЫҢ ҮСТЕМДІГІ – ПО ЖҮЙЕСІНДЕГІ ҚЫЗМЕТТІ ҮЙЫМДАСТАРУДЫҢ БАСТЫ ҚҰРАЛЫ РЕТИНДЕ	106
ӘЛЕУМЕТТІК –ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАРЫ	
СОЦИАЛЬНЫЕ И ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ	
Amanzhanova A., Kuzembayeva G. A THE ESSENTIAL ROLE OF USING EDUCATIONAL VIDEOS IN ENHANCING THE VOCABULARY OF STUDENTS	114

ПЕДАГОГИКА ГЫЛЫМДАРЫ/
ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

МРНТИ 14.25.09

А. Айтчанова¹

6B01731 «Шетел тілі: екі шетел тілі» білім беру бағдарламасы

Г.Е. Сайынова², Ж.А. Бекжанова³,

¹²³Башиев университеті, Қазақстан Республикасы, Ақтөбе қаласы

gulim.saiynova@bk.ru

ШЕТ ТІЛІН ОҚЫТУДАҒЫ МУЗЫКАНЫҢ ҚОЛДАНЫЛУЫ

Аннотация

Әндер тілдік тәжірибе мүмкіндіктерін ұсынып қана қоймайды, сонымен қатар тыңдау дағдыларын, тілдік ассоциация мен ассимиляция дағдыларын, фонологиялық дағдыларды дамытады және оқудың женіл атмосферасын қамтамасыз етеді.

Кілт сөздер: шет тілін оқыту әдістемесі, білім саласы, аудиожазба, бейне жазба, әуендер, әндер, грамматика, фонетика, лексика

Шетел тілін оқытудағы шет ел әуендерінің орыны ерекше. Аудионы тыңдалап, видеоны көріп шет тілін менгерудің сапалы жолдарының бірі. Өлеңді тыңдау арқылы кейбір адамдар рахат алғып, бір сергіп алады. Әсіресе, классикалық жанрдағы әуендер өте пайдалы. Өз тәжірибеме сүйенетін болсам, білім алушыларға анкета жүргізіп анғарғаным, басым көпшілігі әуенді тыңдалап, жұмыстануды таңдаған болатын. Қазір жастардың басым көпшілігі шет ел өлеңдерін тыңдалап, жаттап алғып, аудармасын білуге қызығушылық танытып жатады. Ал, кейбір кәсіби әншілер тіптен, аудармашылардың көмегімен мемлекеттік тілімізге аударып та айтып, орындал жүр[1;47].

Білім берудегі басты мақсатымыз, әуенді алдымен тыңдатып, түсініксіз болған жағдайда кері тыңдатып, кейін өлеңнің мәтінімен таныстырып, аударма жасата отырып, мәтінге грамматикалық талдау, яғни шақтарды ажырату, фонетикалық талдау тыңдау процесі арқылы сөйлеуді дамыту, лексикалық талдау арқылы сөздік қорын дамыту, толықтыру, ойлау қабілетін өрбіту, ойын ашық айта алу секілді пайдалы тұстары жетерлік. Бұл әдіс арқылы шет тілін оқытудағы барлық аспектілердің әдіс тәсілдері қамтылады. Ол үшін алдымен жаңартылған білім беру саласындағы технологиялар, соның ішінде өлеңге презентация жасау үшін интерактивті тақта, дыбыс анық шығару үшін колонкалар, ғаламтор қажет болады. Мысал ретінде әлемге танымал The Beatles рок тобының Yesterday өлеңін алсақ:

Yesterday
All my troubles seemed so far away
Now it looks as though they're here to stay
Oh, I believe in yesterday
Suddenly
I'm not half the man I used to be
There's a shadow hanging over me
Oh, yesterday came suddenly

Why she had to go, I don't know
 She wouldn't say
 I said something wrong
 Now I long for yesterday
 Yesterday
 Love was such an easy game to play
 Now I need a place to hide away
 Oh, I believe in yesterday
 Why she had to go, I don't know
 She wouldn't say
 I said something wrong
 Now I long for yesterday
 Yesterday
 Love was such an easy game to play
 Now I need a place to hide away
 Oh, I believe in yesterday

Алдымен өлеңмен жұмыс жасау жоспарына тоқталайық: грамматикаға анализ жасайды, өлеңнің атауына мән берсек, Yesterday дегеніміздің өзі “кеше” деп аударылады, жалпы мәтін толықтай “Жәй өткен шақты” қамтиды.

Yesterday
 Love was such an easy game to play
 Now I need a place to hide away
 Oh, I believe in yesterday

Осы бір шумағын аударсақ:

Кеше
 Махаббат өте оңай ойын болды
 Енді маган жасырынатын жер керек
 О, мен кешегі күнге сеніп едім

Өлең мәтіні өткен шакта болған оқиғаны сипаттайты. Грамматикаға сүйене отырып The Past Simple Tense шағында мәтінгे сұрақтар қоямыз: Did you believe in yesterday? Was there a shadow hanging over me? Why had she go to? Was love such an easy game to play?

Ендігі аспект лексикаға тоқталып өтсек, лексиканы дамыту үшін жаңа сөздермен толықтырып, жаттау қажет.

Кесте. Жаңа сөздерге арналған кесте:

yesterday	кеше
troubles	қызындықтар
though	дегенмен
suddenly	кенеттен
easy	женіл
I said something wrong	мен дұрыс емес нәрсе айттым
Why she had to go?	неге ол баруға мәжбүр болды?
now I need a place to hide away	енді маган жасырынатын жер керек

Жаңа сөздерді жаттау арқылы білім алушылардың сөздік қоры көбейіп, ойлау қабілеті дамып, есте сақтау қабілеті жақсара түседі. Осы әдістерді қолдана отырып, ендігі тапсырмаға осы өлең мазмұнына сәйкес эссе жазуға береміз. Әрбір білім алушы өз ойын анық қағаз бетіне түсіріп шығармашылығын дамыта алады. Барлығымызға белгілі әр топта әртүрлі деңгейдегі білім алушылар кездеседі. Кейбірі тіптен эссе жаза алмай да жатады. Сол себепті

ондай білім алушыларға өлең мазмұнына сәйкес сурет салуға да болады. Бұл әдісте ойлау қабілетін арттыруға көмектеседі. Немесе, тіптен осы өлеңге диктант жазса да артық етпейді, себебі орфографиямен жұмыс жасау сауаттылықты арттырады. Жалпы өлең адамға керемет көңіл күй сылағанымен қоймай, пәнді менгеруге деген қызығушылықты ашады.

Ежелгі Греция мектептерінде әндердің көмегімен барлық қажетті ақпараттардың жатталғаны белгілі [8;240].

К. Д. Ушинскийдің айтуынша: сабакта бірлесіп ән айту-бұл керемет ұйымдастырылған қуатты педагогикалық құрал, білім алушылардың сезімдерін біріктіреді және тәрбиелейді. Ал, Л. Леви: "музыка – білім алушыларға он әсер ететін ең тиімді әдістерінің бірі, ең күшті психологиялық сезімдер мен эмоцияларға толы сананың жасырын терендігіне енетін ынталандыру болып табылады деген екен.

Көптеген ғалымдар мен драматургтердің пікірінше, "рок музыкасы мен өнері еркін түсіндіріледі, мәдени санада із қалдырады, шығармашылықты қоздырады және жеке тілдік реакцияларды тудырады". Олар музыканы біріктіретін негізгі функцияларды сипаттайды:

- физиологиялық (есте сақтауды жеңілдетеді);
- эмоционалды (сезім тудырады);
- әлеуметтік-психологиялық (топтағы динамиканы күштейтеді);
- танымдық (танымдық, ақыл-ойға ықпал етеді);
- бейсаналық оқыту функциясы (құрделі тілдік құрылымдар бейсаналық деңгейде зерттеледі);

Көптеген авторлар функциялардың негізгі жиынтығын атап, музыка арқылы шет тілдерін үйренуді былайша жіктейді:

1. Сезімдер мен эмоцияларға бағытталған эмоционалды функция;
2. Физиологиялық қызметі: Музыка есте сақтауға әсер етеді
3. Музыка ойлау процестеріне ықпал етеді;
4. Әлеуметтік-психологиялық функция динамикаға әсер етеді
5. Құрделі тілдік құрылымдар әндердің арқасында түсіндіріледі;
6. Ән ми процестерін жеңілдетуге көмектеседі;
7. Ән қарым-қатынасты нығайтады [7;68].

Шет тілі сабакындағы әндер мен бейнежазбалар білім алушылардың шығармашылығына серпін береді. Әсіресе, фонетика аспектісін әндер арқылы жеңіл әрі тез дамытуға болады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Абдрахманова С. Өлең аудармасының теориясы мен поэтикасы / Автореферат – Алматы: М. О. Әуезов атындағы әдебиет және өнер институты, 2017. – 47 б.
2. Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы «Қазақстан жолы- 2050: Бір мақсат, бір мұдде, бір болашақ», 17.01.2017 ж.
3. «Білім технологиялары» № 3, 2018 ж.
4. «Жаңартылған білім беру мазмұны аясында критериалды бағалауды жоспарлау және ұйымдастыру» 2017ж
5. Мұғалімдердің біліктілігін арттыру бағдарламасы (екінші басылым) «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ Педагогикалық шеберлік орталығы, 2019
6. Жалпы білім беретін мектеп мұғалімдеріне арналған критериалды бағалау басшылығы Астана 2018
7. Мұғалімге арналған нұсқаулық (екінші басылым) «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ Педагогикалық шеберлік орталығы, 2019
8. Берикханова А.Е. Педагогикалық мамандыққа кіріспе. Оқу құралы. - Алматы, 2009.-240 б.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ МУЗЫКИ В ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ

Аннотация

Песни не только предлагают возможности языкового опыта, но также развивают навыки аудирования, языковые ассоциации и навыки ассимиляции, фонологические навыки и обеспечивают легкую атмосферу обучения. Особое место в обучении иностранному языку занимают зарубежные мелодии. Прослушивание аудио, просмотр видео-один из качественных способов овладения иностранным языком. Слушая стихотворение, некоторые люди получают удовольствие и освежаются. Особенно полезны мелодии классического жанра. Опираясь на свой опыт, я анкетировал обучающихся, большинство из них предпочли слушать музыку и работать. Сейчас большая часть молодежи интересуется чтением, заучиванием и переводом зарубежных стихов.

Ключевые слова: методика обучения иностранному языку, сфера образования, аудиозапись, видеозапись, мелодии, песни, грамматика, фонетика, лексика,

THE USE OF MUSIC IN TEACHING A FOREIGN LANGUAGE

Annotation

Songs do not only offer language practice opportunities through repetition but also by developing listening skills, language association and assimilation skills, and phonological skills and provide an easygoing learning atmosphere. A special place in teaching a foreign language is occupied by foreign melodies. Listening to audio and watching videos is one of the high-quality ways to master a foreign language. Listening to the poem, some people get pleasure and refresh themselves. Classical genre melodies are especially useful. Based on my experience, I interviewed students, most of them preferred to listen to music and work. Now most of the young people are interested in reading, memorizing and translating foreign poetry.

Keywords: methods of teaching a foreign language, field of education, audio recording, video recording, melodies, songs, grammar, phonetics, vocabulary

МРНТИ 16.21.25

Ж.С. Байтасова¹

¹Батыс инновациялық-технологиялық университеті, Қазақстан Республикасы, Орал қаласы
Шетел тілдер мамандығы, 2 курс, магистранты

zhide86@mail.ru

БОЛАШАҚ ШЕТ ТІЛІ МҰГАЛІМДЕРІНІҢ МӘДЕНИЕТАРАЛЫҚ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТАНЫРУДЫ БАҒАЛАУ ӘДІСТЕРИ

Аннотация

Бұл мақала болашақ ағылшын тілі мұғалімдерінің мәдениетаралық құзыреттілігін зерттеуге және арттыруға бағытталған. Ол Батыстың белгілі ғалымдары мен сарапшылары тұжырымдаған «құзыреттілік» және «мәдениетаралық құзыреттілік» анықтамаларын зерттейді. Сонымен қатар, онда әртүрлі ортадан шыққан ғалымдар, оның ішінде шетелдік, ресейлік және қазақстандық сарапшылар анықтаған мәдениетаралық құзыреттіліктің зерттеулері, құрылымы мен моделі көрсетілген. Бұл тақырыптың маңыздылығы зерттеу мәселелерін анықтауда және жоғары оку орындарындағы болашақ ағылшын тілі мұғалімдерінің мәдениетаралық құзыреттілігін арттыруда жатыр. Мақсат-әртүрлі мәдени

контексттерде шарлау кезінде ұлттық құндылықтар мен мұраларды сақтауға қабілетті білікті, бәсекеге қабілетті мамандарды даярлау.

Түйін сөздер: инновациялық білім, мәдениетаралық коммуникация, құзыреттілік, дағдылар, мәдениетаралық құзыреттілік

«Инновациялар мен білім беру арқылы экономикалық білімге қол жеткізу» атты жолдауында Президент Н.Назарбаев Қазақстанның әлемдегі бәсекеге қабілетті 50 елдің қатарына кіруге ұмтылудағы басты мақсаты-ғылыми жетістіктерге шебер қол жеткізе алатын, өзін-өзі басқара алатын және теориялық білімдерін іс жүзінде тиімді қолдана алатын жоғары білікті тұлғаларды тәрбиелеу екенін атап өтті. Қазақстан Республикасында 2015 жылға дейін белгіленген білім беру шеңберінде құзыреттілікке негізделген білім берудің негізгі мақсаты өзін-өзі дамытуға қабілетті, терең білімге негізделген, проблемаларды шешуге және шешім қабылдауға қабілетті тұлғаларды тәрбиелеу ретінде сипатталады [1].

Қазіргі ақпараттық қоғам жаһандануға, интеграцияға және тұтынушылық, мәдениет, ғылым, саясат және экономика сияқты әртүрлі салалардағы мәдениетаралық өзара әрекеттесулердің артуына көп сүйенеді. Өмірді шарлай отырып, біз әртүрлі мәдениеттерді кездестіреміз – көршілер, әріптестер немесе таныстар арқылы. Дегенмен, бұл өзара әрекеттесулер дүниетанымдағы айырмашылықтарға, мәдени нюанстарға және тілдік кедергілерге байланысты қызын болуы мүмкін. Бұл «мәдениетаралық құзыреттілік» ұғымын ұжымдық түрде қалыптастыратын табысты қарым-қатынас пен ынтымақтастықты жеңілдету үшін толеранттылықты, эмпатияны, бейімделгіштікі және икемді ойлауды дамытудың маңыздылығын көрсетеді.

Мәдениетаралық құзыреттілікті түсіну оның басқа кәсіби құзыреттер арасындағы орны, оның қалай анықталатыны және қалай өлшенетіні сияқты сұраптарды тудырады. Жалғасып жатқан жаһандану процесі мәдени алмасулар, институттар арасындағы тікелей байланыстар, ғылыми ынтымақтастық, сауда және туризм арқылы елдер, халықтар және мәдениеттер арасындағы өзара әрекеттестіктің артуына ықпал етеді. Демек, әртүрлі мәдени ортадан шыққан адамдармен кездесу біздің құнделікті өмірімізде үйреншікті жағдайға айналды. Оқу орындары студенттермен алмасу, бірлескен жобалар және шетелде тағылымдамадан өту арқылы мәдениетаралық қарым-қатынасты көбірек дамытады.

Мәдениетаралық құзыреттілік мәдени айырмашылықтар мен танымдық стереотиптерді ескере отырып, шет тіліндегі тиімді қарым-қатынас жасау үшін өте маңызды. Ол қарым-қатынас принциптерін, мәдениеттің негізгі функцияларын және мәдениеттің әртүрлі контексттердегі қабылдау мен қарым-қатынасқа қалай әсер ететінін, сондай-ақ оның адам әрекеті мен қоғамның дамуына әсерін түсінуді қамтиды [2].

Мәдениетаралық құзыреттілікті дамыту студенттерге сыйластық, толеранттылық және мәдени айырмашылықтарды бағдарлай білу принциптерімен мәдениетаралық диалогқа тиімді қатысу үшін өте маңызды. Мәдениетаралық оқыту студенттердің мәдениетаралық қарым-қатынас дағдыларын дамытуға, сонымен бірге өздерінің мәдени ерекшеліктерін түсінуге және әртүрлі дәстүрлерді бағалауға тәрбиелеуге бағытталған.

А.В.Анненкова, М.Беннетт сияқты шетел ғалымдары П.А.Кудабаева, К.М.Беркимбаев [7], Артықбаева Е.В [8] және басқа ғалымдар мәдениетаралық құзыреттіліктің әртүрлі аспектілерін жан-жақты зерттеп, оның қалыптасуы мен маңыздылығын түсіндірді. Сонымен қатар, Л.И.Корнеева және В.В.Сафонова сияқты зерттеушілер оның коммуникативті құзыреттілік пен лингвистикалық сәйкестіктің кең контекстіндегі маңыздылығын атап өтті.

Мәдениетаралық құзыреттілік білім беруде маңызды рөл атқарады, бұл студенттерге өзара түсіністік пен ынтымақтастықты дамыта отырып, әртүрлі мәдени ортадан шыққан адамдармен тиімді қарым-қатынас жасауға мүмкіндік береді [3].

Ресейлік зерттеушілер, оның ішінде Шейна И.М. және Куповская А.С., мәдениетаралық құзыреттілікті түсіну және дамыту модельдерін ұсынды. Шейнаның моделі мәдениетаралық құзыреттіліктің когнитивті және коммуникативті аспектілеріне баса назар аударады, жеке қасиеттерді, ақпаратты іздеу мен коммуникацияға байланысты дағдыларды, аналитикалық қабілеттерді, коммуникативті және мінез-құлық стратегияларын бөліп көрсетеді [4]. Ол бұл құзыреттіліктер білім алудан тәжірибелік оқытуға және кейіннен білім мен дағдыларды бейімдеуге көшу арқылы оқыту арқылы алынатынын атап көрсетеді.

Екінші жағынан, Куповская этномәдени құзыреттілік ұғымын енгізіп, этномәдени компоненттің мәдениетаралық коммуникациядағы маңыздылығын атап көрсетеді. Дегенмен, ол Батыста «мәдениетаралық құзыреттілік» терминінің кеңінен қолданылғанын мойындайды және өз моделін осы саладағы бар зерттеулерге негіздейді [5].

Білім беру контекстінде мәдениетаралық коммуникация әлемді және оның алуан түрлі мәдени перспективаларын түсіну құралы ретінде қарастырылады. «Әлемдік сурет» ұғымы тіл, ғ-ишара, өнер, салт-дәстүрлер, технологиялық жетістіктер сияқты әртүрлі элементтерді қамтитын әлем туралы жаһандық түсінікті қамтиды. Бұл түсінік жеке сананың субъективті элементі ретінде де, адам іс-әрекетіндегі объективті көріністер ретінде де өмір сүретін әлемдік суреттің дуалистік сипатына баса назар аударады [6].

Тұластай алғанда, зерттеушілер мәдениетаралық құзыреттілікке әртүрлі көзқарастардан қарайды, оны әртүрлі қоғамдарда бейбіт қатар өмір сүру, бейтаныс мәдениеттерге қатысу немесе мәдени әртүрлілікті қабылдай отырып, сәйкестік сезімін сақтау қабілеті ретінде қарастырады. Г.Фишер мәдениетаралық құзыреттілікті тарихи сана мен іс-әрекетке дайындыққа негізделген сапа ретінде анықтайды.

Мәдениетаралық қарым-қатынастағы ықтимал проблемаларды түсіну және жалпы қабылданған мінез-құлық нормалары мен құндылықтарын ұстану тіл үйренушілер үшін өте маңызды. Мәдени айырмашылықтарды тиімді бағдарлай алатын және мәдени құндылықтарды мінез-құлқында көрсете алатын студенттер жаһанданған әлемде білікті мамандар ретінде қатысуға жақсы дайындалған.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Лекция Н. Назарбаева «К экономике знаний через инновации и образование»: Н.А.Назарбаев и евразийство: Сб.избр. ст. и выст. Главы государства / Под ред. Е.Б. Сыдыкова. — Астана: Изд-во ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, 2012. — 222 с.
2. Свиридов Р.А. Формирование межкультурной компетенции будущих специалистов в области мировой экономики посредством делового английского // Инновационные образовательные технологии в преподавании иностранных языков: Сб. науч.-исслед. работ II Междунар. летней школы для молодых исследователей. — Томск: Изд-во ТГПУ, 2005. — С. 73.
3. Сафонова В.В. Изучение языков международного общения в контексте диалога культур. — Воронеж: Истоки, 2006.— С. 62.
4. Шеина И.М. Формирование межкультурной коммуникативной компетенции как фактор развития академической мобильности. Научная библиотека диссертаций и авторефератов disserCat. — [ЭР]. Режим доступа:
5. <http://www.dissercat.com/content/formirovanie-kommunikativnoi-mobilnosti-studentov-ekonomicheskogo-vuza#ixzz3lJu7MHZh>
6. Куповская А.С. Этнокультурологический компонент процесса межкультурной коммуникации. — М., 2011. — С. 71.
7. Fischer G. E-mail in foreign language teaching. Towards the creation of virtual classroom, Tübingen, Germany: StauffenburgMedien, 2008, p. 68.
8. Беркимбаев, К.М. // «Formation of intercultural communicative competence of future

English teachers» - 2018 г [URL: http://dspace.ayu.edu.kz/handle/123456789/3647](http://dspace.ayu.edu.kz/handle/123456789/3647)

9. Артықбаева Е.В. Теория и технология электронного обучения в общеобразовательной школе: дис д-ра пед. наук: 13.00.02. / Е.В. Артықбаева. — Алматы, 2010. — 256 с.

МЕТОДЫ ОЦЕНКИ ФОРМИРОВАНИЯ МЕЖКУЛЬТУРНЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА

Аннотация

Эта статья посвящена исследованию и повышению межкультурной компетентности будущих учителей английского языка. В ней рассматриваются определения «компетентности» и «межкультурной компетентности», сформулированные известными западными учеными и экспертами. Кроме того, в нем излагаются исследования, структура и модель межкультурной компетентности, разработанные учеными из разных стран, включая зарубежных, российских и казахстанских экспертов. Важность этой темы заключается в выявлении исследовательских проблем и развитии межкультурной компетентности у будущих преподавателей английского языка в высших учебных заведениях. Цель состоит в том, чтобы воспитать квалифицированных, конкурентоспособных специалистов, способных сохранять национальные ценности и наследие, ориентируясь в различных культурных контекстах.

Ключевые слова: инновационное образование, межкультурная коммуникация, компетентность, навыки, межкультурная компетентность

METHODS FOR ASSESSING THE FORMATION OF INTERCULTURAL COMPETENCIES OF FUTURE FOREIGN LANGUAGE TEACHERS

Annotation

This article focuses on the exploration and enhancement of intercultural competence among prospective English teachers. It delves into the definitions of «competence» and «intercultural competence» as articulated by renowned Western scholars and experts. Additionally, it outlines the research, structure, and model of intercultural competence as delineated by scholars from various backgrounds, including foreign, Russian, and Kazakh experts. The significance of this topic lies in identifying research issues and fostering intercultural competence among future English teachers in higher education. The aim is to cultivate skilled, competitive professionals capable of preserving national values and heritage while navigating diverse cultural contexts.

Keywords: innovative education, intercultural communication, competence, skills, intercultural competence

МРНТИ 17.09.09

Б.Е. Бисеналин¹, Ұ.Б. Қанатова²

6B01711 Қазақ тілі мен әдебиеті білім беру бағдарламасы

Ғылыми жетекшісі: А.З. Тлеуова³

¹²³Баишев университеті, Қазақстан Республикасы, Ақтөбе қаласы

tleuovaaz@mail.ru

«КОРҚЫТ АТА КИТАБЫ» – ОРТАҚ МУРАМЫЗ

Андалпа

Мақалада түрік халықтарына ортақ әдеби мұра болып есептелетін «Корқыт ата кітабы» еңбегінің қазақ халқы үшін маңызы айтылады. Қазақ халқының ауыз әдебиетінде Корқыт

ата туралы аңыз әңгімелер баршылық. Қорқыт сонымен қатар қазақ ұғымында күйші, қобызшы, мәңгілік өмірді аңсаған аңыз кейіпкері ретінде танылған. Тұбі бірге туыс елдердің мәдени, рухани дәстүрін жалғастыруда «Қорқыт ата кітабының» маңызы сөз болады.

Түйін сөздер: Әдеби мұра, «Қорқыт ата кітабы», күйші, қобызшы, аңыз кейіпкері.

Түрік халықтарының ортақ мұрасының бірі – «Қорқыт ата кітабы». Қорқыт ата түріктер арасында данагөй, сәуегей әулие болып танылған тұлғаны қазақ пен түрікмендер «Қорқыт ата» деп атаса, Өзіrbайжан мен Анадолы түріктері «Дәде Қорқыт», – деп атайды. Бұрын ауызша мәлім болған бұл жыр XV-XVI ғасырларда хатқа түсірілген. Оған дейін осы аңыз – жыр ел арасында қаншама замандар тарағып келгені ғылымда әлі күнге дейін толық анықтала қойған жоқ. Оғыздар – түрік халықтарының өте көне заманнан келе жатқан тайпасы. Олардың басым бөлігі XI ғасырға дейін көшпенди болған. Оғыз руларының Сырдария бойында, Қаратай атырабында VIII-X ғасырлар мөлшерінде өмір кешкенін еске салсақ, Қорқыт туралы әпсаналардың шыққан кезеңін де болжауга болады. Қалай болған күнде де Қорқыт ата жайындағы сөздер түрік халықтарының ең ескі жәдігерлері қатарына қосылғаны анық. Көрнекті ғалым профессор Х.Г.Короғлының көрсетуінше, «Дәде Қорқыт кітабының» төрт бөлімінде баяндалған оғыздардың Сыр бойында, Қазақстанда жүрген кезеңінің шындығын бейнелейді [1,30].

Әпоста көрсетілген кейбір адам аттарының күні бүгінге дейін Түркістан төнірегінде сақталып отыруы да өз тараپынан бағалы мағлұмат бере алады. Мәселен, бұл манда «Дәде Қорқыт кітабындағы» Баяндыр (Байылдыр), Қарашық, Теке есімдері қазіргі кезде жер-су аттары болып қалған. Этимологиялық зерттеулердің күтіп тұрған басқа да атамалар (Шәүілдір, Жанкент, Қараспан, т.б.) баршылық. «Дәде Қорқыт кітабы» оғыздар мен қыпшақтардың қатар өмір кешкен осы кезеңінің ғажайып мұрасы деп қарауға болады. Бұған қазақ арасында Қорқыт жөнінде желілі аңыз әңгімелердің айтылып келуі дәлел. Қорқыттың туғанынан өлгеннен дейінгі аралықты тұтас баяндайтын қазақ аңызының өзіндік өзгешеліктері мол болғанымен, ортақ қаһарманы оғыздардағымен бірдей екендігі көміл. «Қорқыттың» қазақ версиясын неғұрлым толық жинап, күрделі зерттеу жазған академик Ә.Х.Марғұланның еңбегі аса маңызды. Әлкей Марғұлан: «Қорқыт әңгімелерін жақсы зерттеген түркиялық ғалым Орған Шайық араб, парсы және түркі тілдерінан көп жаңа мәліметтер тапқан. Сол мәліметтер бойынша Қорқыт әфсанасын ең ерте заманда Сыр бойында қоныстанған Оғыз бен Қыпшақ тайпалары шығарған. Олардың ескі аңыздарда Сыр бойында қоныстанған тайпалардың (үйсін, қаңлы), алып ерлері (Бамсы, Алпамыс, Қазанбек, Басат, Екрем, Секрек) аталауды», [2,48] – деп қорытқан.

Қазақ арасында Қорқыттың есімі тұнғыш рет қобыз жасап, күй шығарған деген аңыз арқылы белгілі. Оның өлімнен қашып, мәңгілік өмір ізден дүниені шарлауы, барлық жерде де оған «қазылған көр» кездесуі, ажалдан құтылуудың айласын ізден шарқ ұруы, ақырында өлім тұзағына ілініп, қабірі Сырдария жағасында қалуы туралы әпсаналар ауыздан ауызға тарап, бүгінге дейін жеткен. Осындай үзік-үзік аңыздардың өзінен бір кезде Қорқыт жөніндегі әңгіменің халыққа соншалық сүйікті болғаны сезіледі. Қорқыттың зираты жатқан жерді қазақтар әулие, киелі санап, ғасырлар бойында оның басына барып, мінәжат етіп келген. Қызылорда облысының Қармақшы ауданының жерінен өтетін темір жол бойында «Қорқыт» атты станцияның болуы да, қазір соған жақын жерде дана күйшіге ескерткіш орнатылуы да ел естелігінің белгісі. Кейбір деректерде Қорқыттың әкесі оғыздың баят руынан, шешесі қыпшақ қызы делінеді. Бұл да аты аңызға айналған қаһарманның оғыздар мен қыпшақтарға тел ортақ болып табылатынын дәлелдей түседі. Қорқыттың күйлері делинетін шығармалардың қазақ арасында сақталуы ерекше бағалы нәрсе. Музыка зерттеушісі М.Жарқынбеков [3] нотаға түсірген Қорқыт күйлері көне заман мен бүгінгі дәуірдің арасындағы рухани байланыс үзілмегендігін сипаттайды. Қызылордалық Нышан

қобызшыдан жазып алынған «Ұшардың ұлуды», «Тарғыл тана», «Аққу», «Елім-ай, қалқамай», «Башпай» секілді күйлер қазақ өнерінің қорына қосылды. Ал, «Қорқыт» деп аталған ескі күй ғасырлар бойында ұзілмей, бүгінгігі күндер ескерткішіндегі жұртшылық құлағына сіңісті болып келген. Сонымен қатар Қорқыттың «Арыстанбап», «Желмаяның желісі», «Толқын» деген күйлерінің де болғаны туралы деректер бар. Қорқыттың шын мәніндегі күй атасы болғанын қобызшылардың қобызда ойнар алдында айтатын «сыйыну» сөздерінен де байқауға болады. Ондай сөздердің кейбір шумактары Нышан Шеменұлының аузынан жазылып алынған:

Қорқыт еді ежелден күй иесі,
Есақай Алашаның әулиесі.
Маржандай қиссаларды төгілдіріп,
Табылған Тұрғанбайдың сөз жүйесі.
Қаратамырда Адасқан,
Оң көзбен көріп бал ашқан.
Қыпшакта бар Қойлыбай,
Таздарда бар Құттыбай,
Бала күйші мен едім,
Қай бақсыдан кем едім.
Ерегісе келгенде,
Екі аяғым тең едім... [4, 48].

Ел жадында «Қорқыт айтқан» делінетін өлең жолдарының тұрақты сақталуының да терең сыры барға ұқсайды. Қаншама асыл өнер ұлғілерін уақыт шаңы басып қалғанымен, Қорқыт есімінің қобызшылар аузынан түспей келгені ғажап көрініс.

Қарағайдың түбінен,
Қайырып алған қобызым,
Үйенкінің түбінен
Үйіріп алған қобызым,
Желмаяның терісін
Шанақ қылған қобызым,
Бесті айғырдың құйрығын
Ішек қылған қобызым.
Құлағынды бұрайын,
Осы айтқаным болмаса,
Қайырып жерге ұрайын... [4, 12].

деген сөздерді қастерлеп, дуадай қайталап келушіліктің өзі қобызшы атаулының Қорқытты пір тұтқанын байқатады. Ұлы қобызшының атына байланысты аңыздардың мәнділігі соншалық жазба ақын-шаирлар да осы тақырыпка қалам тартып, татымды шығармалар жасаған. Қазақ қасіретінің жыршысы, ақын Мағжан Жұмабаевтың «Қорқыт», «Қойлыбайдың қобызы» [5] деп аталған поэмаларында Қорқыт есімі бостандықтың, ел, адам еркіндігінің рәмізіндегі ардақталған. Құллі түрік халықтарына мәшіхүр болған «Қорқыттың» қазақ нұсқасының кейбір ерекшеліктері осындай.

Түрік, азербайжан халықтары арасында зор даңққа ие болған «Дәде Қорқыт кітабының» құрылыштық, оқиғалық жақтарында қазақ аңыздарынан елеулі айырмашылықтар бар. Эпостиң он екі бөлімінде ертедегі өткен оқиғалардың баяны жинақталып, белгілі жүйемен хатка түсірілгені аңғарылады. Сонда да болса «Қорқыт ата кітабының» ұзына бойында «мен түрік халықтарына ортақ дәстүрімін» дейтін сарындар мен өрнектер тұнып тұр. Қазақ ғалымдары Ә.Қоңыратбаев[6], Б.Ысқақов[7] «Қорқыт ата кітабында» нақыл, мақал, қанатты сөздердің молдығын ескеріп, олардың қазақша баламасын беруге ұмтылған. Сол сөздердің кейбіреулері мыналар: «Өлген адам тірілмес, шықкан жан қайта келмес», «сулар тасығанмен,

теңіз толмас», «тәккаббарлықты тәнірі сүймес», «күл – төбе болмас, күйеубала – ұл болмас», «Кара есектің басына жүген кигізсең де тұлпар болмас», «Жапалақ-жапалақ қар жауса да, жазға қалмас», «ежелгі дүшпан дос болмас», «қыз анадан көрмей, ұлғі алмас», «дәулетті ұл болса, ошағыңың қоры болар, дәулетсіз ұл болса атаның соры болар», «сілтей білген жігітке оқ пен қылыштан ғері шоқпардың өзі артық», «жердің соны шөбін киік білер», «тұнде керуен көшкенін торғай білер», «самайы ағарған баба көрікті, ақ сүтіне тойғызыса, ана көрікті, сүйікті ағайың-туған көрікті, ұлken үйдің қасынан тігілген отау үй көрікті».

«Дәде Қорқыт кітабының» оқиғалық сарынында қазақ ұғымына етене желілер жиі кездеседі. Р.Бердібаев: «Жырдың «Дірсекан мен Бұқаш әңгімесі» деп аталған бірінші бөлімінде Байындырдың ел жинап, ұлы барларға құрметті орын ұсынып, ұлсыздарды кемсітуі қөне замандар шындығынан хабар береді. Мұндай сарын «Алпамыс батырда», «Ер Сайында» ұшырайтыны белгілі. «Дәде Қорқыт кітабында» қазақ жыр, аңыздарындағыдай жалғыз көзді дәу, перінің қызына үйленген батыр бейнелері, алдағыны тұс көру арқылы болжай, ерліктің атадан балаға мирас болуы, жау тұтқынынан тапқырлық көрсетіп құтылу, жаудың сағын сындырып, елді мұратқа жеткізу секілді жайлар кең баяндалады. Батырлардың таңдап ат мінуі, ерлікпен үйленуі, жаулармен ұрыс суреттері де қазақ жырларына жақын», [8,67]. – деген тұжырым айтады. Түрік халықтарының әдебиетіндегі ортақ сарындарды білу, зерттеу, насиҳаттау түрлі озбыр күштердің зорлығы нәтижесінде бір-бірімен байланысы үзіліп қалған, тұбі бірге туыс елдердің мәдени, рухани дәстүрінің қайта жандануына септеседі. Мұндай игі ұмтылыстар түрік халықтары мәдениетінің, әдебиетінің, фольклорының тарихын жасауға берік негіз қалайды.

Әдебиеттер тізімі

1. Короғлы Х. Огузский героический эпос. М., 1976.
2. Марғұлан Ә. Ежелгі жыр, аңыздар. Алматы., 1984.
3. Жарқынбеков М. Қазақ музыкасы, Алматы., 2005.
4. Қорқыт Ата кітабы: Оғыздардың батырлық жырлары / Ауд. Ә.Қоңыратбаев, М.Байділдаев. – Алматы: Жазушы, 1986.
5. Жұмабаев М. Шығармалары, А., 1989, 3416.
6. Қоңыратбаев Ә. Қазақ фольклорының тарихы. – Алматы: «Ана тілі», – 1991 –2886
7. Ысқақов Ы. Қорқыт ата кітабы. – Алматы: Жазушы, 1994. –1606
8. Бердібай Р. Эпос – ел казынасы. – Алматы: «Рауан», – 1995. –3506

"КНИГА КОРКЫТ АТА" - НАШЕ ОБЩЕЕ НАСЛЕДИЕ

Аннотация

В статье рассматривается значение для казахского народа произведения «Книга Коркыт ата», являющегося общим литературным наследием тюркских народов. В устной литературе казахского народа есть легенды о Коркыт ата. Коркыт также известен как кюйши, кобызисты, герой легенд, жаждущий вечной жизни. "Книга Коркыт ата" продолжает культурные, духовные традиции родственных стран.

Ключевые слова: литературное наследие, «Книга Коркыт ата», кюйши, кобызист, герой легенды.

"BOOK OF KORKYT ATA" - OUR COMMON HERITAGE

Abstract

The article emphasizes the importance for the Kazakh people of the work "the book of Korkyt ata", which is a common literary heritage for the Turkish peoples. In the oral literature of the Kazakh people there are legends about Korkyt. Korkyt is also known who perform Cui, the

violinist, heroes of legends, eager for eternal life. The Book of Korkyt Ata continues the cultural and spiritual traditions of related countries.

Key words: literary heritage, Korkyt ata book, who perform Cui, the violinist, heroes of legends

МРНТИ 14.25.09

А. Еркінқызы¹

6B01731 «Шетел тілі: екі шетел тілі» білім беру бағдарламасы

Гылыми жетекшісі: Г.Е. Сайынова²

^{1,2}Баишев Университеті, Ақтөбе қаласы, Қазақстан Республикасы

gulim.saiynova@bk.ru

ШЕТЕЛ ТІЛІН ҮЙРЕТУ Дағдылары

Аннотация

Басқа тілдерді жетік менгеру, ол тілдерде емін-еркін сөйлеу барлық адамның қолынан келетін нәрсе. Бұл мақалада шетел тілін үйрену дағдылары, шетел тілін үйрену барысындағы қындықтар, сол қындықтарды шешу жолдары талданып жазылды. Сондай-ақ, шетел тілін үйренудің артықшылықтары қарастырылды. Шетел тілін менгерудің еліміздің дамуына көп үлес әкелетіндігі туралы айтылады.

Кілт сөздер: шетел тілі, кенес, әдіс-тәсілдер, артықшылықтар, менгеру жолдары, білім беру сапасы, жаттығулар жиынтығы, әдіс тәсілдер

Шетел тілін үйрену барысында қындықтардың болатындығы рас. Дегенмен, өзінізде шетел тілін үйренуге деген ниет, ынта, сүйіспеншілік болса, алдыңызда түрған қындықтардың бәрінен өте аласыз. Шетел тілдерін менгеру кезінде көп адамдардың қиналатыны: сөйлеу мәнері(произношение), шетел тіліндегі сөздерді аудармасымен есте сақтай алмау. Егер де сіз шетел тілінде сөйлеу мәнеріндегі дұрыс болғандығын қаласаңыз көбірек шетел әндерін тыңдаш, шетел тілінде киноларды қараңыз. Адамдардың сөйлеу мәнерін естіп, тыңдау арқылы сөздердің қалай дұрыс айтылатынын өзініз үйрене аласыз. Сөйлеу мәнерін дұрыстаудың тағы бір тәсілі: сөздерді транскрипциясы арқылы бірнеше рет оқу.

Екінші қиналатын нәрсе-шетел тіліндегі сөздерді аудармасымен есте сақтай алмау. Шетел тілінде көп сөздерді білу үшін сөздікпен көбірек жұмыс жасау қажет. Өзінізге бір күнде 30- 40 сөзді аудармасымен жаттаймын деп мақсат қойыңыз. Ол сөздерді жай жаттап қоймай, күнделікті өмірде пайдаланыңыз. Үйініздегі адамдармен немесе құрбайдостарыңызбен шетел тілінде сөйлесіңіз. Ол сізге сөздерді есте сақтауға көп көмегін тигізеді.

Универде 2-курс оқып жүрген уақытымда практикадан өттім. Практика 1 ай уақытқа созылды. Бесінші, алтыншы, жетінші сыныптарға жетекшілік еттім. Сабак барысында ең бірінші оқушылармен амандасадын, оқушыларды түгендеймін, үй тапсырмасын сұраймын. Жаңа сабак өту барысында ең бірінші сөздікпен жұмыс жасаймыз. Жаңа сөздерді аудару арқылы өтілетін тақырыппен кеңінен таныс боламыз. Мәтіндерді оқып, аударамыз және тапсырмалар орындаимыз. Бесінші сыныптағы оқушылардың сабакқа қызығушылығын арттыру мақсатында сөзжұмбақ ойынын ойнаттым. Жаңа сөздерді есте сақтау үшін сабактың соңында жаңадан өткен сөздерді аудармасымен сұраймын. Ал жетінші сыныптарға ағылшын тіліндегі етістіктердің үш түрін сұрау арқылы сөздік корларын дамытуға тырысамын.

Орыстың педагог демократы К.Д.Ушинскийдің “Балаға күштеп білім беруден гөрі,баланың білімге деген құщтарлығын ояту-ең маңызды мақсат”деген сөзімен толықтай келісемін [1;606].

Ұстаз болу,баланы білім нәрімен сусындану үлкен жауапкершілікті талап етеді. Оқушылармен жұмыс жасау кезінде, оқушылардың қызығушылығын арттыру үшін ойындар ойнатуға, топқа бөліп жарыстыруға, көрнекіліктер пайдалануға және де ағылшын тіліндегі өлеңдерді тыңдатып билетуге (жаттығу жасау) болады.

Елбасымыз Н.Ә.Назарбаев “Жаңа әлемде Жаңа Қазақстан” атты жолддауында “ұштұғырлы тіл” саяси мәдени бағдарламасын ұсынды. Осы бағдарламасы арқылы көптілділік заман талабы екендігін ұғындырғандай.[2;34-б].

Иә,бір тіл білсең бір адамсың,көп тіл білсең көп адамсың.Көптеген тілдерді менгерудің пайдасы да көбірек. Әлемді шарлайсың,жаңа орта, жаңа дос табасың,жұмысың да көп көмегі тиеді. Балаларға кішкентай кезінен шетел тілін үйреткен дұрыс. Кішкентайынан шетел тіліндегі мультфильмдер қаратып,өлеңдерін тыңдатуға,үйірмелерге қатыстыруға болады. Себебі кішкентай баланың миы жаңа заттарды тез қабылдайды. Шетел тілін үйренуге мектеп кезінен бастап дұрыс көніл бөлген дұрыс. Мектептегі оқу бағдарламасына ағылшын тілінің стилистикасы, грамматикасы сияқты пәндерді қосқан дұрыс деп ойлаймын.[3;16]

Біз алдағы уақытта да мемлекеттік тілді дамыту жөніндегі кешенді шараларды жүзеге асыруды табандылықпен жалғастыра береміз. Кез келген тіл өзге тілмен қарым-қатынасқа түскенде ғана өсіп, өркен жаятынын әрдайым есте сақтаған жөн. Осы заманғы ғылыми терминологияның негізін латын тілінен енген сөздер құраса, ақпараттық технологиядамыған қазіргі дәүірде күн сайын дерлік ағылшын тілі дүние жүзі халықтарының тілдеріне жаңа сөздер мен ұғымдар арқылы батыл ену үстінде. Бұл үдерістен біз де тыс қалмауымыз керек [4,34-б.].

Болашақ жастардың қолында. Жастарымыз білімді,сауатты болса еліміздің де дамыған елдердің қатарына кіретіндігі анық. Қазіргі техниканың дамыған заманында бостан-бос отырмай,ізденумен айналысқанымыз дұрыс. Өз-өзімізді дамытуымыз қажет. Мен оқуға түскен уақытта, шетел тілі мамандығына қырық студенттің түскеніне таңқалғаным бар. Осыншама студент шетел тілін үйренуге талпынып жүргендігі мені қуантты. Бұл дегеніміз жастарымыздың тіл үйреніп, әлемді шарлап, жаңа достар тауып,жаңа ортамен араласуға деген қызығушылықтарының жоғары екендігі. Дегенмен де, “өзге тілдің бәрін біл ,өз тілінді құрметте”, - демекші өзге тілдерді үйренемін деп өз тілімізді ұмытпауымыз қажет.[5;706]

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. К.Д.Ушинскийдің нақыл сөздер // ([https://bilmall.kz/figure/80?posts=quotes&ysclid=ltvqk699wq210781586\),2015.](https://bilmall.kz/figure/80?posts=quotes&ysclid=ltvqk699wq210781586),2015.) - 606
2. ҚР Президенті Н.Назарбаевтың «Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан» атты Қазақстан халқына Жолдауы// - Астана: «Ақорда»,2012,34-б.
3. ҚР Президенті Н.Назарбаевтың «Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан» атты Қазақстан халқына Жолдауы// - Астана: «Ақорда»,2012,34-б.
4. Шетел тілдерін оқытудың әдістемесі: етел тілі: екі шетел тілі», «Шетел филология» мамандықтарының студенттеріне арналған оқу-әдістемелік құралы / құраст.А. Қ. Қайырбаева, Р. F. Дуненкулова. - Павлодар : Кереку, 2013.- 70 б
5. Қазақстан мектептерінде ағылшын тілін үйрету журналы. -Алматы : Білім, 2001. - № 1

НАВЫКИ ИЗУЧЕНИЯ ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ

Аннотация

Свободное владение другими языками, свободное владение этими языками-это то, что может сделать каждый человек. В данной статье проанализированы навыки изучения иностранного языка, трудности в процессе изучения иностранного языка, пути решения этих проблем. Также были рассмотрены преимущества изучения иностранного языка. Отмечается, что владение иностранным языком вносит большой вклад в развитие страны.

Ключевые слова: иностранный язык, советы, методы, преимущества, способы овладения.

FOREIGN LANGUAGE TEACHING SKILLS

Abstract

Mastery of other languages, fluency in these languages is something that everyone can do. This article analyzes the skills of learning a foreign language, difficulties in learning a foreign language, ways to solve these difficulties. The advantages of learning a foreign language were also considered. It is noted that mastering a foreign language contributes a lot to the development of our country.

Key words: foreign language, advice, methods, preferences, ways to master.

МРНТИ 16.31.61

Ж. Жаңбыршина¹, А. Нұрмұхамбет²,

6B01711 «Қазақ тілі мен әдебиеті» білім беру бағдарламасы

Ғылыми жетекшісі: К.Ә. Қондыбай³

¹²³Баишев Университеті, Қазақстан Республикасы, Ақтөбе қаласы

k_kondybay@bu.edu.kz

Е.ОРАЗАҚОВТЫҢ «ТИРІ МУСІНДЕР» ПОВЕСІНДЕГІ СӨЗ ТАПТАРЫНЫҢ ҚОЛДАНЫС ЖИЛІЛІГІ

Аннотация

Е.Оразақовтың «Тірі мусіндер» повесіндегі сөз таптарының кездесу жиілігін анықтау мақсатында зерттеу жүргізіліп, соның нәтижесінде осы аталған шығармада сөз таптарының кездесу жиілігі жоғары екендігін көрсетті. Қорыта айтқанда, алғынып отырған повесте автор зат есім мен сын есім және етістіктердің көбірек қолданғаны анғарылды. Сонымен қатар қабыса, менгеріле, матаса байланысқан тіркестердің көбірек кездесетіні анықталды.

Кітт сөздер: қолданыс жиілігі, сөз таптарының жиілігі, сөз тіркесінің қолданылуы, қолданыс жиілігі, қолданыс жиілігін анықтау

Отандық тіл білімінде сандық тәсілдерінің қолданылуы профессор Қ.Қ.Жұбанов еңбектерінен басталады. Қазақ тіл біліміндегі қолданбалы лингвистика саласының белгілі маманы А.Қ.Жұбанов өзінің лингвистикалық статистикалық зерттеу әдісінің қалыптасуы туралы жазылған еңбегінде қазақ тіл білімінің ғылыми негіздерін қалаушы ғалымдарының бірегейі профессор Қ.Қ.Жұбановтың математикалық статистикалық әдісті алғашқылардың бірі болып қолданғанын жазады[1]. Бұл әсіресе ғалымның латын әліпбійне көшу ісінің ғылыми негіздемесін жасау кезінде жүзеге асырылған еken. Ғалым бұл тәсілді Қ.Қ.Жұбановтан кейін қазақ тілінің нормативті курсын жасауда С.Кенесбаев, М.Балақаев, С.Аманжолов тәрізді зерттеушілер еңбектерінде қарастырғанын, әсіресе аталған ғалымдар арасында С.Кенесбаевтың қазақ дыбыстарының құрамына сандық зерттеу жүргізгендігін

ерекше айтып өтеді. Автордың пікірі бойынша, М.Балақаев лексикалық нормативтілікті анықтау кезінде қазақ тіл білімінде алғашқылар қатарында бірінші болып лексикалық бірліктердің тілдегі қолданыс жиілігіне аса ерекше көңіл бөлу қажеттілігін айтқан еді.

Сонымен қатар ол уақыттағы зерттеулерде сандық көрсеткіштерді қолдану міндетті түрде жүргізілп келгенмен, оларды ғылыми және әдістемелік тұрғыдан негіздеу мәселелері орнықпағандығы көп кедергі келтіретін еді. Мұның өзі тіл білімі саласында статистикалық зерттеулердің ғылыми негізделген талаптарға сай жүргізудің әдістемелік нұсқаулықтарының болуын талап етті.

"Жиілік сөздік" деген термин қазақ тіл білімінде 1970-жылдардан бастап кең қолданыла бастаған. Ә.Ахабаев 1973 жылғы жинақта бұл терминнің қазақ тілі лексикографиясына алғаш рет енгелі отырғандығын, қазақ тілінде бұрын-сонды жүргізілген лексикографиялық жұмыстарда жиілік сөздік жасалмағандығын атап өтеді.

Тіл білімі институтында құрылған фонолабораторияның менгерушісі Ж.Аралбаев қазақ тілінің дыбыстық құрылымын, акустикалық артикуляторлық сипаттамаларын зерттеуге байланысты статистикалық әдіс-тәсілдерді жүйелі түрде қолданып отырған [2].

Сөйлемдерді құрылымдық жағынан модельдеуге қажетті жай сөйлемнің (сөз санымен есептегендігі) ұзындық мөлшерінің статистикалық моделін құру мәселесі немесе жай сөйлемдер ұзындығының жиілік сөздігінің статистикалық деректері қарастырылады. Бұл лексикографиялық жұмыста, ең алдымен, зерттеу нысаны ретінде алынған жай сөйлемдердің құрамындағы сөздердің саны есептеледі.

Зерттеу барысында берілген деректер бойынша жай сөйлемнің қанша сөзден тұратынына қарай, олардың қолдану жиілігін анықтауға болады. Мәселен, 5; 6; 7 сөзден тұратын жай сөйлемдер басқа сөйлемдер ұзындығына қарағанда айтарлықтай көп қолданғандықтан мәтін ішіндегі барлық жай сөйлемдердің 36 пайызын қамтиды. Сол сияқты кестедегі жай сөйлемдердің ұзындық өлшемінің жиілік сөздігі (немесе жай сөйлемдердің ұзындық өлшемінің статистикалық моделі) бойынша ұзындықтарына қарай бір топ сөйлемнің мәтін ішіндегі жай сөйлемдердің қанша пайызын қамтитынын анықтауға болады.

Е.Оразақовтың «Тірі мұсіндер» повесінің «Жол басы» атты тарауында мынандай мәтін алынды[3].

Дәрігер Оразалиевтың шет аудандардың біріндегі денсаулық сақтау мекемесінде жұмыс істегеніне біраз жылдай болған. Адам өміріне арашашы, денсаулығына сақшы болу қынның қыны, қастерлінің қастерлісі. Өйткені адам денсаулығынан қымбат еш нәрсе жоқ. Сондықтан да дәрігердің ісінде инедей де кілтип болмауы тиіс.

Дәрігер шын мәнінде өмір талабына жауап беру үшін үнемі ізденіп, профессионалдық мамандығын жан-жақты жетілдіре беруі керек, емдеудің жана әдіс, тәсілін табуға ұмтылуы тиіс. Бұл қағиданы өзіне парыз санаған жас дәрігер Есімбек Оразалиев жұмыс тәжірибесінде кездескен күрделі ауру- дергітің дауа, жұмбағын табуға әрдайым зер салатын. Шығарманың алғашқы екі абзацындағы төрт сөйлем жай сөйлем он бір сөздентратын жайылма сөйлем. Екінші сөйлем мен үшінші және төртінші сөйлемдер он, жеті, тоғыз сөзден құралған айтылу мақсаты жағынан хабарлы, сөйлем мүшелері қатысына қарай жайылма сөйлемдер болып келген, осы сөйлемдердің мазмұнынан кейіпкердің кім екені, мамандығы, оның қадір-қасиеті туралы мағлұматты айтылады.

Келесі абзаңтың бірінші сөйлемі жиырма төрт сөзден құралған құрмалас сөйлем, дәрігердің қандай қасиеті болуы керектігі бандалған сабактас құрмалас сөйлем арқылы берілген, үш жай сөйлемнен тұр. Одан кейінгі жай сөйлем жиырма сөзден құралған, бұл сөйлемде дәрігердің ізденгіштік қасиеті баяндалады. Одан кейінгі жай сөйлем мынау: Ұзақ жыл іздене зерттей жүріп, ақыры кейбір сүйек-қанқа жүйесінің дертін емдейтін жаңа препарат ойлап тапты. Он алты сөзден құралып, күрделі ойды білдірген сабактас құрмалас, қимыл –сын бағыныңқылы сабактас құрмалас сөйлем. Өзі басшылық ететін ауруханада

сырқаттарға ептеп қолдана келе, емдік қасиетінің күштілігіне көзі жетті; сонан кейін басқа дәрігерлер де қолданды, шипалық қасиетін олар да жоғары бағалаған еді. Келесі сөйлем жиырма алты сөзден тұратын құрмалас сөйлем, аралас құрмалас, күрделі ойды білдіріп тұр.

Жаңалық атаулы желден жүйрік қой. Әп-сэтте ғылыми жаңалық елге тарап кетті. Мына екі сөйлем bem және жеті сөзден тұратын жайылма сөйлем, елге тараған жаңалықты баяндап тұр. Енді препараты орталық үлкен мекемелерде де сөз бола бастады, шағын ғылыми орындардан да, жекелеген адамдардан да: «қайдан табуға болады?»-деген хаттар жауып кетті.

Мына сөйлем болса, он үш сөзден тұрган жайылма сөйлем, оның жалғасы төл сөзді сөйлем. Бір күні аудандық денсаулық сақтау бөлім менгерушісі Төлембеков Есімбекті аяқ астынан шақырып алды:

- Есенбісің?! Оқы мынаны, әлгінде ғана алдық. Құттықтаймын,- күлімдей көтеріліп, қарсы жүріп хатты Оразалиевке ұсынды. Бұл сөйлемде ерекше басшының көтеріңкі көңіл қүйі берілген лепті сөйлем.

Есімбек таңдана хатты қолына алды, көңілі алабұртып, оқуға кіресті. Төлембеков орта бойлы келген, ширақ жүрісті, елгезек кісі еді, бір орында тұра алмай, ойқастап қас ына келіп:

- Бұл біздің аудан үшін үлкен абырай! Иә, солай...Ғылыми советтің программасына көзінді салышы, керемет емес пе, ә? «Жаңа препарат» -«коллосиликат» тұрасында сенің баяндамаңың күн тәртібінде тұруының өзі зор мәртебе, куаныш, - деді.Осы екі абзацта құрмалас сөйлемге қараганда жай сөйлем көбірек қолданылғаны анық байқалды.

Е.Оразақовтың «Тірі мұсіндер» повесінің «Жол басы» атты тарауының сөйлемдеріне статистикалық талдау жасадық. Аталған бөлімде 523 сөйлем бары анықталған болатын. Оның-жай сөйлемдер ұзындығының (сөз саны бойынша) құрылымдық статистикалық модельдерін құру нәтижесі- жай сөйлемдердегі сөз санының кездесуі бойынша мынадай мағлұматтар анықталды:

- бес, алты, жеті, сегіз сөзден құралған сөйлемдер -35% ;
- тоғыз, он, он бір, он екі, он үш сөзден құралған сөйлемдер -19% ;
- он төрт, он бес, он алты, он жеті, он сегіз, он тоғыз сөзден құралған сөйлемдер – 21,6% ;
- жалпы жай сөйлемдер саны -75,6% ;
- тоғыз, он, он бір, он екі, он үш сөзді құрмалас сөйлем – 11, 4% ;
- он төрт, он бес, он алты, он жеті, он сегіз, он тоғыз, жиырма сөзді құрмалас сөйлем – 7,9%;
- жиырма сөзден отыз бір сөзі бар құрмалас сөйлем – 5,1% ;
- жалпы құрмалас сөйлемдер -24,4 % ;

Аталған автордың шығармасындағы алғашқы тарауындағы 20 бетте құрмалас сөйлемге қараганда жай сөйлем саны көп екендігі анықталды. Жай сөйлемдегі сөз саны бойынша бес, алты, жеті, сегіз сөзді жай сөйлем басқаларына қараганда көбірек болып шықты. Сөйлемдегі сөз санына қарай екінші орында он төрттен он тоғызға дейін саны бар сөйлемдер иеленді, соңғы орында тұр. Демек, автор қолданысында құрмалас сөйлемге қараганда жай сөйлемдерді көп пайдаланғаны байқалды, оның ішінде бес, алты, жеті, сегіз сөзді жай сөйлем көбірек екені анықталды.

Е.Оразақовтың «Тірі мұсіндер» повесінің «Басы қату болса ...» атты тарауын зерттеу барысында 494 сөйлемнің 139-ы құрмалас сөйлем, 357-сі жай сөйлем екені анықталды:

- үш, төрт, бес, алты, жеті, сегіз сөзді жай сөйлемдер саны 44, 2% ;
- тоғыз, он, он бір, он екі, он үш, он төрт сөзді жай сөйлемдер саны -12%;
- бір, екі, он бестен жоғары сандағы жай сөйлемдер саны -15,7% құрады.

Жалпы аталан тақырыптағы жай сөйлемдер саны - 357.

Құрмалас сөйлемдер мынадай мәліметті көрсетті:

- бес, алты, жеті, сегіз, тоғыз, он сөзді құрмалас сөйлемдер -2,8%;

- он бір, он екі, он үш, он төрт, он бес, он алты, он жеті сөзді құрмалас - 25%;
- он сегіз, он тоғыз, жиырмадан жоғары және отыз үшке дейін сөзден тұратын құрмалас сөйлемдер -0,4% құрады.

Аталған автордың шығармасының «Тақырып іздеу жолында» тарауында 309 сөйлем, оның індегі жай сөйлемдері- 196 жай сөйлем болса, 113 –і құрмалас сөйлемді құрады.

- үш, төрт, бес, алты, жеті, сегіз сөзді жай сөйлемдер саны 42, 9% ;
- тоғыз, он, он бір, он екі, он үш, он төрт сөзді жай сөйлемдер саны -12% ;
- бір, екі, он бестен жоғары сандағы жай сөйлемдер саны -12,7% құрады. Жалпы аталған тақырыптағы жай сөйлемдер саны - 196.

Құрмалас сөйлемдер мынадай мәліметті көрсетті:

- бес, алты, жеті, сегіз, тоғыз, он сөзді құрмалас сөйлемдер -2,5%;
- он бір, он екі, он үш, он төрт, он бес, он алты, он жеті сөзді құрмалас - 20% ;
- он сегіз, он тоғыз, жиырмадан жоғары және отыз үшке дейін сөзден тұратын құрмалас сөйлемдер -0,9% құрады.

Демек, аталған үш тараудағы сөздер санының ұзындығын санау барысында автордың қолданысында құрмалас сөйлемге қарағанда жай сөйлемнің көбірек қолданылатыны анықталды. Сонымен қатар жай сөйлемдерді сөз санына байланысты санау барысында үш, төрт, бес, атты жеті, сегіз сөзден тұратын жай сөйлемдердің көбірек кездесетіні айқын көрінді. Бұның өзі автордың белгілі іс-әрекетті сипаттау, оның адам жан дүниесіне әсер ететіндей жағдайларды сөз саны үш, төрт, бес, атты жеті, сегіз, тоғыз жай сөйлемдер арқылы бергені байқалды. Мысалы, Жауабы ұзақ күттірмеді. «Конкурстық комиссиядан өттің. Институттың ғылыми кеңесі кандидатураңды қолдады. Көп кідірме, күтеміз», - деген досынан келген телеграмма Есімбекті тағы қуантты. Осы сөйлемдерді алып қарасақ, Үлкен қуанышты күткен кейіпкердің қуанышты сәтін сипаттауда үш сөзді екі жай сөйлем, бес сөзді бір сөйлем және он сөзді бір сөйлеммен беріліп тұр. Тағы бір мысалға келсек:

- Элгі дәрігерлерің келді ме?
- Иван Андрееви, кешіріңіз, емдеші сырқаттанып қалыпты, жұмыста жоқ, - деді Тарасенко.
- Не болыпты оған? Іш аурудан сау ма?
- Онысы да ғажап емес, Иван Андреевич.
- Операция жасаған кім еді?
- Ординатор Аманбердин, Иван Андреевич!
- Білем оны. Шалапой жанға осндай операцияны сенген, сен де ақымақсын. Қарашы, науқасты қандай халге жеткізгенін.

Келесі мысалды қарап көрелік:Кім жасапты мұны? Өздерін шақырып жіберіңіші?- деп еді.Сергейдің әкесі кірді. Оттырыныз! Балаңыздың аяғы қалай?

Құдайға шүкір. Еміңіз жақты.Тәуір боп қалды.Жазылатынына үмітіміз зор.

Мына мысалдарға да назар салып көрелік.

- Жалғыз мен емес ... айтып жүрген...

Яғни, бұл жерде дәрігер мен баланың әкесінің адами қарым-қатынасындағы көңіл – күйдің берілгені сипатталған.

А.Белботаевтың қазақ мәтіндеріндегі сөз таптарының құрамын зерттеуге арналған еңбектерін атауға болады [4].

Құрмалас сөйлем саны жай сөйлеммен салыстырғанда аз екені байқалды. Құрмалас сөйлемдердегі ең аз сөз саны 7-8 сөзді болып келсе, ең үзын саны -23-33 аралығын қамтыды. Мысалы, Оразалиев ана қасыретін түсінсе де, әлденеге көnlі алағызып дағдырып отыр. Есімбек бұдан кейін ашыраған ойын қорытып, мүгедек жеткіншектерді сауықтыру республикада қолға әлі алынбағанын, тың проблема екеніне көз жеткізді.Осы құрмалас сөйлем 18 сөзден кралса, ал мына сөйлем «Ал жарымжан сәбиді сауықтыратын еміздел қиналғанша, оны меелдікке ұшыратпайтын жол іздең, буыны қатпай трғанда тұлға

ақауларын қалпына келтіруге болатынын ұмытпа!». Осы құрмаслас сөйлем 22 сөзден қралған. Мына құрмалас сөйлем: «Түймедейді түйедей етіп, бояуын қалындастып, Оразалиевтың ғылымға қабілеті жоқтығын, маңызды тақырыпты менгеруге қолынан келмейтінін байбаламға айналдырып, сүйінші сұрағандай, жұрттан бұрын, директорге жеткізген екен», осы сөйлемде 2 сөз бар. Ал мына құрмалас сөйлемдер: Есімбектің шығарған емдік тutorы салданған аяққа құш түсірмейтін әрі жеп-женіл, әрі шала-жансар мускулдарды мөлшерлі қимылмен күн санап шынықтыратын, сөйтіп аяқты қалпына келтіретін қолайлы емдік құрал болды». «Ол әдіс Оразалиевтің ойынша, бір жағынан закымданған мускулға салмақ түсірмейді, яғни созыла беруге мүмкіндік бермейді, екіншіден, сол бұлшық етті қатырып қоймай, тәй-тәйлеген сәбидей мөлшерлеп қозғап, функциясын түзетуге көмектеседі», «Бұрын доктор, аурухана десе ауыз атырмайтын еді, енді, «осы қызды емдеген маманды тауып бер, тек сол докторға емделем», деп күн-түні шатақ шығарып болмағасын, қаладағы туыстар арқылы іздеткен едік», осы сөйлемдер 29, 30, 31 сөзден тұрады. Ақыл-кенес, белгілі жайлар мен іс-әрекетті түсіндіру 22 мен 32 сөзден тұратын құрмалас сөйлемдер арқылы беріліп отырғаны анық байқалды.

Жайылма сөйлем жалаң сөйлемнің құрамындағы бастауышты не баяндауышты, не түгелдей сөйлемді түсіндіру үшін құрамына тұрлаусыз мүшелердің біреуі не бірнешеуі енгізілу арқылы жасалған жай сөйлемнің түрі. Жайылма сөйлем жасаудың бірнеше жолдары бар. Тұрлаусыз мүшелер сөйлемдегі тұрлаулы мүшелердің төңірегіне топталады. Мысалы, «Еріншек егіншіден елгезек масақшы артық» (мақал). Осы сөйлемдегі «елгезек» сөзі «масақшы» сөзінің (бастауыштың) анықтауышы болып тұр. Сондай-ақ «Адамның алып а纳斯ы – қара жер перзентін құшағына бір алды» (М.Иманжанов) сөйлеміндегі бастауыш қызметінде «жер», оның анықтауышы «қара», айқындауышы «ана болып» тұр. Ал «ана» сөзінің анықтауышы ретінде «алып» және «адамның» сөздері қызмет атқарады. Екінші жағынан, «құшағына алды» тіркесі баяндауыш бола тұрып, тұра толықтауышты («перзентін» керек етеді. Жайылма сөйлем құрамында сөздер өзара әртүрлі синтаксистік байланыста болады. Мысалы, менгере байланысу («перзентін құшағына алды»), матаса байланысу («адамның а纳斯ы»), қабыса байланысу («алып а纳斯ы»), т.б. Тұтас сөйлемге қатысты сөздердің енгізілуі де жайылма сөйлемнің құрылуды себепші болады. «Екі қолын артына ұстап, еңкендеп кәрі кмпірлер де келді» (Б.Майлин). Осындағы «екі қолын артына ұстап, еңкендеп кәрі» деген сөз тізбегі – жалаң сөйлем болалы тұрған сөйлемнің жайылма болуының белгісі. Оқшау, қаратпа, қыстырма сөздердің кірістірілуі де сөйлемнің жайылма болуына жағдай жасайды. Мысалы, “Осының өзіне елтіп, еліктеп, таусыла таңдануына қарағанда, бұның машығы өзі айтқан “жора-бозаның” төңірегіндегі желік сияқты” (Т.Әлімқұлов).“ — Ой, мынаны өзім ендең жүр едім ғой! — Ә, не дейді?” (Жайс. Молдағалиев). Мұндай құрылымдар жазылудындағы тыныс белгілеріне сәйкес ауызша өздеріне тән айырмам интонациямен айтылып, оқылады. Жайылма сөйлем құрауға сөйлемнің мүшелену заңдылықтарының да тікелей қатысы бар. Оның мәнісі: бастауыштың немесе баяндауыштың төңірегінде бір не екі сөз ғана топтаспайды, өз ішінде бірнеше сөйлем мүшесіне ажыратуға болатын сөздер тобы, яғни мағыналық бөлшек болуы әбден мүмкін [5].

А.Белботаевтың қазақ мәтіндеріндегі сөз таптаратының құрамын зерттеуге арналған еңбектерін атауға болады [6].

Саған алтыншы палатаны бекітем. Қарамағында ординатор Аманбердин болады. Әзірге диссертациясы дайын емес. Қыңыр, қысық мінезділеу жігіт. Енді сенің шефің болады. Онда жара таңуға қажетті аспап –сайман, таңу материалдарының бәрі бар. Бөлме ортасындағы никельденген столдағы науқас келбетінен адам шошиды. Сасқан Тарасенко консультациға жиылғандардың бірін Аманбердинді тауып келуге жұмсады. Клиникалық бөлім қызметкерлерінің мәжілісінде науқас Шүлембаевтың ауыр халге ұшырауының себебі талқыланды. Мұны естіген Оразалиев терісіне сыймай кейіді. Ординатор Аманбердиннің

айтуынша сен операцияға қатыспағансың. Науқас интенсивтік бөлімдегі кезінде де емін қадағаламағансың. Сенің болмағаның мен де күйзелдім. Аманбердиннің олай деуі мүмкін емес. Бәрібір өзінді ақтай алмайсың. Бізде аға қызметкерлер қарамағындағы науқастарға жауапты. Тарасенко мәжіліс қаулысын директорға баяндады. Сені және ординаторынды профессор міндетті түрде шақырады. Профессорға дәлелді не айтам деп күн бұрын өзінше дайындалған болатын. Сонын ауру тарихтарына жазғаныма объективті баға берсеңіз. Кім біледі, бәлкім мен Аманбердинге заңсыз талап қойған шығармын. Профессор кабинеттен қуып шықты. Есімбек клиника колективінің сан қырлы өмір процесін әбден ұқты. Жұмыс аяғында бөлім менгерушісі Тарасенко кабинетіне шақырды. Профессор маған келесі жылдың ғылыми-зерттеу жоспарын дайындауды тапсырған еді. Сенің мәселен ашық түр. Сол еңбеккерлердің денсаулығына қамқорлық жасау дәрігерлердің бірден – бір парызы. Бізде кезек күткен біраз науқастар түр. Ертесіне Есімбекті профессор шақыртқан. Тегін шақырпағаның бірден түсінді. Оразалиев директордың кабинетіне шақырған сағатында келді. Тақырыпты қозғалы әбден басы қатқан-ды. Енді мүгедек балаларды сауықтыру мәселесін көтеруді ұйғарды. Бұрын зерттеліп кеткен тақырыптарды қайталамауға тырысады. Институттың ғылыми советі – шешуші ғылыми проблемаларымен танысқан ем. Одан өзіме қолайлы тақырып таппағанмын. Ол әрбір зерттеу тақырыбын сарапқа салады. Сондықтан маман совет мәжілісіне жан-жақты дайындалып келуі шарт. Есімбек те жазғанын бірнеше рет ерінбей қайталап толықтырды. Олардың емі қарапайым аурулардан айрықша екенін совет мүшелері жақсы біледі. Совет мәжілісінен Есімбек үлкен гибрат алды. Қапелімде көш түзеле қоймады. Оған Тарханов пен Аманбердин қуанды..

Е.Оразақовтың «Тірі мұсіндер» атты повесінде кездескен жайылма сөйлемдер менгеріле, матаса, қабыса байланысқан. Сөз тіркесін бірқатар авторлар сөйлем мүшелерінің ынғайында топтастырады. Олар тіркескен сөздердің өзара мүшелік қарым-қатынасына қарай, сөз тіркесін «предикативті» және «предикативті емес» екіге бөледі де, соңыдан «толықтауыштық», «анықтауыштық» және «птысықтауыштық» сөз тіркестерін шығарады, - деген болатын М.Балақаев[7]. Осы соңғы предикативтік емес қатынастарға негізделген анықтауыштық, толықтауыштық қатынастағы сөз тіркесінің қолданыс жиілігіне мән бердік.

Мысалы: менгеріле байланыс: палатасына тағайындалған, жұмысын бақылайды, операцияны тапсырады, қызметкерлеріне тапсырады, қолдарын жоғары сермейді, мүмкіндіктерінен жоғары сермейді, жұмысымен қатар, емдеу ісіне жауапты, саған бекітем, палатаны бекітем, қарамағында болды, таңуга қажетті, науқас келбетінен адам шошиды, консультацияға жиылғандар, бірін тауып келуге, тауып келуге жұмсады, Аманбердинде тауып келуге, мәжілісінде талқыланды, ауыр халге ұшырауы, сені шақырды, ординаторыңды шақырды, терісіне сыймай кейіді, операцияға қатыспағансың, профессорға дәлелді не айтам, ауру тарихына жазғаныма, жазғаныма баға беріңіз, объективті баға беріңіз, Аманбердинге заңсыз талап қойған шығармын, кабинеттен қуып шықты, өмір процесін ұқты, жұмыс аяғында шақырды сияқты менгеріле байланысқан тіркестер жайылма сөйлемдер құрамында жиі кездесті.

Енді матаса байланысқан тіркестер мыналар: ғылыми қызметкерлердің жұмысы, науқастар палатасына, сенің шефің, клиника менгерушісі, материалдарының бәрі, науқас (тың) келбетінен, консультацияға жиылғандардың бірін, бөлім қызметкерлерінің мәжілісінде, Шүлембаевтың ауыр халге ұшырауы, ұшырауының себебі, Аманбердиннің айтуы, Аманбердиннің олай деуі, клиника колективінің өмір процесін, келесі жылдың ғылыми-зерттеу жоспарын, еңбеккерлердің денсаулығы, дәрігерлердің бірден – бір парызы, директордың кабинетіне, Институттың ғылыми советі, совет мәжілісіне, олардың емі, жарымжан сәбілер есебін, мекемелер (дің) анықтамасын, оның іздеғені, емханалардың бас дәрігерін, Есімбектің мойнына, шипахананың ашылғаны, денсаулық орындарының өкілдері, емхана (ның) ашылуына, екеуінің арасында, жігіттің азаматтығы, жігіттің ой-өрісі.

Қабыса байланысқан мына тіркестер көрініс тапты. Олар: көптеген хирургтер, жауапты дәрігерлер, аға ғылыми қызметкерлер, кезек күткен, біраз науқастар, қамқорлық жасау, мүгедек балаларды, қарапайым аурулардан, ғылыми проблемалар, дайындалып келуі шарт, ерінбей қайталарап толықтырды, науқас Шүлембаевтың, жақсы біледі, шақырган сағатында, мүгедек доктор, бұралқы сөзге, үлкен курсес, ештеме бітіре алмай, босқа сандалып жүрген көрінеді, үлкен қалада, ординатор Аманбердин, интенсивтік бөлімдегі, әрбір зерттеу, жарымжан сәбілдер, үлкен гибрат, ауыр халге шырауы, қалалық мекемелер, жақсы атақ емес, шагын колективке, прогресшіл жаңалық, бір айда, саздық емхана, саздық жаңа шипахананың, арнайы шақырылды, мазасыз кезеңдерді, көп ұзамай келген коллегия, талай қыындықты, мазасыз кезеңдерді басынан өткізді, жоғары сермейді, қыңыр, қисық мінезділеу жігіт.

Бұдан шығатын қорытынды: аталған шығармада жалаң сөйлемдерге қарағанда жайылма сөйлемнің кезесу жиілігі жоғары екендігін көрсетті. Алынып отырған повесте дәрігердің есу жолы, ғылыми жетістіктерін суреттеудегі қыындықтар мен адами қатынастарды беруде автор жай сөйлемдерді, оның ішінде үш, төрт, бес, алты, жеті, сегіз сөзді жай сөйлемдерді көбірек қолданғаны аңғарылды. Себебі бұндай ұзындықтағы сөйлемдер арқылы нақты жағдайлардағы іс-әрекеттер мен адамның көңіл-күйінің ерекшелігін көрсетуде жиі қолданғанын аңғартты. Ал құрмалас сөйлемдерді қолдану арқылы автор шығармасындағы белгілі түйінді мәселелерді нақты түсіндіруге, сонымен қатар басқаларға есінде сақтау үшін, білу үін керекті жағдай мен тәжірибе алмасу мақсатындағы кеңес беруде қолданыс тапқаны байқалды.

Енді жалаң сөйлем мен жайылма сөйлемдердің кездесу жиілігін талдап көрелік. Жалпы жалаң сөйлем тек тұрлаулы мүшеден (бастауыш, баяндауыш) ғана қралған жай сөйлемнің түрі. Жалаң сөйлем тек қана бастауыштан немесе тек қана бандауыштан тұруы, болмаса қос тұрлаулы мүшелі жай сөйлемнен болуы мүмкін. Жалаң сөйлемнің басты белгісі – бір тұрлаулы мүшенің немесе екі тұрлаулы мүшенің жай сөйлемге тән хабарламаны қамти алатындығы және сөйлемнің тұтастығы болып табылады. Тарихи жағынан алғанда, жалаң сөйлем сөйлемнің басқа тұрларінен ерте қалыптасқан. Жалаң сөйлем сөз таптарының қатысына қарай есімді де, етістікті де бола береді. Сөз тіркестерінде матаса, менгеріле және қыса байланысқан тұрларі де мол екенін көрсетті.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Жұбанов А.Қ. Қолданбалы лингвистика:қазақ тілінің статистикасы.Алматы,2004. 187-2006б.
2. Жанұзақов Т. Тіл біліміндегі статистика // Лениншіл жас, 1965.7 шілде №7
3. Кенесбаева С.К вопросу исследование протетического звука в словах арабского происхождение статистическим методом // Статистическое и информационное изучение тюрских языков. Алма Ата 1969
4. Оразақов Е. Тірі мұсіндер: Повесть. – Алматы:Жазушы, 1983.-184 б.
5. Бектаев Қ., Белботаев А., Смайлов Т. Қазақ тіл біліміндегі лингвистиканың алғашқы көріністері // Құдайберген Жұбанов және қазақ совет тіл білімі. — Алматы: Ғылым, 1990.108-115 бб.
6. Белботаев А.Б. Лингвоститистические характеристики астей реи казахского текста. Автореф.дисс. ...канд.филол. наук.Алма-Ата,1992.С.32.
7. Қазақ жай сөйлемдерінің синтаксистік мөдельдерінің статистикалық сипаттамасы // «Қазақ тіл білімі мен түркітану мәселелері» атты республикалық ғылыми-теориялық конференция. 2007. 141-144 бб.

ЧАСТОТА УПОТРЕБЛЕНИЯ ЧАСТИ РЕЧИ В ПОВЕСТИ Е. ОРАЗАКОВА «ТИРИ МУСИНДЕР»

Аннотация

В статье проведено исследование с целью определения частоты встречаемости части речи в повести Е. Оразакова "Тири мусиндер", которое показало высокую частоту встречаемости части речи в данном произведении. Подводя итог, следует отметить, что автор употреблял больше существительных и прилагательных и глаголов. Также была определена частота употребления фраз.

Ключевые слова: частота использования, частота классов слов, использование фразы, частота использования, определение частоты использования

FREQUENCY OF USE OF THE PART OF SPEECH IN THE STORY "TIRI MUSINS" BY E. ORAZAKOV

Annotation

The article studied the frequency of using the types of sentences and word combinations in the novel "Tiri musinder" by E.Orazakov, and approved the high level of using complex sentences than simple sentences in the given novel. In conclusion it was noticed that the author of the novel used simple sentences in a majority. It was also defined the major use of different types of word combinations.

Key words: the frequency of usage, frequency of simple sentences, the use of word combinations, conjunction.

МРНТИ 16.31.02

Э.А. Жарқынбай¹

6B01711 Қазақ тілі мен әдебиеті білім беру бағдарламасы

Ғылыми жетекші: Ж.Қ. Жұбантаева²

^{1,2}Баишев Университеті, Қазақстан Республикасы, Ақтөбе қаласы

jajyka@mail.ru

ИНТЕРНЕТ-ЛИНГВИСТИКАНЫҢ ИНСТАГРАМ ӘЛЕУМЕТТІК ЖЕЛІСІНДЕГІ ҚЫЗМЕТІ (ӘНШІЛЕРДІҢ ИНСТАГРАМ ПАРАҚШАСЫ МЫСАЛДАРЫ НЕГІЗІНДЕ)

Аннотация

Мақалада қазақ әншілерінің инстаграм әлеуметтік желісіндегі сез қолданысы интернет-лингвистикалық түрғыдан салыстырылып талданады.

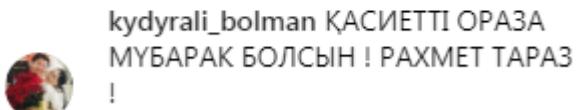
Кітт сөздер: интернет-лингвистика, инстаграм парапашы, категория, әлеуметтік желілер, пост, актив сөздер

Қазақ интернет қолданушыларының арасында барлық жас пен саланы қамтитын адамдар барын біз статистикалық мәліметтерге қарап көре аламыз. Бұл біздің өнер жолында жүрген әншілерімізге де қатысты. Себебі, әлеуметтік желі өз тындаушыларыңмен тікелей қарым-қатынас жасайтын орын емес пе?! Сондықтан, әлеуметтік желі әрдайым ақпараттық қана емес, халықпен өз шығармашылығымен бөлісү және кері байланыс жасайтын құрал іспеттес. Әншілердің әлеуметтік желілердегі жазбаларын категорияға бөлу қызынрақ болды. Себебі, әр адамның жазбасы өзінше индивидуалдылыққа ие мәтін ретінде қарастыру қажет. Әр қолданушының өзіндік қолтаңбасы мен жазу стилі бар. Мысалы, Қыдырәлі Болманов

барлығынан өзгеше болды, себебі, әрбір жазбасы үлкен әріптермен жазылған. Бұл көбінесе оқырманға эмоцияны жеткізудің бір жолы ретінде көрініс табады. Мысалы:

kydrali_bolman МЕРЕКЕ ҚҰТТЫ
БОЛСЫН, ҚАЗАК ЕЛІ ! ЕРТЕҢГІ РУХЫ
МЫҚТЫ, ОТАНСУЙГІШ МӘДЕНИ
"ӘСКЕР" ДАЙЫНДАУ, БҮГІНП
МЕКТЕПТЕРДЕН БАСТАУ
АЛМАҚ, ... ТАРАЗ ҚАЛАСЫНДА
ҚАРАҚАТ МЕКТЕБІНІҢ АШЫЛУ
САЛТАНАТЫНАН ҮЗІНДІ... ҚАСИЕТТІ
ОРАЗАДАҒЫ ТІЛЕК-НИЕТТЕРІҢІЗ
ҚАБЫЛ БОЛСЫН ! @karakat_a
@karakat_studiya_taraz

Әнші Қыдырәлі Болманның инстаграм парапашынан [1].

Ал Сәкен Майғазиев өз жазбаларында смайликтерді көп қолданады. Бұл қолданушының постқа қатысты эмоцияларын жеткізу үшін қолданылады. Мысалы:

saken_maigaziyev Бұл спорттық жаттығу
эстафетасын ауызашардан 2 сағат бұрын және
өте баяу орындау керек. Барша спортсүйер
достарға жолдаймын. #😊FLAGSTAFFKAABA BABYFACE BABYHEARTS BOOKS
GLOBE BREAD CUP HAMBURGER HAMBURGER HAMBURGER SUN

saken_maigaziyev Ауылдан ("Әулет" чатынан)
келген түсірілім. #😊FLAGSTAFFKAABA BABYFACE BABYHEARTS BOOKS
GLOBE BREAD CUP HAMBURGER HAMBURGER HAMBURGER SUN

Әнші Сәкен Майғазиевтің инстаграм парапашынан [2].

Байқағандарыңыздай, әнші смайликтерді көп қолданады. Бұл интернет-лингвистиканың бейвербалды қарым-қатынас құралымен бірге тығыз байланыста екенін көрсетеді. Смайликтерді қарапайым тілдің ықшамдалған және бір символмен бірнеше мағына беретін тілдің нұсқасы ретінде қарастыруға болады. Әрине, бұл өз алдына бөлек ғылым. Бірақ бұл ғылымның интернет-лингвистикамен тығыз байланысты екенін ұмытпаған жөн.

Негізінен әншілердің жазбалары көбінесе халықпен өткен концерттерге шақырулар немесе концерттерден үзінді мен фотоесептер; құттықтаулар; елде немесе әлемде болып жатқан жағдайлар мен мәселелерге өз ойлары мен пікірі; естіктерге толы жазбалар және

оқырмандарымен кері байланыс, яғни оқырмандарының ой-пікірі деп қарастыруымызға болады. Оны мысалдардан байқауға болады:

rozarymbeteva Қадірлі өнер сүйер
қауым! Бұғін, НұрСұлтан қаласында
Арман Дүйсеновтың
шығармашылық кешіне
шақырамыз!
Өтетін жері: Экспо Конгресс Центр
17:00-де.

Әнші Роза Рымбаеваның жеке инстаграм парапашасынан [3].

sadvakasovamadina ✅ Дәл қазір НТК
телеарнасын қосындыздар!!!
Қазақстанның ең сұлу Ханшайымын
таңдаймыз!!! #ТікелейЭфир
#МиссҚазақстан2019

Әнші Мәдина Сәдуақасованың парапашасынан [4].

Бұл категорияға қатысты жазбалар өте көп. Сондықтан да мысалдарды аз алдым. Байқағандарыңыздай, барлық жазба қазақ тілінде және оқырманға түсінікті. Халықты өнермен сусыннату мақсатында шақыру хатын ретінде жазылған. Қолданылатын сөздер қарапайым, күнделікті қолданыста бар актив сөздер.

Келесі категория бұл – құттықтаулар. Әр қолданушы өзінше құттықтай постын жазады. Кейбірі жәй ғана лебізін білдірсе, кейбірі сол адаммен байланысты естеліктерін еске түсіріп құттықтап жатады.

zhunar_aizhanova ҚАЛҚАМАН
БАУЫРЫМ, ҚОЖЕКЕМ ТУҒАН КҮНІҢ
ҚҰТТЫ БОЛСЫН! ӨЗ ЖАСЫҢЫҢ
ПАТШАСЫ БОЛ!

Әнші Жанар Айжанованың инстаграм парапашасынан [5].

sadvakasovamadina ✅ Бұғін Аңыз
Адам Асаналі Әшімов 82 жаста!
Асқар тау ағамызға ұлыңыздың
қызығына тоймай, шәкіртеріңізben
жасай беріңіз дегім келеді...
#АсаналіАшімов #Репетиция

sadvakasovamadina 2013 те, үйдің кішісі, туған інім таныстыруға әдемі Элмира есімді қызды әкелді 😊 "Қызылорданың найманкасы, ақылды, қолынан бәрі келеді "- деп таныстырыды үйдің кенжесі! Үйленем осы қызға" - деді 😊 Қызылорданың "Номад Палас"-ында дүркіретіп той өткіздік 🌟 Қазір, Диана атты қыз бер Алдияр есімді тәтті екі балдары бар 🌟🌟 Шүкір! Бүгін бриллиант келініміздің туған күні! Туған күнің құтты болсын, құтты келін! 🎉🎉 #НайманнанҚызыАлыңыздар😊 #АлтынКелін

Әнші Мәдина Сәдуақасованаң инстаграмм парақшасынан [4].

Байқағандарыныздай, құттықтаулардың тілі қарапайым, әрі ауызекі тілмен жазылған. Бұл максимальды түрде оқырманға сол кездегі көңіл-күйді, атмосфераны жеткізу үшін қолданылған. Ауызекі тіл болғандықтан, көбінесе орыс тіліндегі сөздер кездесіп жатады.

Келесі категория елде немесе әлемде болып жатқан жаңалықтарға қатысты ой-пікірлер.

Бүгін елордамызда Nur Otan партиясының кезектен тыс XIX съезінде КР Президенттігіне үміткерлікке Қасым-Жомарт Тоқаевты ұсынғып, съезге жиналғандар оның кандидаттығын бірауыздан қолдады.

Осы орайда мен ақ ниетімді білдіргім келеді. Мемлекет басшысы – ұлттың халықтың айнасы. Осы атауға лайықты адам ел басқарса – нұр үстінен нұр болады.

Президент Қасым-Жомарт Тоқаев сайлаудың ашық, әділ өтетіндігін айтқан еді. Ендеше ел тізгіні

Әнші Қарақат Әбілдинаның жеке инстаграмм парақшасынан [6].

baglan_abdraimov_ • Подписки
Almaty, Kazakhstan

...

baglan_abdraimov_ Вот это да! ☺☺☺
Бәрі де мүмкін... @zelenskiy_official

2 нрл.

Әнші Бағлан Әбдірайымовтың инстаграмм парақшасынан [7].

Екі постта екі түрлі жаңалық айтылған. Бұл екі жаңалық барлық әлеуметтік желіні шулатқандықтан, барлығы бұл туралы жарыса жазды. Бірінші жазбада біз келе жатқан сайлаудағы ұстанымды көрсек, екінші постта біз Украина Президентінің тізгінін Владимир Зеленскийдің алғанына реакциясын көре аламыз. Бұл жазбасымен Б. Әбдірайымов өз таңданысын жасыра алмады. Тіпті, бұл эмоциясын орыс тілінде жазғанын байқадық. Бұл посттар бұл категорияға тікелей қатысты екенін көре аламыз.

Келесі категория зерттеу жүргізілген барлық қолданушының парақшасынан көрдік Бұл – естелік посттары. Бұл посттар көбінесе суреттер мен сол суреттерге немесе адамдарға

байланысты оқиғалар жайлар жазбалармен бірге болады. Мысал ретінде кез келген парападан пост алуымызға болады. Себебі, бұл категория көп кездесетін посттың түрі.

zhanar_aizhanova БҰЛ-МЕНИҢ ӘКЕМ.
КЕШЕ ФАНА СИЯҚТЫ ЕДІ ӨМІРДЕН
ОЗҒАНЫ, ОН ЖЕТІ ЖЫЛ ӨТЕ
ШЫҒЫПТЫ. БУГІН ҚАЙТҚАН КҮНІ,
СУРЕТИНЕ ҚАРАП ОЙЛАНЫП
ОТЫРМЫН. БАСЫНДА ТАҚИЯСЫ,
САҚАЛ-МҰРТЫ Да ЖАРАСЫП ТҮР.
НАҒЫЗ ҚАЗАҚТЫҢ ҚАРИЯСЫНЫҢ
КЕЙПІ. САҒЫНЫШ..... ЖАНЫҢ
ЖӘННАТТА БОЛСЫН ӘКЕ, БІЛП-
БІЛМЕЙ ЖАСАҒАН
КҮНӘЛАРЫРЫМЫЗДЫ АЛЛА
КЕШІРІП, АМАЛДАРЫМЫЗДЫ
ҚАБЫЛ ЕТИП, САУАБЫН ЕСЕЛЕП
БЕРСІН. ӘКЕЛЕРІҢІЗДІ КҮНІНЕ МЫҢ
МӘРТЕ БОЛСА Да ҚҰШАҚТАП
ТҮРСАҢЫЗДАР АРТЫҚ БОЛМАЙДЫ.

Әнші Жанар Айжановың инстаграм парападасынан [5].

saken_maigaziyev ✅ Әкем марқұм
"Ұрлық жасама, ешкімге қиянат
қылма, біреудің алға жібін аттама... ",
деп ақыл айтпады. Ол көрсетті,
ұқтырды, үлгі болды. Денсаулығы
сыр беріп жүрген кезі. Қасында
қазақтың Қоразбаевы, құшағындағы
құлыншақ немересі @adilet_maigazy
#Әкем_Марқұм #Адилет_Майғазиев
#Аділет_Майғазиев

Әнші Сәкен Майғазиевтің инстаграм парападасынан [2].

Байқафандарыныздай, естеліктердің көбі өткен шақта жазылған. Эмоционалдылық та басымдылыққа ие. Оқырманға түсінікті және ауызекі тілде жазылған.

Келесі категория әншілердің әлеуметтік желілерді халықпен қарым-қатынас жасаудың құралы ретінде пайдалануы. Мысалы, оқырмандарға сауал қою, немесе ойларын білу.

nurzhan_kermenbayev ✅ Рамазанға
дайындық қалай болып жатыр?
#Рамазан2019

nurzhan_kermenbayev ✅ Обама
болды, мен де боламын! Нем
кем? Мәған дауыс бересіз ба?
#Хотя_Он_Бар #Актуалка #QaraBala
#КелесіКім #Президент
#Выборы #Обама #Мен
Суретке саусақтарын өйткіп
түсетіндерді белгіле!

Әнші Нұржан Керменбаевтың инстаграм парападасынан [8].

baglan_abdraimov_ Әңгіме болсын.

Ф. Емельяненко "ММІ" тарихындағы атақты спортшы. 32 жекпе - жек өткізіп бәрін жеңген. Тек, соңғы жылдары жас спортшыларға есе жіберіп жеңілді. Ал, М.Тайсон 58 жекпе - жек өткізген екен. 50 жеңіп, 44 құлатқан. Қабанбай батыр, 103 рет жекпе - жек өткізіп бәрін жеңген дейді. Тіпті 70 жасында Қырғыз батыры Қарабекті жеңген. 103 жасқа келіп, дүние салған. Ал, енді ойланайықшы. Біз кімдерге еліктеп жүрміз. Кімдер "кумир" болуға лайықты? ☺
Пы-сы: Сіз қай батырды білесіз және қандай ерлігі бар? Жаза отырсаңыздар... ━ ━ ━ Бір - бірімізге

Әнші Бағлан Эбдірайымовтың инстаграм парапашасынан [7].

Көріп отырғандарыныңдай, әншілер өз аудиториясымен әрдайым қарым-қатынас жасап отырады. Кейде талқылайтын тақырыптар өзілге толы болса, кейде өзекті мәселелерді де сөз етіп отырады. Кейде жай ғана оқырмандарында не жаңалық барын, олардың сұраптарына жауап беруге пайдаланады. Бұл жазбалар ауызекі тілмен жазылған, күнделікті қолданылатын сөздер көрініс тапқан. Орысша сөздердің қолданысы байқалады. Әрине, таза қазақ тілінде жазба қалдырығаны дұрыс, бірақ әлеуметтік желі ешқандай занға бағынбайтын, өзін еркін сезінетін орта болғандықтан, мұндай зандарды ұстанушы адамдар аз.

Бұл біздің орта және аға буын әншілеріміздің әлеуметтік желілердегі жазбалары болды. Келесі мақаламызда жас буын әншілерінің жазбалары аға буын әншілерінің жазбаларынан қандай айырмашылығы бар екенін талдап өтетін боламыз.

Мінекей, қазақ интернет қолданушылары, оның ішінде, әншілердің әлеуметтік желідегі парапашаларында осындағы жазбалар бар. Әрине, әр қолданушы өз қалауынша блог жүргізе алады және әр қолданушының өз аудиториясы бар. Бұл бірнеше ғана адам болуы мүмкін немесе бірнеше миллион адамды қамтуы мүмкін. Әр қолданушының өзі жеке бір субъект. Бірақ барлық қолданушы түсіне алғын терминдер мен неологизмдер жаңа тілдің пайда болуына септігін тигізеді.

Пайдаланылған дереккөздер

1. https://www.instagram.com/kydyrali_bolman
2. https://www.instagram.com/saken_maigaziyev
3. <https://www.instagram.com/rozarymbaeva>
4. <https://www.instagram.com/sadvakasovamadina>
5. https://www.instagram.com/zhanar_aizhanova
6. https://www.instagram.com/karakat_a
7. https://www.instagram.com/baglan_abdraimov_official
8. https://www.instagram.com/nurzhan_kermenbayev

ФУНКЦИОНАЛЬНЫЙ АСПЕКТ ИНТЕРНЕТ-ЛИНГВИСТИКИ В СОЦИАЛЬНОЙ СЕТИ ИНСТАГРАМ (НА ПРИМЕРЕ АККАУНТОВ ПЕВЦОВ В СОЦИАЛЬНОЙ СЕТИ ИНСТАГРАМ)

Аннотация

В статье сравнивается и анализируется использование казахского языка казахскими певцами в социальной сети инстаграм с интернет-лингвистической точки зрения.

Ключевые слова: интернет-лингвистика, инстаграм, категория, социальные сети, пост, активные слова

THE INSTAGRAM SOCIAL NETWORK SERVICE OF INTERNET LINGUISTICS (BASED ON THE EXAMPLES OF THE INSTAGRAM PAGE OF SINGERS)

Annotation

The article analyzes the use of words in the social network Instagram by Kazakh singers from an internet linguistic point of view.

Keywords: Internet linguistics, Instagram, category, social networks, post, aktiv words

МРНТИ 14.07

А.М. Дүйсенова¹, С.Ж. Досова²

6B01311 «Бастауышта оқыту педагогикасы мен әдістемесі» білім беру бағдарламасы

Ғылыми жетекшісі: Б.С. Кульбаева³,

¹²³Баишев университеті, Қазақстан Республикасы, Ақтөбе қаласы

Kulbaeva_1972@mail.ru

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ОҚУ ДаҒДЫСЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Аннотация

Мақалада кітап оқу арқылы бастауыш сынып оқушыларының оқырмандық дербестігін қалыптастыру мәселесі баяндалаған. Оқушылардың кітап оқуға қызығушылығын арттырудың жолдары қарастырылған. Педагогика ғылымындағы зерттеулер негізінде кітап оқу, оқуға қызығушылығын ояту түрлері және сыныптан тыс оқытудың мүмкіндіктерінің түрлі бағыттары талданған. Бастауыш сынып оқушыларының кітап оқуға қызығушылықтарын арттыратын жұмыстар мен оқырмандық дербестігін қалыптастыру жолдары, әдіс-тәсілдері жүйеленіп, оқытушылар мен ересектер, жасөспірімдер, балалар мен ата-аналарға кеңес, көмек беруге бағытталған ғылыми әдістемелік жұмыстардың жүргізілу жоспарлары талқыланған.

Түйін сөздер: кітап оқу, оқырман дербестігі, бастауыш сынып, цифровой контент, әдебиеттік оқу, сыныптан тыс оқу, қалыптастыру.

Ұлт болашағы –жас үрпақ қолында. Балалардың оқырмандық дербестігінің қалыптасуы ұлттың мәдениеттілігінің, адамгершілігінің, интеллектуалдылдығының, шығармашылық әлеуетінің көрсеткіші және қоғамның экономикалық, әлеуметтік өркендеуі. Қоғамға мәдениетті, ойы орамды, ақылы мен ой – өрісі дамыған, сауатты, рухани- адами қасиеттерді жоғары ұстайтын, елжанды және оқырмандық дербестігін қалыптасқан тұлғаны тәрбиелеу қажеттілігі қазіргі таңда өзекті әлеуметтік мәселеге айналып отыр. Жаһандық өзгерістер, ғылым мен техниканың заманауи жетістіктері, қоғамдағы әр түрлі саланың дамуына көптеген мүмкіндіктерге жол ашты. Телефондар мен гаджеттердің көлеңкесінде ересек те баланың да кітап оқуға деген қызығушылығының төмендегенін көреміз. Келтірілген

сараптау деректеріне қарағанда сауатсыздық белен алуда. Сауатсыздық әлеуметтік және экономика саласына зиянын тигізетіні белгілі. Кітап оку құлышынысын арттыру, қызығушылығын ояту әлемдік мәселеге айналып отырганын ғалымдар дабыл қағуда[1].

Бастауыш мектеп оқушыларының оку дербестігін қалыптастыру бойынша интенсивті зерттеу тәжірибесінің дамуына қарамастан, әртүрлі әдіс-тәсілдерді әзірлеуге назар аудара отырып, зерттеудің проблемасы – белгілі бір дағдыларды дамыту тәжірибесі мен моделін анықтайтын ауқымды зерттеулердің болмауында.

Айта кету керек, мақала тақырыбының өзектілігі айтартылған айқын. Қөптеген әртүрлі гаджеттердің арқасында ақпарат оңай қол жетімді болған бүтінгі цифрлық қоғамда балалар баспа басылымдарына қызықпайды. Мектеп оқушыларына қөптеген кітаптарды қарап шыққаннан ғөрі, өздерін қызықтыратын ақпаратты интернеттен табу оңайырақ. Балалардың кітап оқуға деген қызығушылығының төмендеуінің басты себебі де осында. Соңдықтан да мектеп жасына дейінгі балалардың оку дербестігін дамыту мәселесі өзекті болып қала береді. Бастауыш білім беру сатысында оку дағдысы қалыптаста бастайды[2].

Бастауыш сиынып оқушыларының оқырмандық дербестігін қалыптастыру – балаларды оқуға үйрету әдістемесіндегі негізгі мәселелердің бірі, себебі қазіргі әлемде ақпарат ағыны өте қарқынды және қоғамға осы қөптеген ақпараттардың ішінен қажетті білімді, дағдыларды қолдана отырып, практикалық іс-әрекетте қолдану үшін керектісін ала алатын адамдар қажет. Қазіргі балаларда теледидарға, әлеуметтік желілер мен компьютерлік ойындарға психологиялық тәуелділік байқалады, соның салдарынан олар білімнің негізгі көзі болып табылатын кітапқа өте аз жүгінеді. Қазіргі әлемде бастауыш сиынып оқушыларының оқырмандық дербестігін қалыптастыру мәселесі өзекті болып табылады. Мемлекет басшысының Қазақстан халқына жолдауында айтылғандай ұлттымыздың мәртебесін көтеру үрпағымыздың бойында сапалы қасиеттерді қалыптастыру еліміз үшін аса маңызды. Қоғамның болашағын ойлатын кез-келген ел азаматы, соның ішінде жастар адами жақсы қасиеттерді бойына сініруі қажет. Осының барлығы, біртұтас қоғамдық қасиетке айналады [3]. Ал адам бойындағы құнды қасиеттердің басым қөшпілігі кітап оку арқылы келетіні сөзсіз.

Қазіргі қоғамда адамдардың тілдік әрекеті мен сөйлеу мәдениетіне жоғары талаптар қойылуда, ал сөз байлығын толықтыратын бірден-бір құрал кітап болып табылатындықтан, оқушылардың оқырмандық дербестігін бастауыш сиынштардан бастап қалыптастыру қажеттілігі туындейді. Бастауыш сиынып оқушыларының оқырмандық дербестігін қалыптастыру мәселесі оқушылардың сабактан тыс уақытта балаларға арналған кітаптармен жұмыс жасау дәрежесімен тікелей байланысты. Мұғалім оқушылардың оқырмандық дербестікке деген қажеттілігін қалыптастырып, өзінің бос уақытының бір бөлігін кітап оқуға арнауға деген ықыласын ояту қажет. Бұл жұмыс өте күрделі және оқушылардың оқырмандық дербестігін қалыптастырудың әртүрлі жолдарын қарастыруды талап етеді.

Ойдана білетін, сөзге шебер, сауатты үрпак тәрбиелеуде кітап оку дағдысын қалыптастырудың маңызы зор. Бұл міндетті шешу ең алдымен ата-ананың, одан кейін бастауыш сиынып мұғалімдерінің жауапкершілігінде тұр. Қай салада болмасын қоғамда күнделікті кездесіп жатырған келенсіз жағдайлардан адам мәдениетінің, білімнің төмендегенін көріп отырамыз. Мұндай олқылыққа жол беруге болмайтындығы Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың ұсынған «Оқытын ұлт» атты жобасында атап өтіледі. Сонымен қатар «Оқытын ұлт – оқытын мектеп», «Оқуға құштар мектеп» жобаларында жалғасын тапты. Аталған жобалар аясында мектептерден оқырмандарға арналған бұрыштар жасақталып, осы бағытта шаралар ұйымдастырыла бастады. Ел президентінің Қазақстан халқына жолдауында айтылғандай, баланың білім алудына, мемдекеттен бөлінетін қаражат баланың білім алудына, оның ішінде сиынштан тыс оқуына бірыңғай білім беру есепшоттарында алғашқы инвестиция ретінде жинақталады [4].

Дегенмен, жоба шын мәніндегі нәтижеге жете алмай отыр. Оған бірнеше себептерді атауға болады: оқушылардың кітап оқуға деген саналы түрдегі қажеттілігі мен қызығушылығының жоқтығы; балаларға арналған шығармалардың аздығы; отбасымен бірлескен оқу жұмысының болмауы, яғни баланың үйде кітап оқудан үлгі етер адамының болмауы; кітапханалар мен кітап дүкендерінде балаларды қызықтыратындей және жас ерекшеліктеріне сай балалар кітаптарының аз болуы; қалалар мен ауылдарда кітап оқуға арналған арнаіры жабдықталған балалар бөлмелерінің болмауы т.б. Елімізде және Ақтөбе қаласындағы саусақпен санарлық кітап дүкендері балаларды кітап оқуға қызықтыратындей заманауи және сәнді емес екендігі белгілі, қазіргі таңдағы талғамы биік, таңқалдыру қыын бала көніліне ол жердегі қабырғалардың түсінен бастап, кітап сөрелері, кітаптардың дизайны мен ұсынылуы да әсер етеді, алайда баланың өз бетімен саналы түрде кітап таңдап алып оқуына ықпал ететіндей жағдай жасалмай түр [5].

Бастауыш мектеп жасындағы балалардың оқырмандық дербестігін қалыптастырудың тиімді жолдарын табу үшін цифрлық контент әзірлеуді жүзеге асыру болып табылады. Түрлі форматтағы шараларды ұйымдастыру арқылы балаларға арналған көркем әдебиеттерге және балалардың оқуға қолжетімділігін көңейтеді. Ақтөбе қаласындағы бастауыш мектеп оқушыларының оқырмандық дербестігін қалыптастыру мақсатында әзірленетін «Ақылды бала» цифрлық контенттері балалардың қызығушылығын тудырып қана қоймай, сонымен бірге оқырмандық дербестіктерін қалыптастыруға көмектеседі деген сенімдеміз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Әділетті Қазақстанның экономикалық бағдары» атты Қазақстан халқына Жолдауы, 1-қыркүйек, 2023 ж.
2. https://www.inform.kz/ru/v-kazahstane-startoval-proekt-chitayuschaya-shkola-chitayuschaya-naciya_a3719770
3. Антонова Е.С. Как я воспитываю интерес к книге. // «Начальная школа плюс до и после», №12, 2006. – 27-28 с.
4. Светловская Н.Н., Пиче-оол Т.С. Детская книга и детское чтение в современной начальной школе: учебное пособие для студентов педагогических вузов. – М.: МГПУ, 2011. – 232 с.
5. Сартаева Н. Т. Бастауыш сынып оқушыларының оқырмандық қызығушылығын қалыптастыру // Молодой ученый. — 2019. — № 4.1 (242.1). — 18-20 б.б.

ФОРМИРОВАНИЕ НАВЫКОВ ЧТЕНИЯ У НАЧАЛЬНЫХ ШКОЛЬНИКОВ.

Аннотация

В статье изложена проблема формирования читательской самостоятельности младших школьников посредством чтения книг. Рассмотрены способы повышения интереса учащихся к чтению. На основе исследований в педагогической науке проанализированы виды чтения книг, пробуждения интереса к чтению и различные направления возможностей внеклассного обучения. Систематизированы пути, методы и приемы формирования читательской самостоятельности и работы, повышающей интерес младших школьников к чтению, обсуждены планы проведения научно-методической работы, направленной на консультирование, помочь преподавателям и взрослым, подросткам, детям и родителям.

Ключевые слова: чтение книг, читательская самостоятельность, начальный класс, цифровой контент, литературное чтение, внеклассное чтение, формирование.

THE FORMATION OF READING SKILLS OF PRIMARY SCHOOL PUPILS

Annotation

The article presents the problem of formation reading independence of primary schoolchildren through reading books. The ways of increasing students' interest in reading are considered. Based on research in pedagogical science, the types of book reading, awakening interest in reading and various areas of extracurricular learning opportunities are analyzed. The ways, methods and techniques of forming reader's independence and work that increases the interest of younger schoolchildren in reading are systematized, plans for scientific and methodological work aimed at advising and helping teachers and adults, adolescents, children and parents are discussed

Keywords: reading book, reader independence, primary grade, digital content, literary areading, extracurricular reading, formiration

МРНТИ 17.07.29

Г.К. Коленкина¹, Ф.М. Ниязова²

¹Әл-Фараби атындағы №21 мамандандырылған гимназиясы

Қазақстан Республикасы, Ақтөбе қаласы

²Башев университеті, Қазақстан Республикасы, Ақтөбе қаласы

madina.seksenbayeva@bk.ru

ҚАЛАМДАСТАР ДОСТЫҒЫ

(Т.Ахтановтың «Бастау бұлақ» ессеңі мен Қ.Шаңғытбаевтың «Есінде ме Қарабұтақ, Тахауи» өлеңі негізінде)

Аннотация

Әдебиеттің өзге жанрына қарағанда, қазақ прозасының жоғары көркемдік-эстетикалық қуатымен халықтың рухани өміріндегі үлкен орын алатыны ақырат. Осы әдеби қозғалыста өнімді еңбегімен көрінген жерлесіміз жазушы, сыншы, драматург Тахауи Ахтанов болса, поэзияда қазақ өлеңінің қара жорғасы Куандық Шаңғытбаевтың орны бөлек. Мақалада актөбелік қаламгерлер Тахауи Ахтанов пен Куандық Шаңғытбаев - екі дара тұлғаның екеуара достығы, шығармашылық байланысы сез болады. Өнер иелерінің өзара адами достығының кейінгі ұрпаққа берер тәрбиелік мәні зор болары сөзсіз.

Кітім сөздер: аймақтық әдебиеттану, классик, суреткер, қаламгер, ессе, соғыс шындығы, шеберлік

Аймақтық әдебиеттанудың актантегері, Мемлекеттік сыйлықтың иегері Тахауи Ахтановтың әдеби мұрасы – үлттық әдебиеттің іздейтінде жаңа белескеге көтерген классик туындылар. Келесі ұрпаққа айтарты мол келелі ойлары, түрлі танымдық, адамгершілік хикметтері мен зерек ойлы толғамдарының құндылығы да, эстетикасы да жазушының айшықты адамгершілік болмысын, ішкі элегиясын, шынай жазушылық стилімен ерекшеленген бірегей суреткөр екендігін танытты. Енді бірі – қазақтың халық жазушысы, бекзат ақыны, жырдың сұлу жорғасы, Мұқағалиша айтсақ: «Қазақ жырының маржаны, қазақ тілінің сенімді құлы – Куандық». Бірі жасын сырымен, бірі гауһар жырымен қазақ әдебиеттің абыройын асқақтатқан қос актөбелік қаламгердің достығы туралы сөз қозғасақ дедік. «Екі жақсы қосылса, өле-өлгенше дос болар» деп халық бекер айтпаса керек. Жазушы Тахауи Ахтанов пен ақын Куандық Шаңғытбаевтың достығының беріктігі неде жатыр? Адамдардың достығы қалай сыналады? Достық берік болу үшін қандай сыннан өту керек? Осы сауалдарға жауапты қос жерлесіміздің шығармаларынан ізденеп көрейік...

Көрнекті жазушы, драматург Тахауи Ахтанов дүниеге келген жері – Шалқар ауданы, Шетырғыз селосы. Ал Куандық Шаңғытбаев – Қарабұтақ ауданының тумасы. Екеуін тоғыстырған әдебиет пен мәдениет, өнердің ошағына айналған Алматы дерсіз?.. Бірақ қос қаламгерлердің таныстыры студенттік шақтан да ертерек басталған. Ахтановтың өмір дерегі туралы жазғандар бірі Шалқарда туылды десе, енді бірі Қарабұтақ өнірінің перзенті деп жазады. Мұндай екі түрлі пікірдің туындауына да себеп бар. Өйткені Тахаудің шыр етіп дүниеге келіп, кіндік қаны тамған жері киелі де қасиетті – Шалқар елі. Ал Қарабұтақ өнірінен делинуінде де жосық бар, Тахаудің аталары бай-қуатты тұқымнан, Меккеге қажылыққа барған тақуа, көзі ашық діндар кісілер болған деседі. Заманың аумалы-төкпелі кезеңімен тұспа-тұс келген балалық шағында аталары көмпескіленіп, еріксіз қайын жұртына көшуге мәжбүр болған аталарымен ілесіп, Тахауи сегіз жасында нағашыларына қоныс аударады, Қарабұтақта білім алады. Әрине, Тахауи үшін тұған жердің тұтіні бөлек, Шалқар өнірінің орны ерекше, әрқашан ыстық, алай да Тахауи «Бастау бұлақ» эссеінде жазушының балалық шағы Қарабұтақ ауылында өткені байыпты баяндалады. Эссе «Балдырған» журналы қойған «Жазушылық неден, қайдан басталады?» деген сұраққа жауап беруден бастау алады. Бала Тахауи балалық шағында өлең шығарумен де айналасқанындығын айтады: «...Әйтсе де, менің алғаш қалам ұстап өлең жазған күнім есімде қалыпты. Ақтөбе облысының Қарабұтақ деген қиян шеттегі бір ауданында бесінші класта оқып жүргенмін. Интернатта жатамын. Ол тұс елдің жұпнылау кезі болатын. Аудан орталығы да шағын. Біздің жатақханамыз да саманнан салған шағын үй. Едені жер, терезелері кішкене. Күз айының күнгірт кешінде, күнгірт бөлмеде кітап оқып отыр едім. Талшыбықтай сидаң, сопақ бетті аққұба бала кіріп келді. Бұрын екеуміз мықты дос болмасақ та, жақсы танимын, бұл – Куандық деген бала. Мендей емес, Куандықтың мінезі ашық, баурап, кісінің іші-бауырына кіріп кетеді. Сондықтан сүйкімді мінезі үшін оны үлкен-кіші жақсы көретін. Куандық кірген бойда мені де баурап алды» [1,78]. Бұл – болашақ қаламгерлердің, тіл өнері майданына сұрапыл соғыс жылдарында араласқан Тахауи мен ертенгі қазактың дегдар ақыны Куандықтың – қос дарабоздың тұңғыш кездесуі, достығының бастауы. Кезегінде Куандық Шаңғытбаев Тахаудың елу жасына арнаған «Есінде ме Қарабұтақ, Тахауи» деп басталатын өлеңінде:

Есінде ме Қарабұтақ, Тахауи,
Ең шеттегі Есмалайға тақау үй,
Бөлмесіне сәби арман сыймайтын

Сабан менен лайдан соққан жатақ үй? [2,89], – деп жоғарыда Тахауи суреттеген интернат жатақханасын жырға қосқан.

Тахауи Ахтанов эссеінің жалғасында Куандықтың «Қызық көрсетемін» дегесін, оқып отырған кітабын қойып, Куандықтың сырма көкірекшесінен қойын дәптер алғып шыққанын баяндайды. Оның ішінен қатесі жоқ, кәдімгі үйқасы бар өлең Тахауді тамсандырады. Кеше ғана қөп бала арасынан мықты емес, жейдесінің жені шынтағынан, шалбарының балағы тізесінен келетін баладан асыл дарын пайда боларын кім күткен?! Кейін Тахауи де досынан қалыспай, өлең жаза бастайды. Бірақ Тахауи бала кезінен ақындық өнер екінің бірінің бойына дарымайтын киелі қасиет екенін түсінеді. Өзі шығарған өлеңдерде үйқас болғанымен, мағыналы өлең шықпай қиналатындығын жазады. Содан Тахауи ақындықты тастап, жазушылыққа бет бұрады. Ал жазушылық таңырқаудан, жақсылықты, сұлулықты көруден басталатындығын да осы эсседе керемет баяндап жеткізген. Қектемгі қек адырда жас баланың асыр салып ойнағаны, қозы-лақ қуған қызықты күндер, аш күрсақ жүрсе де өмірге ғашық көзбен қарау, тамсана қиялдану, албырт жас екі достың шабыттарын оятады. Осылайша, егіз қозыдай бір-біріне бауыр басып, болашақта да қөп белестерден бірге өтеді. Балдәурен балалық шақтың қияндар мен қиялдарға шақырған бірсыныра елестерін сағынышпен еске түсіреді.

Есінде ме мелде көже, көмештер?
Тұнгі түпсіз кеңестер мен егестер,
Қияндар мен қиялдарға шақырып,
Атой берген қиял жетпес елестер?

Есінде ме айлы тұндер ақ тымық,
Ең алғашқы қатпар үміт, қат күдік,
Қысылғаннан қызы алдында, ұят-ай,
Иман сөздер айта алмаған аптығып?

Сені қайдам, мен шүкірмін ҳұдаға,
Біз өсіппіз болмай бұла, құла да.
Жетімдікті елетпеген жегжаттар
Екеуміздің есімізден шыға ма?»[2,89]

Бір сұхбатында Қуанық та: «...Тахауи мен екеуміз бір ауданда өстік, талай асыққа таласып төбелескеніміз де бар. Бір мектепте оқыдық. Екеуміз Алматыға да бір жылда келдік те, мен ҚазМУ-ға, ол ҚазПИ-ге түсті. Содан бері екеуміздің арамыз ажыраған жоқ. Біз Тахаудің нағашылары болып келеміз. Оның тұған нағашы інісі менің тұған қарындастыма үйленді, яғни арамызда жекжаттық та бар», – дейді. [3,99] Балалық, жастық кезең, өмір жолдарын бірге өткізген, бар қындықты қол ұстасып бірге өткерген ажырамас достар, әдебиет майданына да бірге аяқ басып, біте арапасты. Жиырмасыншы ғасыр әдебиеті мен өнерін жасаушылар қатары өмірдің сырлы саздарын санаға сініріп, көнілге күй орнықтыратын ақының ақынға, көркем сөздің хас шебері, үлкен суреткер, шеберліктің шыңына шыққан жазушыға толықты. Қаламдағы шыңына шыққан жазушыға толықты. Қаламдағы шыңына шыққан жазушыға толықты. Қаламдағы шыңына шыққан жазушыға толықты.

Күзгі кірбің бұлыңғырда сен кеттің,
Көкпен қоса көз жасты мен селдettім.
Оқ пен оттың ішіндегі, егізім,
Сені ойлаумен өтті талай сергек тұн.

Жаңғырығы жоғалып сол тұндерде,
Бітті соғыс, тынды тасыр күндер де.
Қайттың аман, ауыл-елді қуантып,
Мәңгі бақи үйықтап қалмай бір жерде. Оқ пен оттың ішіндегі сынарын күткен Қуандық ақынның тілегі қабыл болып, егізі елге оралады. Ия, «Қырық жыл қырғын болса да, ажалды өледі» дегендей, соғыстан аман-есен елге оралған Тахауи Ахтановтың соғыс шындығын реалистік психологиялық терендікпен бейнелеген туындылары қазак прозасының жаңа сапалы, ізденіс арнасына айналды, әдебиетке үлкен олжа салды. Бұл туралы сөз шебері Зейнолла Қабдолов: «Тахауи Ахтанов кім?» десе, мен: «Үлкен үшеу: «Қаһарлы күндер», «Боран», «Шырағың сөнбесін» дер едім», - десе[3.48], «Шындықтың қызартта да, бозарта боямай, ақиқат қалпының бар заңдылықтарымен көрсету, өмір ағысының, адамдар қатынастарының мазмұнына зерттей үніліп, әр әрекет пен құбылыстың себебін терең ашу адамгершілік мәселесі мен қоғамдық әлеуметтік проблеманы ұштастыра жымдастыра өру – Тахауи Ахтанов прозасының басты ерекшелігі» – деп ғалым Н.Габдуллин [4,9 б.] бағалаған туындылары өмірге келді.

Ал студенттік шақтарының күесі Алматыға да бірге аттанған кездерін:

...Содан кейін алыс ару Алматы...
Таңсық еді-ау әр адамы, әр заты.

Айлағымыз болды ақыры сол қала,

Ақ телегей бұл өмірде қаңбақы» [5, 31]. Студенттік кездегі бір нанды бөліп жеген достардың, Тахаудің Қуандық үшін жалақысын аямаған достығының тағы бір дәлелін төмендегі жолдардан анық байқай аламыз:

Елемедік, мол ма дүние, тапшы ма,
Өзіміз ек пайғамбар да, бақсы да.
Әбу, Қасым ауызынан бөліп жеп,
Үйрендік қой ілтифатты жақсыға.

Киім болмай лекцияға баратын,
Болатын-ды құнім кейде қара тұн.
Есінде ме, ботинкаға мен үшін,
Кеткен еді-ау сенің ілкі жалақын.

«Бастау бұлак» атты Тахауи эссе сінде жаңа бастау, яғни жазушылық пен ақындықтың тұнығына бойлап, досының арқасында шығармашылық ләззатқа бөлениүін айтса, ал Қуандықтың Тахауиге арнауы сол бір баяғы балалық шаққа жол тартып, басынан өткізген небір оқиғаларды еске алып, достық сезімін әсерлі жеткізе білген. Біз осындай біртуар дара тұлғаларымызды мақтан тұтамыз!!!

Әдебиеттер тізімі:

1. Ахтанов Т. 5 томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Жазушы, 1984
2. Шаңғытбаев Қ: Өмірбаян мен өлеңдері // Жәдігер: Ақтөбе өнірінің әдеби антологиясы. – Ақтөбе, 2006 –118 б.
3. Әуезов М. Әдебиет тарихы. - Алматы: Ана тілі, 1991-350 б.
4. Ғабдулин Н. «Белестен белеске» // «Социалистік Қазақстан». 1973, 20 желтоқсан.
5. Шаңғытбаев Қ. Шайыр: Таңдамалы. 5 томдық. Т.1. –Алматы: Са Га, 2010. – 400 б.

ДРУЖБА ПО ПЕРЕПИСКЕ

(По мотивам очерка Т. Ахтанова «Бастау бұлак» и стихотворения К. Шангитбаева
«Есінде ме Қарабұтақ, Тахауи»)

Абстракт

Действительно, в отличие от других жанров литературы казахская проза занимает большое место в духовной жизни народа благодаря своей высокой художественной и эстетической силе. Особое место в поэзии занимает наш соотечественник писатель, критик, драматург Тахауи Ахтанов, появившийся в этом литературном направлении своим плодотворным творчеством, Куандық Шангитбаев – черный бегун казахской поэзии. В статье говорится о взаимной дружбе и творческой связи актюбинских писателей Тахауи Ахтанова и Куандыка Шангитбаева. Нет сомнений, что взаимная человеческая дружба художников будет иметь большое воспитательное значение для следующего поколения.

Ключевые слова: региональное литературоведение, классика, художник, писатель, очерк, реальность войны, мастерство.

PEN PAL FRIENDSHIP (Based on T. Akhtanov's essay "Bastau bulak" and K. Shangitbaev's poem "Esande me Karabutak, Takhaui")

Abstract

Indeed, unlike other genres of literature, Kazakh prose occupies a large place in the spiritual life of the people due to its high artistic and aesthetic power. A special place in poetry is occupied by our compatriot writer, critic, playwright Takhaui Akhtanov, who appeared in this literary

direction with his fruitful creativity, Kuandyk Shangytbaev - the black runner of Kazakh poetry. The article talks about the mutual friendship and creative connection between Aktobe writers Takhaui Akhtanov and Kuandyk Shangitbaev. There is no doubt that the mutual human friendship of artists will have great educational significance for the next generation.

Key words: regional literary criticism, classics, artist, writer, essay, reality of war, craftsmanship.

МРНТИ 17.09.91

Ұ.Б. Қанатова¹

6B01711 Қазақ тілі мен әдебиеті білім беру бағдарламасы

Ғылыми жетекші: Ж.Қ. Жұбантаяева²

^{1,2}Башев университеті, Қазақстан Республикасы, Ақтөбе қаласы

jajyka@mail.ru

РЕСЕЙ ТІЛШІ-ҒАЛЫМДАРЫНЫҢ ИНТЕРНЕТ-ЛИНГВИСТИКА ЖАЙЛЫ ЗЕРТТЕУЛЕРІ

Аннатпа

Мақалада қазіргі таңда дамып келе жатқан интернет-лингвистика ғылымына қатысты Ресей ғалымдарының зерттеулері жайлы айтылады.

Кілттің сөздер: интернет-лингвистика, функциональдық, метафора, жаргон, сленг, медиалингвистика, веб-парақша

Қазіргі жаһандық интернет желісі үлкен көлемдегі мәтіндік, әрі ақпараттық жүйе. Яғни көптеген мәтіндік хабарламалар немесе аудиожазбалар әрбір секунд сайын көбеюде. Қазіргі кезде интернетте қолданылатын мәтіннің өзіндік ерекшіліктері бар. Олар: интерактивтілік, диалогтілік, жеке қызмет көрсету, қолданушыға керекті ақпарат пен мәтінді табу, ақпараттың қол жетімді болуы мен оның түсініктілігі және т.б. Бұл қызметтердің барлығы бір-бірімен тығыз байланысты және де мәтіннің қызметіне жауап береді [1, 10].

Интернеттің күн санап емес, сағат санап дамуының арқасында көптеген ғалым-лингвисттер интернеттің тілге деген әсерін зерттей бастады. Мұның барлығы ең алғаш Дэвид Кристаллдың «Интернет-лингвистика» терминің ғылымға қосқаннан бастап өзектілікке ие. Интернет-лингвистиканы алыс шетелде ғана емес, жақын көршіміз, Ресей Федерациясында да ғалымдардың қызығушылығын ояты. Бұл зерттеулер 2007 жылдан бастап жүргізіле бастады. Е. И. Горошко интернеттің тез дамуына байланысты оның тілге әсері едәуір екенін байқады. Сол жылдан бастап ғалым «интернеттегі қолданылатын тіл» немесе «Интернет лингвистикасы» деген терминді қосу жайлы әңгіме қозғай бастады. Бұл салаға сол жылдары қатты қызығушылық болмағандықтан болар, бұл термин қолданысқа ене алмады. Кейінрек, 2008 жылы Л.Ф. Компанцева «интернет-лингвистика» деген терминді ұсынып, оған қысқа анықтама беріп өтеді. 2009 жылы бұл ғылым саласы жан-жақты қөзге ілігіп, зерттеу жүргізілді.

Интернет-лингвистиканың терминологиялық жүйесі әлі күнге дейін толықтай бір жүйеге көшпеген. Соның арқасында бұл ғылым саласына көптеген ғалымдар өзіндік терминдерін қосуда. Мысалы, «веб-парақшаның линвистикалық дизайны» деген термин А. А. Атабекованаң диссертациялық зерттеуінен кейін термин ретінде қолданыла бастады.

Таулы-Алтай мемлекеттік университетінің зерттеушісі А. А. Шмаков интернет-лингвистиканың терминдерін зерттейтін ғылымды «интернетология» деп атауды ұсынады [2, 23].

Қазіргі кезде Интернет-лингвистиканың зерттелу аясына қарай оларды бірнеше топқа бөлуімізге болады:

1. Интернеттегі тілдің функционалдық қолданысын фонетикалық және конститутивтік белгілеріне қарай зерттеу. Бұл бағыт бойынша Л. Ф. Компанцеваның «Интернет-лингвистика когнитивно-прагматический и лингвокультурологический подходы» (2008) монографиясы мен П.В. Шкапенконың «Специфика реализации прагмалингвистических принципов в Интернет-дискурсе» (2008) атты диссертациялары бар.

2. Интернеттегі тілді социологиялық және прагматикалық жақтардан зерттеу. Бұл тақырыпта Л. Ю. Щипинаның 2010 жылы жарық қөрген «Компьютерно-опосредованная коммуникация. Лингвистический аспект анализа» атты монографиясы бар. Интернет қолданушылардың гендрлігінің өзгешелігінің тілге әсеріне қатысты Е. И. Горошконың «Гендерные аспекты интернет-коммуникации» атты диссертациясы 2009 жылы жарық көрді.

3. Интернеттегі тілдің қолданылыуы, дискурсқа қатысты П. В.Шкапенко мен Л. Ф. Компанцеваның жоғарыда аталған еңбектерін айтпауға болмайды.

4. Виртуалды жанртану (ағыл. digital genres). Яғни интернеттегі қолданылатын тілді бөлек жанрлық топқа жатқызу. Бұл туралы Е. И. Горошко өзінің «Жанры и типы текста в научном и медицинском дискурсе» атты мақаласында айтқан [3, 239].

Т. Г. Добросклонская Ресейдегі медианың лингвистикасының көрінісін зерттей бастаған, негізін қалаған зерттеуші болып табылады. Ол мәтіндерді терең талдау арқылы зерттеу жүргізеді. Бұл мәтіндердің барлығы медиада қолданылады.

Қазіргі таңда интернеттегі тілдің бүрмалануына байланысты символдық қарым-қатынас жасау үрдісі қалыптасып келеді. Яғни сөздердің орнына символдар, смайліктер және сөздердің қысқартулар көп кездеседі. Бұл топқа «хэштекторді» де жатқыза аламыз. Зерттеуші М.Н. Макеева мен Н.Ю.Бородулинаның пікірінше тор белгісі (решетка) мен сөздің қосындысы осы сөздерге қатысты барлық ақпаратқа бағыттайтын сілтемеге ие болады. Қазір кез келген интернет қолданушысы хэштекторді пайдалана отырып белгілі бір тақырыпқа байланысыты ой-пікірін білдіруге немесе сол тақырыпты өзі ойлап тауып, басқалармен бөлісе алады [4, 179].

Жалпы Ресей ғалымдарының интернет-лингвистикаға қатысты зерттеулері батыс ғалымдарынан қалыс қалмайды. Мысалы, ғалым Н.А.Ахренованның есімі Е.И. Горошко және Л. Ф. Компанцева сияқты беделді ғалымдармен қатар айтылып жүр. Бұл кісінің пікірі бойынша Дэвид Кристаллға дейін де интернеттегі тіл қолданысы мәселесі бойынша пікірлер мен ойлар болған. Оған дәлел Е.И.Горошконың жаңа терминді енгізу туралы жаңалығы. Н.А.Ахренова бұл саланы зерттеумен ғана қоймай, бұл ғылымды дамытуға өзіндік күшін салушы. Ғалым Н.А.Ахренова интернет-лингвистиканың басты міндеттерін атап көрсеткен болатын. Оны 6 бағыт бойынша қарастыруға болады деп есептейді:

1. Әлеуметтік желілердегі хабарламаларды, мәтіндерді, жазбаларға арналған критерийлерді белгілеу. Қазіргі кезде интернеттегі тіл жан- жақты зерттелуде. Бұл зерттеулердің ғылыми фундаменті аз.

2. Қазіргі кезде интернет тілінің барлық аспектілерін зерттеудің қыындықтары туып жатыр. Ол қыындықтардың бірі-анонимділік. Білгілі бір топ немесе ортандың тілін зерттеу үшін гендрлік және жас ерекшеліктері түгел ескерілуі қажет. Сондықтан да бұл зерттеу жүргізуге үлкен кедергісін тудырып жатыр. Мысалы, бір адамның қай жас өкілі екенін жазба тілінен табуға болатын болса, оның нәсілдік жағынан қай үлт өкілі екенін табу қыын. Сондықтан да қазіргі таңда интернет лингвистикасымен айналысадын ғалымдар өз зерттеулеріне психологиялық ерекшеліктерді де қосуда. Бұл туралы Горошконың жазған монографиялық еңбегі бар. Горошконың пікірінше, өмірде интроверт мінезді адамдар, әлеуметтік желіде өзін керісінше, ашық, әкстрроверт ретінде ұстай алады. Бұған анонимділік

өз септігін тигізеді. Осыған байланысты интернет-лингвистика гендрлік лингвистиканың писхолингвистикамен бірге зерттелгені дұрыс деген пікірлер көбеюде.

3. Интернеттің қарқынды дамуымен байланысты интернеттегі тілдің қолданысы да бұрмаланып жүр. Мысалы, сөздер толық емес, қысқартылып жазылады немесе бірнеше сөз бір сөз ретінде қолданылады. Одан бөлек, электрондық кітаптардың абзацтары кәдімгі кітаптағы абзацтан кішірек келеді. Поэзиялық шығармалардың экран бетінен және кітаптағы нұсқаларының жазылуында өзгешеліктер көбеюде. Сондықтан әдеби тіл нормаларын сақтау қынға түсуде.

4. Бұл пункт алдыңғы айтылған мәселеден шығып тұр. Яғни әдеби жазба тілі мен ауызекі тілдің арасындағы шекараның жойыла бастауы. Интернеттегі тіл бір жағынан жазба тілі болғанымен, хабарламаларда көбінесе ауызекі тіл қолданылады.

5. Интернет лингвистиканың ауызекі тілдің әдеби тілге әсерін зерттеу.

6. Интернет тілінің жедел дамуына байланысты біз жаңа тілдік жаңалықтарды бірге зерттеуіміз керек. Яғни, интернет лингвистикадағы метафоралар, лексикалық ерекшеліктер, жаргондар, слэнг түрлері, яғни хакер мен геймерлердің қолданатын сөздері мен тілдері, фонетикалық пен фонематикалық ерекшеліктер, интернеттегі әңгімелесудің семиотикасы, ұлттар арасындағы интернет- коммуникация және т.б. [2, 25].

Н.А.Ахренованың бұл міндеттері интернет-лингвистикаға бағытталған. Яғни интернеттегі тілдің қолданысын ғана зерттеп қоймай, онымен қоса, оның әдеби тілге деген әсерін зерттеу. Тіл өте бұрмалауға икемді қарым-қатынас құралы болғандықтан, әдеби тіл нормаларын сақтаған дұрыс. Кім біледі, бес немесе он жылдан кейін біздің әдеби тіліміз мұлдем басқаша болар.

Соңғы жылдары интернет лингвистикаға қатысты ақпараттар көп жиналуда. Оған көптеген диссертация мен монографияларды айтуға болады. Олар Л.Ф. Компанцева, О. В. Дедова, Г. А. Трофимова, А. А. Атабекова сияқты ғалымдар. Ресей ғалымдары бұл салада едәуір еңбек етуде [5, 528]. Болашақта біз олардың жасаған ғылыми жаңалықтары мен зерттеулерімен танысамыз деген ойдамын.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Морослин П. В. Язык интернета как объект лингвистических исследований / П. В. Морослин // Вестник РУДН, Серия Лингвистика. - . 2009. - №3. – 10 – 17 б.
2. Ахренова Н. А. Теоретические основы интернет-лингвистики/ Н. А. Ахренова// Филологические науки. Вопросы теории и практики. - . 2013. - №10(28). – 22-26 б.
3. Горошко Е. И., Полякова Т. Л. Интернет- жанр твиттинг как предмет исследования нового направления интернет-лингвистики – виртуального жанроведения / Е. И. Горошко, Т. Л. Полякова// Жанры и типы текста в научном и медийном дискурсе: межвуз. сб. науч. тр. - . 2014. - №12. – 238 – 249 б.
4. Юрина И. А. Исследование социальных сетей в контексте лингвистики новых медиа/ И. А. Юрина, Н. Ю. Бородулина, М. Н. Макеева// Филологические науки. Вопросы теории и практики. - . 2017. - №11(77). – 178 – 181 б.
5. Компанцева Л. Ф. Интернет-лингвистика: когнитивно-прагматический и лингвокультурологический подходы. Монография. – Луганск: Знание, 2008. – 528 с.

ИССЛЕДОВАНИЯ РОССИЙСКИХ УЧЕНЫХ-ЛИНГВИСТОВ ПО ИНТЕРНЕТ-ЛИНГВИСТИКЕ

Аннотация

В статье говорится о новой ветви в лингвистической науке и исследованиях российских филологов на эту тему.

Ключевые слова: интернет-лингвистика, функциональность, метафора, сленг, медиалингвистика, веб-страница.

RESEARCH BY RUSSIAN LINGUISTS ON INTERNET LINGUISTICS

Abstract

In the article we talk about the new linguistic science and the research of Russian scientists on this topic.

Keywords: Internet linguistics, functionalism, metaphor, slang, slang, medialinguistics, Web page.

МРНТИ 17.09.91

М.Ф. Құлмұрзина¹

6B01711-«Қазақ тілі мен әдебиеті» білім беру бағдарламасы

Ғылыми жетекші: Ф.М. Ниязова²

^{1,2}Баишев университеті, Қазақстан Республикасы, Ақтөбе қаласы

kondybay@mail.ru

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫНЫҢ ҒЫЛЫМИ-ӘДІСТЕМЕЛІК МҰРАЛАРЫ

Аннотация

Мақалада ұлт ұстазы, тілбілімі ғылымы мен әдебиеттану ғылымының бастауында тұрған ғалым А.Байтұрсынұлының әдеби және әдістемелік мұраларының маңызы зерделенеді. Әдебиеттану ғылымы саласында теориялық алғашқы еңбектің авторы ретінде ғалым теориялық ұғымдардың қазақша терминдік баламаларын ұсынуының өзі үлкен бір саланы құрайды. Оның сан салалы шығармашылық мұрасының үлкен бір арнасына әдістемелік еңбектері жатады. Алғашқы мақалаларынан бастап, ғалым әдістемелік мәселелер жазып, қазақ оқымыстырыларын пікір алмасуға шақырады. Сондықтан қазақ тілін оқыту әдістемесі саласында әдіскер ғалым Ахмет Байтұрсынұлы алғаш рет әдістемелік пайымдау жасап, түсініктеме беріп, синтетикалық, аналитикалық, аналитикалық-синтетикалық оқыту саласындағы әдістерге анықтама берген. Сондай-ақ Ахаң осы әдістердің қазақша ғылыми терминдерін (терминдерін) алғаш енгізген.

Ахмет Байтұрсынұлы – қазақ тілін зерттеу әдістемесінің негізін қалаған әдіскер. Кезінде қарапайым қазақтың сауатын ашқан «Әліппе», «Сават ашу», «Тілашар» т.б. оқулықтар әдістемелік, лингвистикалық тұрғыдан өз маңызын жоймаған құнды еңбек екені даусыз. Ғалымның айтуынша, «Әдіс – қажеттіліктен туындағын нәрсе. «Әдіс қолданатын жердің қажеттілігіне қарай жақсы немесе жаман» деген сөз әрбір ұстаз үшін айнымас қағида болмақ.

Кілт сөздер: әдістеме, оқу құралы, әдебиеттанушы, тіл білімі, қазақ әліпбі

Ахмет Байтұрсынов шығармашылығын жаңаша зерттеу, оның ой-пікірлерін толық саралау еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін ғана мүмкін болды. Тоқырау жылдары А.Байтұрсынұлы туралы айтуға тыйым салынды, қаншама жылдар тарихымыздың актаңдақ беттері болып, шаң басқан архивтерде жатты. Тәуелсіздігіміздің тәуелсіздігіміздің аркасында Алаш зиялыштарының еңбектерін жинақтап, жүйелі зерттеуге мүмкіндік алды.

«Оқу-агарту идеясы – А.Байтұрсынұлының қоғамдық қызметтінің арқауы, азаматтық борышының негізі, идеологиялық платформасының тіреуі болды. Бұл платформаны мықтап ұстауда алып келген – оның өз халқының тағдырын ойлаған кам-қарекеті. А.Байтұрсынұлы – ұлттық рухымыздың ұлы тіні. Ұлттық рух дегеніміз – ұлттық намыс, қазақ екенін сезінү.

Соны бастап берген, сары маса болып ызындал, бүкіл халықты «қазақпын» деп көтерілуге шақырған – Ахмет Байтұрсынұлы» дейді академик Р.Сыздық [1, 4-б.].

Ахмет Байтұрсынұлы қазақ тілінің ғана емес, әдебиеттану ғылымының да негізін салушы. Халықтың бай ауыз әдебиетін, ертегілерін, дастандарын, шешендік сөздерін, мақал-мәтелдерін, қанатты сөздерін жинақтап, өз заманында жүйелі түрде жариялада отырған. 1895 жылдан бастап халық ауызәдебиеті мұраларын жинау ісімен айналыса бастаған. Мұны «Торғай газеті» бетінде жарияланған «Қырғыз белгілері мен мақал-мәтелдері» мақаласы дәлелдейді. 1923 жылы А.Байтұрсынұлы Мәскеуде қазақтың әйгілі эпостық жырларының бірі – «Ер Сайынды» басып шығарады. 1926 жылы қазақ халқының басында болған қасіретті оқиғаларды суреттейтін тағы бір жинағы 23 жоқтаудың басын құрап, оны «Жоқтау» деген атпен жариялады. Жоқтауларды жанры жағынан басқаларға ұқсамайтын ерекшелігіне назар аударып, жоқтаулардың тіл шеберлігі мен көркемдігіне, сөздік қорына айрықша назар аударады. Әдебиеттің осындай сан алуан нұсқаларын жинап, зерттеп, жарыққа шығарған А.Байтұрсынұлы енді оның тарихына үніліп, оның теориясын да тұжырымдауға кіріседі.

1926 жылы жарық көрген «Әдебиет танытқыш» осындай жүйелі ізденістер мен зерттеулердің жалғасы, жинағы іспеттес. Бұл еңбек Байтұрсыновты нағыз теоретик ғалым ретінде танытты. Бұл кітап осы уақытқа шейін әдебиет сүйер қауым үшін таптырмас құрал боп келе жатыр. Өйткені бұл жерде ол әдебиеттің барлық жанрлары мен өнер құралдары үшін қалыптаса бастаған европалық дәстүрден алшактап, таза қазақ тіліне жаңаша анықтама беріп, бәріне терминологиялық балама береді. Мәселен: арнау түрлері (зарлай, жарлай, сұрай), дамыту, бүкпелеу, бейнелеу, көрнектеу, әсірелеу, мегзеу, кекесіндеу, теңеу, түйдектеу, теңдестіру, ауыстыру, үдету, ұлсы әнгіме, ұзақ әнгіме т.б. көптеген сөздер мен сөз тіркестері Байтұрсынов қолданысында тұнғыш рет терминдік мәнге ие болған.

Қазақ елінің ғана емес, бүкіл түркі жүртішінің мактандышына айналған Ахмет Байтұрсынұлының шығармашылық мұрасын ғылыми түрғыдан зерттеу тілге мемлекеттік тіл мәртебесін алған тарихи кезеңмен тұспа-тұс келді. Еліміздің тәуелсіздік алушымен Ахметтің екінші, мәңгілік ғұмыры басталды. 1922 жылы ұлт ұстазының 50 жылдық мерейтойында рухани інісі Мұхтар Әуезов: «...қан жылаған қазақ баласына істеген еңбегі, өнер-білім, саясат жолындағы қажымаған қайратын біз ұмытсақ та, тарих ұмытпайды. Ахаңның қызметі – қазақтың ұзын-ырға тарихымен жалғасып кететін қызмет. Истеген ісімен өзіне орнатылған ескерткіші – мәңгілік ескерткіш» деген екен....

Расында, қазақ тілбілімі мен әдебиеттану ғылымында ұлттық тілді «пән» санап, оның ілімін ғылыми жүйеге бекіткен Ахмет Байтұрсынұлы болды. Қазақ тілі және әдебиетін оқытумен негізінен Алаш зиялдылары айналысты: Ахмет Байтұрсынұлы, Міржақып Дулатұлы, Халел Досмұхамедұлы, Телжан Шонанұлы, Кошке Кеменгерұлы және т.б. Олардың қазақ тілі мен әдебиетін дамыту мен оқытуда көрсеткен негізгі ұстанымдары әлі толыққанды зерттелмей жатыр. Тек қазақ тілбілімі мен әдебиетін оқыту мен менгеру мәселесінің айналасында тәуелсіздік дәүіріндегі ғалымдар мен әдіскерлердің өзіндік ой-пікірлерін дамытуда зерттеу нысаны ретінде қарастырылып келеді. Бұл ғылыми түрғыдан қысынды және дұрыс. Дегенмен, оны өмірлік тәжірибелізде қолдана алсақ, тиімді болар еді. Атап айтсақ, А.Байтұрсынұлының «Оқыту құралы», «Тіл-құрал», «Әдістеме мәселелері», «Ертегіші», «Тіл-құрал», «Қай әдіс жақсы» т.б. сияқты енбектерінің толық пайдалануға әбден болады, бүгінгі күн талабына сай жаңартылған үлгідегі бай мұрамыз.

Ғалым қазақ тілінің грамматика, яғни фонетика, морфология, синтаксис салаларын біріктіріп, отандық тіл ғылымын жасады. Бүгінде әбден қалыптасқан қазақ тіл білімі ғылымы аз уақыт ішінде жасалмағаны анық. Ол көптеген дарынды тұлғалардың көп жылғы қажырлы еңбегінің нәтижесі бойынша құрастырылды. Ғалымның өзі айтқандай, ол алдымен тілдің грамматикалық білімін қалыптастырудан, содан кейін грамматикалық құрылымды зерттеуден бастаған. Оны замандастары «Ақаң аударған ана тілі», «Ақаң жазған әдебиеттегі

асыл сөз» десе, бүгінгі тәуелсіздік кезеңіндегі ғалымдар қазақ тіл білімін «Байтұрсынұлының бастауы» деп атайды [2, 6-б.].

20 ғасырдың басында ғалым жасаған әліпбидің ұлт сауатын ашудағы рөлі орасан зор болды. Сол кездегі қазақ ғалымдарының, оқымыстыларының алдына қойған үлкен міндеттердің бірі – қазақ халқы рухани тұлғасы бар, өзіндік бағыт-бағдары бар елге айнала ма, әлде ұлттық болмысынан, айырыла ма деген мәселе төңірегінде болды. Оның атқарған жанкешті еңбегін өзінің замандасы, тілші ғалым Құдайберген Жұбанов жоғары бағалаған. Қ.Жұбанов Байтұрсынов қалыптастырған қазақ әліпбі (Байтұрсынұлының емлесі) және ана тілін Кеңес өкіметінің «мазасызы» заманының өзінде ешкімге таптатпаған.

Құдайберген Куанұлы кеңес өкіметі тұсында ЖОО-да сабак берген кездегі оқыған дәрістерінде Байтұрсынұлы оқулықтарының бірінші сыныптан жоғары оку орындарына дейін оқуға жарайтынын айтудан жалықпаған. «Тіл – құралымен» оқытуға Ахмет ұсталып кеткеннен кейін қаншама тыйым салынса да, оның (А.Байтұрсынұлы) кітаптарын мұғалімдердің Құрандай қолтықтап, керегін Ахметтен іздептінін жазады. Кеңестік идеология қазақтың ұлттық ғылыминың жетістіктерін бірде актап, бірде сынап, бірде болжам айтып, алаш зиялышларының артында қалған мұраларын талан-таражға салып, үнсіз игеріп жатса, Қ.Жұбанов саясаттан тайсалмай сөйлем, оларды қызығыштай қориды. Қазақ әліпбійнің жобасын талқылап жатқан тұста да, Қ.Жұбанов қазақ әріптерін араб графикасымен байланыстыра отырып, қазақ әліпбійнің негізгі құрылымын қарастырады. Мысалы, «...с 1912 г., когда впервые была выработана эта система и произошла реформа арабского алфавита, по 1930 г., когда арабский алфавит правительственным декретом был изъять, т.е., в течение 18 лет казахские слова писались по этой системе, причем никаких недостатков (...) Надо заметить, что отказ от этой системы принятием латинского алфавита произошел (...) по нажиму ученого совета вцк, а не по инициативе Казахстана» дейді. Бұл сөзі қазақтың өз жерінде, туған жерінде әліпбі таңдауға еркі жоқтығына ашынып айтқан ызалы сөздері болса керек [3, 35-б.].

Тұркітанушы Қ.Жұбанов қазақ әліпбійнің қалыптасуы туралы егжей-тегжейлі баяндамасында Ахмет Байтұрсынұлына дейін де әр түрлі әліпбілер қолданылғанын, Ахмет Үбырай Алтынсарин жасаған әліпбидегі кейбір «кемшіліктерді» түзетіп, сол арқылы ескі әліпбиді қазақы танымға бейімдегенін атап өтеді. Қазақы танымға негізделген жаңа әліпбиді қоштай отырып, «қосарлы дыбыстарды» енгізуіне назар аударып, тіл білімінің қалыптасу және даму кезеңдеріне фильтрациялық талдаулар жүргізеді. Жаңа әліпбидің жаналықтарын құптаپ, ырзашылықпен қабылдайды. Айталақ: «...возражение не выдерживают критики, потому что всякие культурное и иное достижение, оставленное нам (...) это наше законное наследие (...). Отказываться от подобного наследия так же глупо (...) мы не откажемся ни от чего, что составляет лучшее творениях предыдущей истории, если оно в наших руках может быть полезно для нас» деген айшығынан, әрбір енбекті «заңды мұра» деп танығанын, үрпақ тәрбиесіндегі қажетті құрал санағанын көреміз [3, 35-б.].

1905 жылы А.Байтұрсынұлы Қарқаралыда қызмет істеп жүргенде, бір топ қазақ зиялышлары бірігіп, патша үкіметінің жоғарғы органдарына петиция жолдағаны белгілі. Онда басқа мәселелермен қатар қазақ даласында оқу-ағарту ісін бастау да анық талап етілді. А.Байтұрсынұлы 1913-1918 жылдар аралығында 8000 дана таралыммен шығатын «Қазақ» газетінің бас редакторы қызметін атқара жүріп, әліпбі, оқулық шығару мәселелерін бір минут та естен шығармаған. Газеттің 1913 жылы 2 ақпанда жарық көрген алғашқы санында газеттің басты мақсаты мен негізгі бағыттарының бірі – «оқу, оқыту, мектеп, медресе, мектеп, ғылым, өнер, тіл, әдебиет» деп анық көрсетеді.

1917 жылдың 5 желтоқсан мен 13 желтоқсан аралығында II Жалпы қазақ съезі өткені тарихтан белгілі. Зерттеуші Б.Қойшыбаев бұл съезде 25 адамнан тұратын «Алашорда» атты уақытша халық кеңесі құрылғанын, А.Байтұрсынұлының халық кеңесіне ұсынылмағанын,

оның оқулықтар жазу комиссиясына сайланғанын («Көзқарас эволюциялары») деп жазады. Яғни, әліпби мен сауат ашуға, оқытуға арналған тілдік құралдарды шығарып үлгерген А.Байтұрсынұлының халыққа аса қажет бұл мәселедегі еңбегін одан әрі жалғастырады деп күтуі заңды еді.

А.Байтұрсынұлы сынды ғалымдардың қазақ қоғамына сіңірген басқа да еңбегімен қатар, оның атақты оқулықтар жазуына түрткі болған негіз – оның оқу-ағарту саласына арнаған еңбегі. А.Байтұрсынұлы туған халқын оқуға шақырып қана қоймай, қазақ даласындағы мектептердің жай-күйі, бала тәрбиесінің әдіс-тәсілдері туралы газет-журнал беттерінде түсінікті, кеңінен баяндап, мақалалар үзбей жазып тұрады. Осы жазбалары, алғашқы мақалалары А.Байтұрсынұлының болашақ әліпбіне, оқулықтарына салынған сүрлеу, баспалдақ болды деуге болады.

А.Байтұрсынұлы білім берудің алғашқы сатысында бастауыш мектепке тоқталады. «Қазақ» газетінің бетіндегі «Бастауыш мектеп» атты көлемді мақаласында автор қазақ бастауыш мектептері қандай болу керек деген мәселені көтеріп, қазақ жеріндегі ауыл мектептерінің жағдайы қыын, оларда мектептің іргетасы қалмағанын, қазақ мектептерінің жағдайы қыын екенін, қазақ жеріндегі бастауыш мектептің қандай болуы керек деген мәселені көтерген. Олардың арнайы бағдарламасы, оқу материалдары, тіпті оқу тәртібі (мектеп режимі) жоқ екенін, мұғалімдер жетіспейтінін айтады. («Бастауыш мектеп», «Қазақ» газеті, 9 мамыр, №16). Кезінде А.Байтұрсынұлы «Қазақстанда балаларды оқытуға арналған бағдарламалар (бағдарламалар) мен кітаптар (окулықтар) жоқ» деп, оларды арнайы педагогикалық білімі бар мамандар жазып, оқыту керектігін жазған еді, енді «бастысы тәрбие құралы – кітап» деп, білім сайысын жариялай отырып, білімге қатысу мүмкіндігін де айтады. Бұл ойын 1913 жылы «Қазақ» газетінің бетіндегі «Оқыту жайынан» деген мақаласында түсіндіреді. Онда былай делінген: «Қазіргі таңда қазақ тілін оқытуда кемшіліктер көп. Біріншіден, оқулықтар жоқ. Ноғайлардың оқу құралдары қазақ тілімен үйлеспейді. Екіншіден, қазақ мектебіне бейімделген бағдарлама жоқ, онсыз оқу мүмкін емес. Үшіншіден, бала тәрбиесінің ғылымын білетін ұстаздар аз» деп түйіндейді [4, 86-б.].

Ұлт ұстазы Ахмет Байтұрсынұлының «Ұстаз тынымсыз ізденіс ұстінде болғандаға шәкірт жаңына нұр құяды» деген сөзі ізденімпаз, жаңашыл ұстаздарға арналғандай. Мұны әрбір ұстаз есте сақтауы керек. Үнемі үйреніп, біліктілігімізді жетілдірсек қана нәтижеге жете аламыз. Ахмет Байтұрсынұлы ғылым-білімнің қажеттігін халыққа түсіндірумен шектелмей, білім ісін дұрыс жолға салуға тырысқан ғалым. Орыс, татар мектептерінде оқыған мамандардың ана тілін қолданудағы кемшіліктерін көріп: «Әр жүрттың түрінде, тұтынған жолында, мінезінде қандай басқалық болса, тілінде де сондай басқалық болады. Біздің жасынан не орысша, не ноғайша оқыған бауырларымыз сөздің жүйесін, қисынын нағыз қазақша келтіріп жаза алмайды не жазса да қындықпен жазады, себебі – жасынан қазақша жазып дағыланбағандық» [5, 160-б.], – деп ашынған ғалым, 1912 жылы қазақ тілінде жазылған алғашқы әліпбилердің бірі «Оқу құралын» халыққа ұсынады.

Бұл әліпби оқытуудың жаңа әдістері тұрғысынан қайта қаралып, 1925 жылға дейін бірнеше рет қайта басылды. «Оқу құралы» қазіргі әдістеме тұрғысынан әлі де маңызды оқулық болып саналады. Ахмет Байтұрсынұлының реформалаған араб графикасы негізінде әліпби – қазақ халқының мәдени әлеміне үлкен серпіліс әкелген құнды еңбек. Қалың бұқараның сауатты болуына, жазба дүниенің дамуына, баспа ісінің жандануына зор ықпалы болды. А.Байтұрсынұлы – қазақ тілінің тазалығын сақтау бағытында ауқымды зерттеулер жүргізіп, бүгінгі таңда маңызы зор құнды әдіс-тәсілдерді ұсынған ғалым.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Сыздық Р. Ахмет Байтұрсынұлы – қазақтың ұлттық ғылымының негізін қалаушы. // Ахмет Байтұрсынұлы мұрасы: зерттеу, жүйелеу және насиҳаттау.// Халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары–Алматы: «Елтаным», 2017ж
2. Жанпейісов Е. Байтұрсынұлы бастаулары // Тілтаным №2, 2001., Б. 3-13.
3. Жұбанов Қ. Қазақ тілінің ғылыми курсы // Политехникалық мектеп №7-8., 1933., 35-б.
4. Қыдыршаев А. Ахмет Байтұрсынұлының әдістемелік мұрасы. – Орал, 1998. – 132 б.
5. Ойсылбай А. Ахмет Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқышындағы» сөз өнері мен поэтика мәселелері. Автореферат. – Алматы, 2010.-26 б.аты: Ана тілі, 1992. – 448 б. – Б. 160-166.

НАУЧНО-МЕТОДИЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ АХМЕТА БАЙТУРСЫНУЛЫ

Абстракт

В статье рассматривается значение литературно-методического наследия учителя нации, ученого А.Байтұрсынулы, стоявшего у истоков курса языкового образования и литературоведения. Как автору первой теоретической работы в области литературоведения, ученному представлению казахских эквивалентов теоретических понятий принадлежит большое поле. Методические работы являются одним из основных каналов его многогранного творческого наследия. Начиная со своих первых статей, учений пишет методические вопросы и приглашает казахстанских ученых для обмена мнениями. Поэтому методист Ахмет Байтұрсынұлы впервые в области методики преподавания казахского языка сделал методическое суждение, дал разъяснение и определил методы в области синтетического, аналитического, аналитико-синтетического обучения. Также Байтұрсынов первым ввел казахские научные термины (термины) этих методов.

Ключевые слова: методика, учебное пособие, литературоведение, языкознание, казахский алфавит.

SCIENTIFIC AND METHODOLOGICAL HERITAGE OF AHMET BAITURSYNULY

Abstract

The article discusses the significance of the literary and methodological heritage of the teacher of the nation, the scientist A. Baitursynuly, who stood at the origins of the course of language education and literary criticism. As the author of the first theoretical work in the field of literary criticism, the scientific representation of the Kazakh equivalents of theoretical concepts has a large field. Methodological works are one of the main channels of his multifaceted creative heritage. Starting from his first articles, the scientist writes methodological questions and invites Kazakh scientists to exchange views. Therefore, the methodologist Ahmet Baitursynuly for the first time in the field of methods of teaching the Kazakh language made a methodical judgment, gave an explanation and defined methods in the field of synthetic, analytical, analytical-synthetic learning. Also, Baitursynov was the first to introduce Kazakh scientific terms (terms) of these methods. Ahmet Baitursynuly is a methodologist and scientist who founded the methodology of the Kazakh language. "Alippe", "Sauat ashu", "Tilashar" and others, which discovered the literacy of ordinary Kazakhs. According to the scientist, "Method is something born of necessity. "The method is good or bad depending on the conditions of the place where it is applied" is an invariable principle for every teacher.

Keywords: methodology, textbook, literary criticism, linguistics, Kazakh alphabet.

МРНТИ: 17.09.91

Б. Сахитжанова¹, А. Адилбекова²,

6B01711-«Қазақ тілі мен әдебиеті» білім беру бағдарламасы

Гылыми жетекші: Ж.А. Асан³

^{1,2,3}Башев университеті, Қазақстан Республикасы, Ақтөбе қаласы

sakhitzhanova.botakoz@mail.ru

САРЫШОЛАҚТЫҢ ҚЫЗДАРМЕН АЙТЫСЫ

Аннотация

Ақтөбе өнірінен шыққан халық ақыны Сарышолақ Боранбайұлының атын атап, шығармаларын жарыққа шығару совет өкіметі кезінде мүлде мүмкін болмады. Тек тәуелсіздікке жеткен соң ғана айтыла бастады [1]. Бүгінгі айтпағымыз, ақынның фольклортануда айрықша орын берілетін қыз бен жігіт айтысына қатысы. Шыңға көтерілер жолда жас Сарышолақ ақын қыздармен де айтысып отырады. Себебі «...айтыс көп жағдайда ақындыққа аттестат беретін, бірден-бір сын еді»[2]. Қазакта ежелден кең тараған айтыстың бір парасы – қыз бен жігіт айтысы. Оны ғалымдарымыз салт айтысына жатқызады. Қыз бен жігіт айтысында көбіне ел, ру мәселесіне бармай өз төніректерін қамтиды, бір-бірінің мінін, атастырып қойған қосақтарын айтады. Айтыстың осы түрі ертедегі қазақ ауылдарында жиі өткен. «Жүгірген таудан-тауға тарғыл мысық, кигені біздің жақтан иық ішік», «Базардан алғып келген шай тостаған, құрбыға қын екен сөз тастаған» сияқты үйреншікті жаттама үйқаспен айтысу көп кезеседі.

Кілт сөздер: ақын, айтыс, қыз, жігіт, фольклор, Сарышолақ, Бақи.

Тарихта атақта шыққан ақын жігіт пен белгілі айтыскер қыздың әдейі бірін-бірі іздең барып айтысқандары да баршылық. Бұған мысал: «Сейдәлі мен Алтын» [3,138 б.], «Бідіхан, Айсары, Көкенбала» [3,339 б.], «Ұлбике мен Таспақожа» [3], «Ашубаймен мен Сырға» [4] айтыстары. Көбіне безбендей жүреді. Іштей дайындалып, әдейілеп айтысады. Жоғарыда айтылған айтыстар бұның нақты айғағы.

Ал екі мықты ақынның кездейсоқ айтысының жөні бөлек, мұндай айтыстар аяқ астынан сөз тапқыштықты, ой ұшқырлығын, ұтқырлықты, әсіресе аңғарымпаздықты талап етеді. Сарышолақтың Тама қызбен айтысы осы секілді айтыстың классикалық ұлгісіне жатады [x, 25 б.]

Жем өзені бойында жолаушылап келе жатып Сарышолақ кешкүрим Тама руының бір ауылына ат басын тірепті. Шеткі үйге жақындаған бергенде бір қыз шығып, жолаушыны көреді де қайта кіріп кетеді. Сарышолақ есік алдында тоқтап, хабарлас қылады. Ешкім шықпайды. Естілмей қалды ма деп ойлап екінші рет хабарлас дейді. Іштегілер тым-тырыс. Сонда ақын көмекейіне келіп қалған өлеңді төгіп жібереді:

Хабарлас, пенде бар ма бері шығып,
Корқаудай қалған несі бәрі бұғып?
Сұлу қыз шыға келіп, қайта кірді,
Бар ма еді жасырғаны бізден тығып? [5, 25 б.]

Үйден қайыра шыққан қыз да құдайдың тегін жаратпаған пендесі екен, есіктің жақтауына сүйеніп тұрып:

Жауышыдай сырттан келіп шүйлігесін,
Болмасқа келмей жатып килігесін,
Несіне атың басын тіреп тұрсын,
Білмесең қонар жерін, үйдің иесін?! –[5,25 б.]

деп шалып жібереді.

Аяқ астынан өзімен сөз таластырап ақын қыз кезіккеніне қуанған Сарышолақ:

Қазақтың тұп атасы бірге туган,
Ауылында әдет пе еді қонақ қуған?
Ел жақтан мал айдатып жіберейін,
Тарығып отырсаңыз ас пен судан, –

деп қалжыңға шабады.

Қыз:

Кім едің ен байлығың асып жүрген,
Қонатын жерлеріне шашып жүрген?
Кек атты көлденең кеп тұра қалдың,
Жақсы екен қонақтың да әлін білген.
Біздің ел жайлайды екен Жемнің бойын,
Қонағым неде еді сенің ойың?
Құр сөзден мал болмайды айдал салар,
Жетеді ауылымда бақсан қойым, –

деп өзінің мықты ақын екендігін танытады, өлең сөзде оңайлықпен ешкімге дес бермесін бірден аңғартады.

Қарсыласының осал «жау» еместігін анық пайымдаған Сарышолақ енді ойланада сөйлейді:

Киіпсің төбетейді маржан тағып,
Өштідей сөйлесесің бізбен нағып?
Үйінде еркек жоқ па хабарласар,
Тұрысын жаман екен есік бағып, –

деп қыздың бойындағы кездесіп қалар деген міндерді іздей бастайды. Ойламаған жерден келіп қалған, сырлы беймәлім қонағының шамалы қактығысқа алдырмайтын қауіпті кісі екенін түсінген қыз да секем алыш:

Төбетей киіп едім маржан тағып,
Өлеңге мен бір жүйрік тұрған ағып,
Таныспай келе сала қағытасын,
Ор бойы сонасындаі куа шағып, –

деп барлай қарайады, сыр тартады. Қыздың бұл шумағында да сөз жоқ тапқырлық, шеберлік анық көзге ұрып тұр.

Ақын өзін:

Естуің бар ма еді Сарышолақты,
Талайдың қалың дауда жынын қақты.
Ұлықұм – қыс қыстауым, Ор – жайлауым,
Мырзағұлдай ағам бар салтанатты, –

деп таныстырады. Мырзағұл Жетіруға тегіс мағлұм болған қайраткер еді. Даңқты Мырзағұлды, азулы өзін, қыс қыстауы Ұлықұм мен жаз жайлауы Орды төрт жолға сыйғызып жіберген ақын құдіретіне таңдай қағып, таңырқамасқа амал жоқ.

Қыз:

Деп едім дала кезген біреу екен,
Ән қуған құм бойының Тілеуі екен.
Қарақшы секілденіп бейуақытта
Көнілге келтірдің ғой нелер секем, – [5, 26 б.]

деп әріге кетпей женіл қағытады. Қарсыласының әншілік өнері барын да дәп басады. Бұл кезде қызды қалай ұтарын анық пайымдан шешіп қойған Сарышолақ та әдел сақтайады,

бұлбұлдай сайраған сұлу қыздың меселін қайтарып, табалауға қимайды. «Сыйға-сый» дегендей:

Сұлу қыз, сөзің жақсы сыналаған,
Қай жерім өзіңізге ұнамаған?
Тұрғанша қайымдастып, тізгін ұстап,
Ат байлар жоқ па еді іні-ағаң? –

деп қана қайырады.

Қыз:

Бұл үйге талай келіп, кетті талай,
Қонағым, келмей жатып сөзің қалай?!
Атыңды мама ағашқа байлай салғын,
Іні-ағамды қыла алман саған малай! – дейді.

Сұлудың жаңсақ кетіп, қате басқан жері осы еді. «Іні-ағамды қыла алман саған малай!»
Үлкен ағаттық. Ол заманда үйіне келген қонағын хандай сыйлайтын қазақ дәстүріне қайшы іс. Айта берсеңіз оспадарсызың.

Әр нәрсенің шегі бар, Сарышолақ жай оғындан жалт етіп, кере қарыс азуын басып қалады:

Сұлу қыз, білмесек те аманбысың?
Қонақты қондырмайтын сараңбысың?
Мұндай сөз жараспайды қызға тәуір,
Болды ма шылбыр ұстап қолың жауыр?
Үстінде сұлу қыздың бүрме көйлек,
Мен неге таусылайын босқа сейлеп.
Өзің де бір бәлеге жолығысың,
Құрбыңың өтіл айтқан көңілін делбел.
Себеппен ауылымыз сыйбай қонса,
Қасында жатар едім нардай көлбел,
Іні-ағанды аясаң өзің тұсір,
Қонақтың келгенінен,
Кетпегінің аяғы ауыр[5, 27 б.].

Шерінің алмас қанжардай еткір кере қарыс азуы киіктің лағын талмау жер – көк желкеден қарпи шайнады. Ис бітті. Ләктың тұяқ серперге шамасы жетпеді.

Сарышолақтың жүйрік көңіл, қырағы көздері қыздың аяғы ауыр екенін мана-ақ анықтап қойған еді. Соны бетіне басты. Ол заманда қазіргідей емес, он жақта отырған қыздың жүкті болуы өліммен пара-пар-ды.

Қарындастың айтқырлығына сеніп үйде бұғып отырған сараң ағасы жүгіре шығып, ақынның атын ұстайды, қонақ қылып, айып төлейді. Ақыннан айттыстың таралып, өздерін ұятқа қалдырмауын өтінеді. Сарышолақ уәде береді. Бірақ «үй сыртында дүшпан бар», қазақтың кең сахарасын кезген тентек жел мен құйын бір-біріне: «Қыздың аяғы ауыр, масқара, қыздың аяғы ауыр» десіп, сыйырлай сықылықтасып таратады. Көріп отырғанымыздай, бұл түре айттықса жатады[6, 25 б.]

Сарышолақтың Бақи сұлумен айттысы да қызғылықты[7, 249 б.]. Алты Әлім ішінде Бұжырдан тарайтын Жекейден шыққан Бақи дәулетті жердің қызы. Белгілі ақын болған. Кеңес үкіметі тұсында «ұstem тап өкіліне» кіретін қыздың шығармашылығы зерттеусіз қалған. Сарышолақтың Бақи сұлумен айттысының жоғары деңгей-дәрежесі, көркемділігі өз алдына, тарихи маңыздылығымен де құнды. Мұнда әйгілі әншілеріміз Фарифолла Құрманғалиевтің, Ермек Серкебаевтың, Әлібек Дінішевтің репертуарынан берік орын алған зор дауыс, биік диапазонды қажет ететін әйгілі «Тілеу-Қабак» әніне де қатысты деректер де ұшырасады :

Керекте найза аламын дауға қарсы,
Домбырамен топқа түсем нелер шаршы.
Әніме салғанымда «Тілеу - Қабак»
Тындаған Кіші жұздің небір арысы, – дейді[7, 251 б.].

Осы жерде ақын «Әніне салғанымда «Тілеу-Қабак» демейді, «әніме салғанымда» дейді, яғни, бұл ән сонікі болып тұр. Мүмкін біз көшіргендеге «н» мен «м» әріптері алмасып кеткен шығар дейін десек. Бақи сұлу былай дейді:

Әнінді естіп жүрміз «Тілеу-Қабак»,
Көтібар өлді дейді адай сабап,
Батыр болса ел жұртын қайда кеткен
Қалмаған неге сонда арашалап? [7, 251 б.]

Айтысып, шапа-шап ұстасып тұрған Бақи «Тілеу-Қабак» әні сенікі емес деп айта алмайды. «Әнінді естіп жүрміз «Тілеу-Қабак» дейді. Ән Сарышолақтікі екенін атап айтады.

Бақи айтыс үстінде Сарышолақтың көзге ілмейтінін білдіріп, өрлік танытады. Шынында да өлең сөзге ағып тұрған Бақи сұлуды жену оңай шаруа емес-ті. Бірақ дүние-мұлік, мал жимаған, баяғы Қазақ атадан қалған мирас өнер – өлең сөздің соңында түпкілікті түскен, оны әлемнің бар байлығына балаған Сарышолақ айтыста қалай женуден де «мында бір» жолын білетін еді. Ол атағы шар тараңқа кеткен Бақи сұлудың да айналасын алдын-ала барладап, барада жер, басар тауын біліп алған еді. Осылайша айтысты қыздыра-қыздыра келіп, дүбірлі бәйгеде еті қызған тұлпардай көсіле шапқан ақын қызды оқыстап сүріндіріп жібереді. Әкінішті, бірақ айтыс заңы қатал, аянуға болмайды, ұстасқан соң қалайда жену керек.

Сарышолақ:

Сақтасаң барлығын да баарыңа
Ақылың болған шығар шамалы да,
Құрбының қатар білер бірге жүрген,
Тап келдің әлдекімнің амалына.
Баарсың бір күн ұзап песіріңе,
Кезіккенде осындақ кесіріңе,
Сайрап қал бұлбұлдайын замандасым,
Құлап тұс көңілімнің есігіне.
Құрбының қадірін бірге жүрген білмес,
Барлығы бұл жалған да ойнап -кулмес,
Әзілін қатарыңың түсенбеген

Көксаяуң барғаннан соң құлаққа ілмес, – дегенде, беті қайтып көрмеген даланың ерке қызы жылап жібереді[7, 254 б.]. Қызды болыстың хатшысы айттырып қойған, ол бұрын эйелі өлген, әрі өкпе ауруына шалдыққан адам екен. Болыспен жақсы болған соң, Бақидың ағасын ауылнай қойғызып, қызды соның бодауына айттырыпты. Әрине, бұл жерде Бақи сөз таба алмай қалған жоқ, бірақ әріге кетсе Сарышолақтың осының бәрін тайынбай қазбаларын сезіп, сөзден тосылады. Жеңіліс табады.

Көнілің көншісінші текті құрбым,
Көшті ірік, жырлайын бір үзбей сайрап, –

деуіне қарағанда да Сарышолақ әйдік жыршы болған.

Бақи:

Басыңыз қайғы жұтқан жүрегімді,
Ойлама қарындастың құр егілді.
Ән болса айтатұғын тындар құлақ,

Көш іркілер, орындал тілегінді, – дейді. Осы кездे Бақидың тентек, мақтан сүйгіш, ауылнай ағасы келіп қалады, әсер үстінде Сарышолақ көңіл-күйді бұзып алмайын деп оны мақтай жөнеледі:

Ассалаумағалайқум, ауылнайым,
Мінезің көл шайқаған дауылдайын.
Өленнің желігімен келіп қалдық,
Көрейік Жекейдің де малды байын.
Оу, аға, құлдық ұрдық пәрменіңе
Асықпыш, әрқашанда жәрдеміңе,
Сән-салтанат, көшіңіз думандықтан
Мәз болып мен келемін көргеніме.
Сүйреткен ақ құрығың қолыныңда,
Кездестік көш-жөнекей жолыныңда.
Көнілін ел-жүртіның көтерейін,

Үй тіктір, жайлы жерге қоныңыз да, – деп қайырады [7,256 б.]. Ауылнай мақтағанға көтеріліп, әрі атым шықсын деген оймен көшті іркіп, үй тіктіріп, мал сойып, ойын-сауық жасайды. Сарышолақты ертеңіне сый-сияпатпен аттандырады.

Қорытынды. Осы айтыстан біраз нәрсені аңғаруға болады: Сарышолақ қазақ ақындары шығармашылығына тән қыз берген жігіт айтысына мән берген. Ол – айтыскер, әнші, композитор, домбырамен қоса сыбызғыда да ойнайды екен. Айтыстың сөздері анық, таза, дәл. Көркемдік қуаты да жоғары.

Пайдаланылған әдебиттер тізімі

1. Асыл қазына. Антология. – Ақтөбе, 2001ж.
2. Бердібаев Р. Дәстүр тағылымы. – Алматы; «Қазақстан», 1973.
3. Айтыс. 2-том. – Алматы: Жазушы, 1965
4. Шойғарин қолжазбасынан. 1997ж.
5. Дүйсенбаев Ә. Сарышолақ шайыр. – Ақтөбе, 1997
6. Әдебиеттану. Терминдер сөздігі. – Алматы, 1998
7. Бақидың Сарышолақпен айтысы:// Асыл қазына. – Ақтөбе, 2001ж.

АЙТЫС САРЫШОЛАКА С ДЕВУШКАМИ

Аннотация

Издание произведений народного поэта Актибинского региона Сарышолака Боранбайулы было совершенно невозможно при советской власти. Только после обретения независимости стали произноситься [1]. Сегодня речь идет о причастности поэта к айтису девушки и парня, которому отводится особое место в фольклористике. На пути к вершине молодые Сарышолакские поэтессы также спорят с девушками. Потому что "...в большинстве случаев айтис был единственной критикой, дающей аттестат поэтичности"[2]. Один из самых распространенных айтисов в казахском языке-айтыс девушки и парня. Его ученые относят к обычному айтису. Девушка и парень в айтисе часто охватывают свои окрестности, не обращаясь к стране, роду, говорят друг другу, друг другу. Этот вид айтиса часто проходил в ранних казахских селах.

Ключевые слова: поэт, айтис, девушка, парень, фольклор, Сарышолак, баки

AITYS SARYSHOLAKA WITH GIRLS

Abstract

The publication of the works of the national poet of the Aktobe region Sarysholak Boranbayuly was absolutely impossible under Soviet rule. It was only after independence that they began to be pronounced [1]. Today we are talking about the poet's involvement in the aitys of a girl and a guy, who has a special place in folklore studies. On the way to the top, young Sarysholak

poetesses also argue with the girls. Because ".in most cases, aitys was the only criticism that gave a certificate of poetry"[2]. One of the most common aitys in the Kazakh language is the aitys of a girl and a guy. Scientists refer to it as an ordinary aytys. A girl and a guy in aitys often cover their surroundings without referring to the country, family, talk to each other, to each other. This type of aitys was often held in early Kazakh villages.

Keywords: poet, aitys, girl, guy, folklore, Sarysholak, Baki

МРНТИ: 17.09.91

Б. Сахитжанова¹, А. Макарова²,

6B01711-«Қазақ тілі мен әдебиеті» білім беру бағдарламасы

Ғылыми жетекші: Ж.А. Асан³

¹²³Башиев университеті, Қазақстан Республикасы, Ақтөбе қаласы

sakhitzhanova.botakoz@mail.ru

САРЫШОЛАҚТЫҢ СҮРЕ АЙТЫСТАРЫ

Аннотация

Сарышолақтың Сәліммен айтысына қарай отырып оның айтыскерлерліктің қырысын терең игеруге қол жеткізгендігін, айтыс үстінде іргелі еліне арқа сүйеу, ел тарихын терең білуін шебер пайдалану тәсілдерін көреміз. Оның үстінде ақынның қарсылысына қолданар айбарлы қаруы – шындық. «Дереке, жұмбағымды сараларсың, шындықты қалай ғана қараларсың?». «Түбінде рас сөзге нана аларсың!» деп, шындықты айтып, қарсыласын тұқыртып тастайды. Сарышолақтың айтыс өнерінде одан әрі жетіле түскенін атақты Құлімен сөз сайысынан байқаймыз. Бұл айтыс – салт айтысы, оның ішінде ақындар айтысына жатады. Академик Сәбит Мұқанов: «Ескі әдет бойынша жарысқа түскен жүйрік те, айтысқа түскен ақын да өз намысы емес, белгілі бір аймақтың, рудың намысын қорғаған», – деп жазды[9,145 б.]

Кілт сөздер: ақын, айтыс, Сарышолақ ақын, Құли, Тотан,

Шындығында солай, өткен дәуірдегі ақындар айтысының қай-қайсысын алып қарасақ та әр ақын руы атынан сөйлейді; екеуі өз ру басыларын, ел-жүртқа белгілі болған бибатырларықандардың кемшіліктерін бір-бірінің бетіне басады. Ол мін айтысып отырған ақындікі ғана емес, сол рудікі боп шығады, бұл ретте айтыстың ел түзеуге ықпалы зор, тәрбие құралы екендігіне мән берілгені жөн. Ал кеңес дәуіріндегі көптеген ғалымдарымыз бұрынғы айтыстарды «ұстем тап өкілдерін әшкерлеуші» жанр ретінде ғана қарастырады.

Сарышолақтың Жолайұлы Құлімен айтысында жоғарыда аталған ортақ заңдылық бар. Сонымен қатар өзге ақындар айтысында емес, мұнда үлкен қындық, шетін жағдай да бар. Себебі Құли мен Сарышолақ Тілеуден тарайды. Былайша айтқанда жақын екі адам айтысқан. Бұл жәйт елге аты мәлім Сарышолақтың аузын буып, еркін көсілуіне кедергі келтірген.

Екі ақын арасында айтыстың туу себебі мынадай: Жалтуманың он арыс Қазыбайының ішінде Куаттан тараған Тотан атты байы Мөңкеден (Тілеудің ең кіші баласы) шыққан Әбу деген пысық жігітке жылқы бағудың билігін беріп қояды. Қазіргі тілмен айтқанда аға жылқышы. Ол Әбу Сарышолақтан әлдебір зергерлік бұйым алғып, орнына жақсы ат беремін деп уәде етеді. Шайыр қыс түскен соң уәдеге орай алажағына келеді. Әбу бұны ұнатпай, тұғыр ұстап береді. Екеуі сөзге келеді. Сол жерде ашынған Сарышолақ:

Зерігер сатар өнерін,
Жақсылар жұтпайды жегенін.

Алып жатыр көп жылқы,
«Сүттікөлдің» кемерін.
Айналдырып қарасам
Мал жігіттің көркі екен,
Киген тоны келте екен.
Мінезіне қарасам,
Сыртынан киіп тай жақы,
Қара тастан салмақты,
Көп жылқышы ішінде
Жалғыз ұлдан ардақты.
Алып келіп қасына,
Шәугім ілді мосыға,
Сапырулы сары қымыз,
Бәрекелді масына.
Ат сұрай келген құрбыңа,
Көкке қарап сөйлейсің
Әбу құдам, тасыма,
Мақтаныш деген осы ма?
Жазғытуры болған соң
Тотан жылқысын алған соң
Қаңғыраған қудай қаларсың
Еңкейіп барып сол сәтте,
Пұшпағын местің жаларсың, – дейді [1].

Сонда Әбу қайтсе де Сарышолақты жеңбек болып, руласы Құли ақынға бір жылқы беріп, айтысқа қосады. Мұны Тотан макұлдайды.

Құли:

Сұрасаң әкем аты молла Жолай,
Жақсылар өткен екен елде талай.
Дәулеті асып-тасып жатпаса да,
Дүниеден өткен әкен, сол Боранбай.
Сәлем де барғандарың Сарышолаққа,
Шолағың сөз айтыпты біздің жаққа.
Бәрін де бес Тілеудің өзіңдей көр,
Сыйынып бір құдай мен аруаққа.
Арқасын Шолағының күн шалыпты
Жиналған садақада ешкі-лаққа [2].

«Сәлем айт барғандарың Сарышолаққа» деуіне қарағанда Құли айтысты хат арқылы бастаған. Мұндай айтыс түрі ол кездे бар-тын, Кердери Әбубәкірдің Құлымбетпен айтысын қарандыз [2].

Одан әрі Құли патша казак-орысының Сарышолақ ауылы қыздарын зорлағаны жайлы айтып, ұсақтыққа барады. Сарышолақтың кедейлігін мін етеді, «Тотанның тап боласын, қай жағынан», «Тотанның қазір отыр мерейі асып, Ақылы, байлығы да судай тасып», – деп Тотанның байлығын мақтайды. Мырзағұлды кемітеді. Сонда Сарышолақ төгілте жөнеледі:

Кайраған сайын сөзбенен,
Ақ алмастай түрленем,
Нәсілі жаман кей тексіз,
Сөйлер сөзін білмеген,
Ойсыз айтқан сөзінді
Құлағыма ілмегем.

Арам қанды төгейін,
Найзадай өткір тілменен.
Өспес елдің шолжаңы,
Асылдарын құл деген.
Сенен жақсы маң тәбет,
Қора қорыр түніменен,
Жуынды ішіп Тотаннан,
Мастанып көңіл бірлекен.
Киядан салса, тәсте оздым,
Қаттылығым сырлы емен.
Біз секілді жібектің,
Кеміткенмен сыны бұзылмас.
Сен – бөз шұлғау кірлекен.
Сөйлер болсан дұрыс бақ,
Сүйегінді шығарма
Дауылдатқан жырменен.
Тотанда жүріп тесіледі,
Талайлардың табаны.
Кедей деп мені кеміттің,
Саған қашан соғып ед,
Байлықтың қоңыр самалы?
Дерексіз сөйлеп қайтесің
Тілінді қысқарт шамалы... –

деп бір кетеді. Одан соң:

... Қанша шайтан болсан да,
Сұм дүниеде қалмассың.
Бос ағана тиісіп,
Байлық үшін алжастың.
Сөзге еріп сандалып,
Артын қума болмастың.
Асылынды қазбалап,
Тотан, сен де онбассың.
Тазынды тый, жөнге көш,
Мен айтқанымнан танбаспын, – [3].

деп Тотан байға шүйлігеді. Жауынгер ақын аузымен құс тістеп, даңқы ел асып Санкт-Петербургке шейін барған Мырзағұл билі түрмеге жаптыруға құдіреті жеткен Тотан байдан тайсалмайды, «Тотан, сен де онбассың» деп бетке айтады. Расында да онбайды, байлығы талан-таражда кетеді, баласы Рас Шалқардың қақ ортасында аштан өледі [4]. Шымырқанып көріне мінген дүлдуд:

Басынды әлде тықтың ба,
Байлық атты қамытқа?
Маңдайыңа бермесе,
Жарымассың алыш та.
Дүние тұлқі жеткізбес,
Үлгермессің шалып та.
Тотаның ана жиғаны,
Жеті атадан қалыш па?
Босқа сөйлеп аптықпай
Алды-артынды анықта.

Насырын шұқып үлкеннің,
Зияның тиер халықта.
Құланды қуып құр бекер,
Атынды босқа арытпа.
Тотан берсе бір жылқы,
Кетпессің одан жарып та.
Безбенге сал, Құлижан
Барлық байлық халықта,
Осы сөзді парықта, –

деп заулайды.

Өзінің шын жүйрікке ілесе алмасын білген, бұдан әріге кетсе масқараға ұшырарын сезген Құли райынан қайтып, женілгенін мойындайды.

Енді Сарышолақ шайырдың қазір атағы бүкіл Қазақстанға мәшіүр болған Кердери Әбубекірмен сөз қағыстыруына келейік. Әбубекір айтыста еш ақынды бет қаратпайтын дүлдүл-ді. Бұның үстіне көп оқыған білімді, ойшыл философ, қазақ тарихының білгірі, шежіре еді. Әбубекір шығармалары Қазан қаласында екі дүркін – 1902, 1905 жылдары басылып шықты. Оны қөптеген ақын үлгі тұтты, ұстазы санады. Даңқы Қазақ жерінен әрі асып Орта Азия елдеріне жетті. Әбубекір жайлы М. Әуезов. Б.Кенжебаев. М. Жармұхамедов мақала, зерттеулер жазыпты. Ақтөбелік Бермағанбетов С. кандидаттық диссертация қоргады.

Ол қазіргі М. Мағаун, Б. Байділдәев секілді білімпаз адамдардың назарынан да қақас қалмапты. «Үш ғасыр жырлайды», «Бес ғасыр жырлайды» [5] жинақтарынан орын алыпты. Әбубекір шын мәнісінде осындай абырай-атаққа лайықты адам, даңқты ақын.

Кердери Әбубекір ел аралап жүріп, Сарышолақпен кездеседі. Шайырдың соңғы шекірті Бейіс Жантекенің күәлік беруі бойынша, екі ақын бір-біріне сырттай қанық көрінеді, аузын ашса лықсып жыр төгілген, «Тілеу-Қабак», «Қарақ-ай» [5] сияқты әйгілі әндер шығарған Сарышолақ шайырдың атақ-абыроны ол заманда Әбубекірден кем түспепті. Тілеу-Қабак елінің тұтқасын ұстап отырған ел жақсылары есебін тауып, қысынын келтіріп Есет Көтібарұлының «Көкжидедегі» он екі қанат ақ ордасында, тойда қос дүлдүлді қауыштырады. Ретін тауып айттыс бастатады. Айттысты о баста анасынан ер жүрек бол туған Сарышолақ:

Кердери теңіздей керілген,

Шаппай бәйге берілген,
Қаратаудай көрінген,
Орны даяр терімнен,
Іздеп келген қатарды,
Қарсы алайын шерумен
Сөз маржанын терумен,
Жерім жоқ есте женілген... –

деп, бастай жөнеледі[6].

«Молда болған соң ба, Кердери Әбубекір қолына домбыра ұстамайтын, он қолын өлең ырғағымен сілтеп, сұқ саусағын безеп отыратын адам екен», –дейді Жантеке. Әбубекір он қолын көтерген күйі Сарышолақтың жүзіне қарап біраз ойланып отырып қалады. Соңан соң:

Шектінің басы Сырда, аяғы таулы қырда,
Әлімнің батыр халқы құмар дауылда жырға,
Сарышолақ дәм түсірді ауылына,
Деген бар «Жібектен баулық ызба»;
Дуалы аузың – орақ, қаның қызба,
Айттысар өзінменен қандай олақ,
Шекерді қатық етпес қара тұзға,
Көнілді көп ішінде босқа бұзба.

Қарсақ аяқ, мысық бас,
Басқан ізін білдірмес.
Сыныптай сырғып су жұқпас,
Өлең сөзге ілдірмес,
Күзен шиыр, құр жүрмес
Тұлкі тұмсық, қыран көз,
Тұптеп шұқыр насыр сөз,
Айтысып адам тоқтатпас,
Болдым Тәңір неге кез? – [7]

деп бір қайырып тастапты да, өзгеше мақаммен «Ер-Назар-Бекет» жырын бастай жөнеліпті.

Әбубәкір ақын ғана емес әйдік жыршы екен. Жыр сайысина түскен екеуі екі күн, екі түн дегенде барып тең дәрежеде тоқтапты. Өнерлеріне ел де, Есет те риза болыпты. Есте қалғаны Сарышолақ «Айман-Шолпан», «Қызы Жібекті» жырлапты. Бұл сөз қақтығусыдан біраз нәрсені аңғаруға болады. Әбубәкір ақын, көпті көрген, зейінді, сыншы адам. Сарышолаққа сыртынан қанық ол енді бетпе-бет кездесіп, өз аузынан өзгеше лебізін естіп, «Сынаптай сырғып су жұқпас, өлең сөзге ілдірмес» деп ақындығына, тілінің өткірлігіне баға береді. «Айтысып адам тоқтатпас, Болдым Тәңір неге кез?» деп, жүрегі шайлығады. Айтысудан тайқып, жырға көшеді. Әйгілі Әбубәкір берген бағадан Сарышолақтың осал ақын еместігін байқаймыз. Әрі осы кездесуді көзімен көрген Жантеке Қожабергенұлы мәліметіне сүйене отырып Сарышолақтың жыршы да болғанына, тағы да қосымша дерек аламыз.

Қорытынды: Академик Р.Бердібаев: «Қарсысындағы дәл өзіндей шебер майталман әріптесін айтыста женіп шығу үшін ақынға сайдыпқыран шешендік, тапқырлық, шыншылдық, жаттыққандық керек...», – дейді[8]. Осы қасиеттердің барлығы да Сарышолақтың бойынан табылып тұр. Сарышолақтың айтыскерлігі айрықша сұрыпты салма қабілетімен, терең біліктілігімен, аса сезімталдығымен, аңғарымпаздығымен, аяқ астынан сөз табатын ұтқырлығымен бағаланады. Ол айтыстың екі түріне де жетіктігімен ерекшеленеді. Оның айтыстарынан нұсқалы сөз, ел өміріне қатысты шежіре, елден шыққан ерен тұлғалар туралы бағалы деректер қалды. Сарышолақ кедей болған. Кейін, атағы ел ішіне жайылған соң, мал жинап ауқаттылар қатарына ілінерлік дәрежеге жеткен, бірақ қолға түскен малды өнер жолына, ештеңесі жоқ тума-туыстарға, отарлаушыларға қарсы құрес жолына жұмсаған.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Мағаун М. «Сұрлеу-соқпак»|| «Жұлдыз», 1997.-№5
2. Байғанин Н. Таңдамалы.-Алматы: Жазушы, 1991
3. Ахмедов F. Сарышолақ шайыр.|| Шалқар, 1992, 2 қыркүйек.
4. Байменшин С. «Толқыны соғар кемерге»|| «Ақтөбе», 1996, 20 сәуір.
5. Дәүрөнбекұлы Ж, Құттыбайұлы С. Алты ата Әлім.-Алматы; 1992.
6. Құрмансеитова А. Бәйтеректің байлығы.-Черкесск, 1996.
7. Кердери Әбубәкір. Қазағым.-Алматы: Жазушы, 1993.
8. Бердібаев Р. Дастан тағылымы.-Алматы; «Қазақстан», 1973.

СУРА АЙТЫСЫ САРЫШОЛАККА

Аннотация

Глядя на айтис Саришолаком с Салимом, мы видим, что ему удалось глубоко овладеть тонкостями айтиса, опираться на свою фундаментальную страну в айтисе, умело использовать глубокое знание истории страны. Более того, хитрое оружие, которое поэт применяет к своему противнику, – это реальность. "Дерек, как ты считаешь правду?". "На дне, правда, Нана!" и, говоря правду, бросают вызов сопернику. Мы видим, что сарышолак

еще больше повзросел в искусстве айтиса. Это айтис – салтыс айтис, в том числе айтис акынов. Академик Сабит Муканов писал: «по старому обычаю ни бегун, ни поэт, выступавший на соревнованиях, защищали честь определенного региона, рода» [9,145с.]

Ключевые слова: поэт, айтис, Сарышолак поэт, Кули, Тотан

SARYSHOLAK SURA AITYS

Abstract

Looking at aitys Sarisholak and Salim, we see that he managed to deeply master the intricacies of aitys, rely on his fundamental country in aitys, and skillfully use deep knowledge of the country's history. Moreover, the cunning weapon that the poet uses against his opponent is reality. "Derek, what do you think is the truth?" "At the bottom, really, Nana!" and, telling the truth, they challenge the opponent. We see that sarysholak has matured even more in the art of aitys. These are aitys-saltys aitys, including aitys akynov. Academician Sabit Mukanov wrote: "according to the old custom, neither the runner nor the poet who competed defended the honor of a certain region, kind" [9,145 p.]

Keywords: poet, aitys, Sarysholak poet, Coolie, Totan,

МРНТИ 17.01.11

А.З.Тлеуова¹, Ж.Ш. Копанова², Г.А.Момышева²

¹Баишев университеті, Қазақстан Республикасы, Ақтөбе қаласы

²№10 ЖББ орта мектебі Қазақстан Республикасы, Ақтөбе қаласы

tleyovaaz@mail.ru

ҚАЗАҚ ФАНТАСТИКАСЫНДАҒЫ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ПРОБЛЕМАЛАР

Андратпа

Мақалада қазіргі күннің өзекті мәселесі – адамзатты қоршаған табиғаттың апаттық жағдайы сөз болады. Болашақта адамның өмірін жақсартуға арналған идеялар адамның бойында таңырқаныс емес, қорқыныш тудыруы мүмкін екендігі қазақтың фантаст-жазушыларының шығармалары арқылы баяндады. Сол себепті адамзат «Адам – Табиғат – Қоғам» үштаганның өзара ажырағысыз, бір-біріне тәуелді екендігін түсінуі керек деген тұжырым айтылады.

Түйін сөздер: қазақ фантастикасы, экологиялық қауіп, адам мен табиғат, табиғи құбылыстар, адамзат тағдыры, ғылыми-техникалық прогресс.

Қазіргі күннің өзекті мәселесі – адамзатты қоршаған табиғаттың апаттық жағдайы. Адам мен табиғат арасындағы тепе-тендіктің бұзылуы адамзат қауымын экологиялық қауіпке әкеліп отыр, ол белгілі бір мемлекеттегі экологиялық апаттың жалпыадамзаттық сипат алатындығында. Себебі адамзат баласы – Жер планетасындағы табиғаттың бір бөлшегі ғана, оған аспан да, жер де ортақ. Қазақ фантастикасында да экологиялық проблемаларға ерекше назар аударылып, оны шешу жолдарын ұсынатын шығармалардың жазылуы фантастиканың қоғамның құре тамырына айналып келе жатқанын айғақтайды. Өйткені фантастика ертеңді болжай арқылы бүгінгі күннің кемшілігін, оның себептерін түпкілікті ашып бере алатын қасиетке ие. Мәселен, Төлеу Шахановтың “Тірі көз” [1] әңгімесі басқа планетадағы жағдайды бағамдау арқылы бүгінгі күні өз жеріміздегі ауыр халді бейнелеуге негізделген. Әңгіме Суқүйғыш шоқжұлдызындағы Апсилон деп белгіленген сегізінші жүлдіздан келетін хабарды екі ғалымның нейтрино қабылдағышынан тыңдауынан

басталады. Табиғат байлықтарын ысыраптап, тек жиырма айға ғана жететін ауа қоры ғана қалған бөгде ғаламшарлықтар дабыл қағып, жерден көмек сұрайды. Сол үшін олар алыштағы жұлдыздарға нейтрино толқындарын жарық сәулесінен екі есе артық жылдамдықпен жіберетін “Тірі көзді” жасап шығарады. Байқап отырганымыздай, шығармадағы негізгі ой—табиғат ресурсының шектеулілігін еске түсірте отырып, оны ысырапсыз жұмсау керектігін ескертеді. Өндіріс орындары ешқандай бақылаусыз көбейтіп жатқан қоғамда адамзат ауаға, суға, өсімдіктер мен жануарлар әлеміне шексіз зиян келтіріп жатыр. Соның нәтижесінде жақын болашақта бізде де ауаға тапшылық пайда болуы мүмкін деген болжамын айтады. Демек, автор бүгінгі прогрестің ажырамас бөліктегі - ғылым мен техниканы қөzsіз дамытып, тек материалдық дамуды өрлете берсе, түбінде осындағы қүйге жетеміз деп үрейлендіру арқылы мұндай жағдайды болдырмай үшін әрекет етуге ниеттейді.

Қазіргі қазақ фантастикасында ғылыми-техникалық революцияның келешектегі даму бағдары ретінде жиірек бой көтеретін тақырып көлік құрылымдары екендігі байқалады. Қазақ фантастикалық әлемінде олардың ерекшелігі – атом, сутегі қуаттарын пайдаланатындығында екендігін көреміз. Сәйкесінше, Т.Сұлтанбековтың “Тірі планета” әңгімесінде [2] сутегі күшімен қозғалатын жұмсақ дөңгелекті амфибия-автомобилі туралы айтылса, Ш.Әбдіраманов “Торға түскен күш” повесінде [3] болашақта инерцияны жұтып алатын аспапты көлік пайдаланылатындығы баяндалады. Мұндай шығармалардың қай-қайсысы болмасын, бүгінгі қоғамдағы автомобиль тұтінінен болып жатқан экологиялық проблемаларды шешуге бағытталғандығы аян.

Табиғат байлықтарын қайта қалпына келтірудің өзіндік жолын ұсынатын Ж.Сахиевтің «Көктен келген көшпендер» [4] фантастикалық романы да ерекше идеясымен қызықтырады. Түннің «Қазақ жері», «Тарылған табиғат», «Тазарған табиғат», «Жер жайлау» деген төрт бөлімнен тұрады. Бас кейіпкер Жайлау Жаһангерұлы кезекті демалысын алып, туып өскен аулында таза ауада демалып қайтуға аттанады. Балалық шағы өткен даласын тамашалап келе жатқан оған Андромеда тұмандығы деген тұман кездесіп, оны демде үйқы қысады да, оянған кезде киіз үй іспеттес баспананың төрінде жатады. Яғни ол көктен келген көшпендер мекеніне тап болып, олардың халқымыздың дәстүрлі көшпендердің өмірін табиғатты қорғаудағы ең тиімді тәсіл ретінде қабылдағанын ұғынады. Екінші бөлімде Жайлау қалаға оралып, биік-биік ғимараттар, ерсілі-қарсылы ағылған машиналар, жасанды кереметтердің шынайы табиғат сияқты әсер етпейтінін, олардың адамды жасандылыққа тәрбиелейтініне налиды. Оны табиғат болашағы толғандырады. Ал, келесі бөлімде қазақ елінің көшпендердің өмір сүру салтының мәнділігі баяндалады, адамзат табиғат алдындағы қателіктері үшін жауапқа тартылар тұста, өмір сүрудің, табиғатты қалпына келтіріп, оның алдындағы парызды өтеу үшін көшпендердің тиімді тәсіл жок екендігін мойындайды. Алайда, жер шарындағы қарулы топтар бұған қалайда жол бермеуге тырысады, дегенмен көктен келген көшпендер оларды шыбынның ызыңындағы көрмей, дәстүрді орнатады. Осыдан кейін Жер шары жасыл жайлауға айналады да, оның хош иісті гүлдерге, жасыл ормандар мен жеміс-жидектер тұнған кек майсалы мекенге айналғаны мейлінше тартымды суреттеледі. Осылайша, ата-бабамыздың көшпендердің өмір сүру салты қазіргі заманғы адам-табиғат қайшылықтарға ұрындырмайтын тіршілік етудің ерекше әдісі екендігі дәйектеледі. Шындығында да, қазақ халқы қай кезде де табиғаттан сабак алып, табиғаттан үйреніп, онымен үйлесімділікте өмір сүру идеясын ұстанған. Көшпендердің салттың отырықшылықтан артықшылығы- адамзаттың бүлінген ортаға белгілі уақыт аралығында, яғни адамдар жайлауға не қыстауға көшкенде, қалпына келуге мүмкіндік берілетіндігінде. Сондықтан ата-бабамыз бей-берекет емес, белгілі заңдылық арқылы көшпі-қонып отырган. Осындағы бүгігі күнгі жердегі күрделі проблеманы көтеріп жүрген фантаст жазушы Жұніс Сахиев туралы А.Машанов оң пікірін білдіреді: «Жазушы-фантаст Жұніс

Сахиевтің кітабында көтеріп отырған тіршілік жөніндегі мәселелері мейлінше көкейкесті, қазіргі заманың да, келешек заманың да ең басты проблемасы демекпін». [5,116.]

Бүгінгі ғылым мен рухани танымдар, тұrkітанушылар осы көшпенделікке баса назар аударып, оны арнайы мәдениеттанудың саласы ретінде «номодология» деп атайды. Олар көшпенделіктің өзге де тиімді тұстарының ішінен экологиялық тазалық пен денсаулыққа пайдалылығын ерекше атап өтеді. Көшпенди өмірдің басты атрибуты киіз үйдің құрылышында да үлкен танымдық ой жатыр. Ұлттық дүниетанымызды зерттеуші ғалымдар киіз үйді ғарыштың кішкентай моделі деп айтып жүр. Оның әрбір элементтері ғарыштың компоненттеріне сәйкес келеді: шаңырақ – күннің, уықтары – күн сәулесінің символы болса, төрт бұрышты болып тігілген тұндік – әлемнің батыс, шығыс, солтүстік және оңтүстік сияқты төрт бұрышын білдіреді де, керегесі кеңістікте керілген көкжиекті, тұтастай құрылышы қомкерілген аспанды елестетіп, аспан астындағы адами тіршілікті көрсетеді. Ал, киіз үйдің формасының өзгеше емес, дөңгелек болуы жердің дөңгелектігінен. Олай болса, ата-бабамыздың даналығы киіз үйді жасауда барлық элементті табиғаттан алып, күллі ғаламды киіз үйге проекцияуы болып табылады. Сондықтан, тұтас ғаламның моделі киіз үй қастерлі саналған, шаңырақ киелі деп есептелген, «шаңырағың шайқалмасын», «шаңырағың биік болсын» деген иғі тілектер осының көрінісі.

Сондай-ақ, фантаст-жазушы алыс болашақта қазақ халқының даналығы–жанаңдану жағдайында өскен жас өскінді туған ел табиғатынан ажыратпай, табиғатпен бірлікте өмір сұруғе тәрбиелейтіндігін көрсетеді. Жанаңдану жарысында ұлттық болмысымызды сақтап, ұлттық құндылықтарымызды құрметтей білу де маңызды мәселе екендігі баршамызға белгілі. Ғылыми-фантастикалық романың мәнділігі де осында жатыр.

Шоқан Әлімбаевтің «Дельфиндер» [6] әңгімесінде де табиғатқа жасалған қастандық адамзаттың өзіне жасаған қастандығы деген идея көтерілген. Бұл әңгіме кейіпкерлері - құрлықтың табиғатын бұлдіріп, онымен қоймай, ауасын ластап, тіршіліктерін қынданатып алған адамдар. Әуелде олар теңіздің бетін жайлаған. Содан кейін оны місе тұттай, су асты байлығына қол сұққан. Келе-келе су астында қаруларын сынап, жазықсыз су тұрғындарын жоя бастаған. Оған дельфиндер қарсы тұрып, құрлыққа ұдайы жаңбыр жауғызған. Топан судан қашқан әлгі зорлықшылар амалсыз мекендеріне шегініп, биік мұнаралар тұрғызып, сонда тіршілік етуге көшкен. Осылайша, бұл ескерту әңгімесінде табиғатты қанағатсыз пайдалана беруге болмайды, табиғатқа қамқорлықпен қарау керек деген ізгі ой айтылады.

Адамзаттың табиғи құбылыстарға, коршаған орта заңдылықтарына араласуы оның өзін қайғылы жағдайға душар етпек. Адам ғылымға сүйене отырып, табиғатқа ықпал ете алады, алайда оның нәтижелері әрдайым қатаң бақылауда болып, табиғатты адамның өзінен сақтау керек. Болашақта адамның өмірін жақсартуға арналған идея адамның бойында таңырқаныс емес, корқыныш тудыруы мүмкін. Демек, фантаст-жазушылардың көпшілігі адам мен табиғат арасындағы үйлесілімдікті бұзбай, табиғатпен «достық» қатынаста өмір сұруғе шақырады. Болашақ ғылымның моделін жасайтын ғылыми фантастика жайлы Мархабаев былай дейді: “Ғылыми фантастикада қазірде екі үлкен тақырып не сала дараланып келеді. Олардың өзіндік “қимыл алаңы” айқын анғарылады: планета беті, жер- су асты және жер төнірегіндегі орбиталарда болатын уақығалар және космос кеңістігінде хикаяланатын жағдайлар жөніндегі туындылар” [7,72].

Ғылыми-техникалық прогресс нәтижесінде адамзат тағдыры, адам өмірі, Жер планетасының келешегі деген мәселелер кейінгі орындарға ығыстырылып бара жатырғандығы да жасырын емес. Өйткені бүгінгі қүннің басты қағидасы – жеке бастың материалдық жағдайын жақсарту болып тұрған кезде, адамзат ертеңгі күнді болжауға аса құлықты емес. Табиғи ресурстардың құрт азаюы, ауаның, судың ластануы–осының айқын дәлелдемелері. Бүгінгі табиғаттың дағдарысы- ертеңгі адамзат дағдарысының алғышарты.

Сондықтан адамзат «Адам – Табиғат – Қоғам» үштағанның өзара ажырағысыз, бір-біріне тәуелді екендігін ұғына түсіу керек.

Дереккөздер тізімі

1. Шаханов Т. Көгілдір мұнаралар. Ғылыми-фантастикалық әңгімелер. Алматы: 1968 -317б
2. Сұлтанбеков Т. Көшпелі алтын. Ғылыми-фантастикалық әңгімелер. Алматы: 1964 - 480 б.
3. Әбдіраманов Ш. Шығармалар. Т.1: Ғылыми-фантастикалық романдар, танымдық хикаят және әңгімелер. Алматы:- 2018.-480 б.
4. Сахиев Ж. Таңдамалы шығармалар. «Елорда». Астана, 2004.-265 б
5. Машанов А.Өмірдің мәні - құштарлықта//Орталық Қазақстан. -1989, 20тамыз.
6. Әлімбаев Ш. Данышпандық формуласы. «Жалын», Алматы,1990. -347б
7. Мархабаев Абдул-Хамит. Әдебиеттің қаймағы да, қаспағы да қиял. // Егемен Қазақстан, 30 шілде, 2003 жыл.

ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ В КАЗАХСКОЙ ФАНТАСТИКЕ

Аннотация

В статье речь пойдет об актуальной проблеме современности – катастрофическом состоянии природы, окружающей человечество. О том, что идеи для улучшения жизни человека в будущем могут вызвать у человека страх, а не удивление, рассказывается в произведениях казахских писателей-фантастов. Поэтому утверждается, что человечество должно понимать, что единство «Человек – Природа – Общество» неразделимо, зависит друг от друга.

Ключевые слова: Казахская фантастика, экологическая угроза, человек и природа, природные явления, судьба человечества, научно-технический прогресс.

ENVIRONMENTAL PROBLEMS IN KAZAKH FICTION

Abstract

The article will focus on an urgent problem of our time – the catastrophic state of nature surrounding humanity. The fact that ideas for improving human life in the future can cause fear in a person, rather than surprise, is described in the works of Kazakh science fiction writers. Therefore, it is argued that humanity should understand that the trinity of "Man – Nature – Society" is inseparable, depends on each other.

Key words: Kazakh fiction, environmental threat, man and nature, natural phenomena, the fate of mankind, scientific and technological progress.

МРНТИ 372.881.1

M.N. Nurzhanova¹, A.U. Kanlybayeva², Zh.N. Mukhitova³

^{1,3}Baishev University, Republic of Kazakhstan, Aktobe city

²NJSC «Marat Ospanov West Kazakhstan Medical University», Republic of Kazakhstan, Aktobe city

¹m_nurzhanova01@bu.edu.kz

METHODS OF TEACHING GRAMMAR IN ENGLISH

Abstract

In the modern theory and practice of teaching a foreign language, the issue of teaching grammar in order to develop the communicative competence of students has always been relevant.

The grammatical structure of the language is the basis for the formation and improvement of students' communicative competencies. The article considers various methods of teaching English grammar.

Key words: grammar, English language, method, teaching, grammatical rules.

In the methodology of teaching grammar, the issue of selecting grammatical facts and methods of presenting the material being studied is relevant. The study of methodological literature shows that the works of methodological scientists G.M. Breslayeva, N.D. Galskova, N.I. Gez, O.V. Yeremeeva, I.A. Zimnyaya, E.I. Passov L.V. Shcherby, G.V. Rogovoy, E.N. Solovova and many other researchers are devoted to the problem of selection and presentation of grammatical material.

Language cannot be considered a language outside of its functioning, since it serves people as the main means of communication, formation and formulation of thoughts. Currently, much attention is paid to the problems of semantics due to the fact that the study of the semantics of vocabulary (Karaulov, 1976; Apresyan, 1974; Gak, 1972), morphology (Bondarko, 1971; Bulygina, 1980), syntax (Zolotova, 1982) makes it possible to penetrate deeper into such complex theoretical issues as the interaction of grammatical means, vocabulary and context, determining the patterns of functioning of linguistic units of different levels in the process of communication. Modern functional linguistics studies "the plan of content as the main component of language in its various functional connections with the plan of expression, with the system of linguistic forms and categories" (4, 19).

However, the functional-grammatical study of a language is not something fundamentally new in linguistics: this direction has a significant tradition. L.V. Shcherba distinguishes two types of grammar: passive grammar includes only the formal features of words and their corresponding meanings, and active grammar shows how this or that thought is expressed; the presence or absence of synonymous forms of expression of this thought, the scope of its use of existing forms, the form of its expression necessary for a given case (grammatical or lexical), the method of making the form necessary in a given case (grammatical or lexical).

Noting the differences between the semantic and functional components of linguistic units, N.A. Slyusareva considers the semantic properties of grammatical directions as basic, absolute properties, and the basic properties are interpreted as derivative, relative. The semantic properties of linguistic units do not originate from the system in which they are included as an element; as an element, on the contrary, they develop from its system, the appearance of which in language units is due to their functioning in speech. In linguistics, the concept of functionality is primarily associated only with the dual logic of analysis and the description of the patterns of change in linguistic elements. Depending on what is the starting point of the analysis, semasiological ("from means to functions") and onomasiological

("from functions to means") directions are distinguished. Currently, the latter direction has received practical implementation in functional (practical) grammars intended for foreign language learners.

So, for example, M.V. Vsevolodova, notes the need for grammar that represents linguistic material in the certain system and contains explanation of the linguistic properties that appear in the speech work, points out the main provisions characteristic of functional communicative grammar:

1) study of the reflection of extra-linguistic reality in the linguistic consciousness of native speakers, taking into account the presence of specific pictures of the world;

2) the presence of specific units of both content and formal systems of the given language; a large content unit is the functional-semantic field (Bondarko, 1984); basic formal units - text, sentence-statement (Stepanov, 1981), syntax (Zolotova, 1973);

3) identifying patterns of functioning of language models in speech when solving certain communicative tasks;

4) functional communicative grammar considers linguistic means that predetermine the correctness of a particular speech work to explain the patterns of functioning of speech units based on the characteristics of the language itself (4, 26-36).

This aspect of the description of grammar is reflected in the methodology of its teaching; the basic principles of the communicative-functional description of the language system are considered. They are the basis for solving the problem of presenting functional grammar in the language course.

Achievements of theoretical linguistics and methods of teaching a foreign language in the field of functional-semantic research have given a new impetus to the development of linguodidactics. The current stage of development of the theory and practice of language teaching is characterized by different approaches to the study of linguistic facts. The methodological feasibility of choosing a description of language units “from meaning to form” as a dominant for organizing grammatical material is justified:

1) the needs of the practice of active language learning, since the description and organization of language material in the onomasiological aspect makes it possible to create active grammar, i.e. the grammar of the speaker, not the listener, which corresponds to the pragmatic goal of teaching Russian as the second language;

2) the need to maintain consistency in the implementation of onomasiological and semasiological approaches in the learning process;

3) the stage of training and the goals that it is designed to achieve. Such a description of language units makes it possible to have a complete understanding of the functional-semantic and formal properties of language units, the specifics of their interaction and the mechanism of their functioning in the speech work, which ultimately can contribute to the methodologically sound presentation of the described grammatical phenomena in the school English course.

Methodological expediency, adequate reflection of the language system, communicative necessity and sufficiency, thematic and situational relevance of the corresponding forms and constructions are important principles for the selection of grammatical forms to be studied. Of these principles, the main criterion for selecting grammatical facts is their sufficiency to ensure communication in various communication situations. In this connection, researcher G.V. Rogova notes that the volume of grammatical material to be mastered by students “should be sufficient for using the language as a means of communication within the limits specified by the program and realistic for mastering it in the given conditions” [9, 45]. This principle is the basis for the design of most foreign language textbooks.

Grammar plays an important role in the formation of competent oral speech in English. Teaching English grammar to students is both the basis for the formation and improvement of grammatical knowledge and all types of speech activity.

Teaching English grammar at school in modern conditions requires the use of varied and interesting methods and modern educational technologies that take into account the needs of students.

English lessons at the secondary school should include a systematic study of grammar in order to teach the correct way of constructing sentences and the correct use of verb tenses.

It is important that students learn the basic grammatical rules and laws of the English language, such as the rules for forming verb tenses, the rules for using articles, prepositions, pronouns and other parts of speech. Knowledge of grammar will help students to construct sentences, to avoid mistakes and to make their speech clearer and more literate.

Teaching grammar should be done in the interactive way, using game exercises, various didactic materials and active methods that will help students remember the rules and actively apply them in practice. It is important that students understand that grammar is necessary for constructing correct speech and communication in the foreign language.

Thus, teaching grammar in English lessons in the middle level of primary school is an important means of developing literate oral speech and contributes to the development of students' communication skills.

Methodological expediency, adequate reflection of the language system, communicative necessity and sufficiency, thematic and situational relevance of the corresponding forms and constructions are important principles for the selection of grammatical forms to be studied. Of these principles, the main criterion for selecting grammatical facts is their sufficiency to ensure communication in various communication situations. In this connection, researcher G.V. Rogova notes that the volume of grammatical material to be mastered by students "should be sufficient to use the language as a means of communication within the limits specified by the program and realistic for its mastery in the given conditions" [4, 45]. This principle is the basis for the design of most foreign language textbooks.

English language teaching can include a variety of approaches and strategies to help students effectively master English speaking, reading, writing and listening comprehension skills. In this article we will look at the main techniques that are used in learning English.

The author of the communicative teaching method is E.I. Passov. This teaching method is the most common, the basis of which is practical speech orientation. This method involves studying the form and content of speech. The main emphasis is on the use of language in real communicative situations. Grammar is introduced through context and students learn to apply grammar rules in conversational practice.

This method focuses on the development of oral speech and the ability to communicate in English. Students develop communication skills through dialogues, various discussions and communicative-situational exercises. The communicative approach also involves the use of authentic materials such as audio recordings and videos in English to help students develop auditory perception and listening comprehension.

Another popular method of teaching English is the grammatical translation method. This method is focused on learning grammar and vocabulary through translating texts from English into the native language and vice versa. Students learn grammar rules and new vocabulary through exercises, writing sentences and texts in English.

The grammar-translation method, according to A.A. Mirolyubov, is focused on understanding language as a system, when the goal of learning is reading literature, which is aimed at developing the intelligence and logical thinking of students [3,127]. Teaching grammar is based on the synthesis of deductive and systematic approaches, rules, translation exercises, and comparison of the grammatical material being studied with phenomena in the native language. With this method, translation is both a goal and a means of teaching, since the explanation of new grammatical facts is carried out on the basis of the students' native language.

Modern methods of teaching English also include the use of interactive technologies such as online courses, mobile applications and webinars. These learning tools allow students to learn English at any time and place that suits them, making learning more accessible and motivating students to practice regularly.

In addition, English learning techniques may include the use of games and entertainment to remember new information more effectively. Game-based exercises help students to develop English speaking, writing and reading skills, and also help to improve vocabulary and grammatical accuracy. Games can be a great tool for teaching grammar. Students can learn grammar by participating in interactive games where grammar rules are embedded in the context of the game.

In conclusion, English language teaching can include a variety of approaches and strategies to suit each student's individual needs and learning style. It is important to choose the appropriate teaching method that will help you achieve your goals and improve your English language skills.

1. Exercises on the correct use of verb tenses: for example, compose sentences using different tenses (Present Simple, Present Continuous, Past Simple, Future Simple, etc).
2. Exercises on the correct use of articles (a/an, the): for example, students are given a text in which they must correctly place articles before nouns.
3. Exercises on tense agreement: for example, students are asked to transform sentences so that the tenses in them are consistent.
4. Exercises on the use of modal verbs: for example, a task is given in which they have to choose the correct modal verb to express the right degree of confidence or possibility.
5. Role plays and dialogues: creating situations in which students must use correct grammatical structures to communicate.
6. Listening and voicing texts: students are asked to listen to audio recordings with different grammatical structures and then repeat them out loud.

These exercises will help students to improve their grammar skills and to develop better speaking skills in English.

In our opinion, it is necessary to create opportunities at English lessons for speaking, reading and writing in real situations, to use communicative games, role-playing situations, which will help students to develop linguistic competencies for competent speech.

Reference

1. Biboletova M.Z. *Mul`timedijny`e sredstva kak pomoshhnik UMK dlya srednej shkoly` / M.Z. Biboletova // IYaSh. – 2018. – №3. – 20 s.*
2. Bondarko A.V. *Grammatischekaya kategoriya i kontekst. – L.: Nauka, 1971. – 115s.*
3. Breslaev G.M. *Urovni aktivnosti ucheniya shkol`nikov i e`tapy` formirovaniya lichnosti / G.M. Breslaev. – Riga, 2017. – 167 s.*
4. Gez N.I. *Metodika obucheniya yazy`kam v srednej shkole / N.I. Gez. – M.: Vy`ssh. shkola, 2012 - 373 s.*
5. Voprosy` kommunikativno-funktional`nogo opisaniya sintaksicheskogo stroya russkogo yazy`ka / Pod. red. M.V. Vsevolodovo, S.A. Shuvalovo. – M.: Izd-vo MGU, 1989. – 183s.
6. Zimnyaya I.A. *Psikhologiya obucheniya inostrannym yazy`kam v shkole / I.A. Zimnyaya. – M.: Prosveshhenie, 2019. – 163 s.*
7. Zimnyaya I.A. *Pedagogicheskaya psikhologiya / I.A. Zimnyaya. – M.: Logos, 2018. – 384 s.*
8. Zolotova G.A. *Kommunikativny`e aspekty` russkogo sintaksisa. – M.: Nauka, 1982. – 368s. 45.*
9. Metodika obucheniya inostrannym yazy`kam: tradiczi i sovremennost` / pod red. A. A. Mirolyubova. – Obninsk: Titul, 2020. – 464 s.
10. Rogova G.V. i dr. *Metodika obucheniya inostrannym yazy`kam v srednej shkole / G.V. Rogova.- M.:ARS, 2014. – 199 s.*
11. Passov E.I. *Urok yazy`ka v srednej shkole / E.I. Passov. – M.: Prosveshhenie, 2014. – 324 s.*
12. Sayakhova, L.G. *Yazy`kovaya lichnost`: Lingvokul`tuurologiya. Lingvodidaktika. Leksikografiya /L.G. Sayakhova. – Ufa: 1-ya tipografiya, 2018. – 270 s.*
13. Slyusareva N.A. *O semanticheskoy i funkczional`noj storonakh yazy`kovy`kh yavlenij //Teoriya yazy`ka, metody` ego issledovaniya i prepodavaniya: K 110-letiyu so dnya rozhdeniya L.V.Shherby`. – L., 1981. – S. 243-249.*
14. Shherba L.V. *Yazy`kovaya sistema i rechevaya deyatel`nost` / Red. L. R. Zinder, M. I.*

МЕТОДЫ ПРЕПОДАВАНИЯ ГРАММАТИКИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация

В современной теории и практике преподавания иностранного языка вопрос обучения грамматики в целях формирования коммуникативной компетенции учащихся всегда был актуален. Грамматическая структура языка является основой для формирования и совершенствования коммуникативных компетенций учащихся. В статье рассматриваются различные методы преподавания грамматики английского языка.

Ключевые слова: грамматика, английский язык, метод, обучение, грамматические правила

АҒЫЛШЫН ТІЛІ ГРАММАТИКАСЫҢ ОҚЫТУ ӘДІСТЕРІ

Андатпа

Шетел тілін оқытудың қазіргі теориясы мен тәжірибесінде оқушылардың коммуникативтік құзыреттілігін дамыту мақсатында грамматиканы оқыту мәселе сі әрқашан өзекті болып келеді. Тілдің грамматикалық құрылымы оқушылардың коммуникативтік құзыреттіліктерін қалыптастыру мен жетілдірудің негізі болып табылады. Мақалада ағылшын грамматикасын оқытудың әртүрлі әдістері қарастырылады.

Tүйін сөздер: грамматика, ағылшын тілі, әдістеме, оқыту, грамматикалық ережелер.

ЭКОНОМИКА ҒЫЛЫМДАРЫ/
ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ

МРНТИ 87.03.15

Э. Д. Айтмагамбетова¹

7M04121 «Экономика» білім беру бағдарламасы

Ж.З. Баймұкашева², А.Ж. Жакыпова³, С.Р. Калмаганбетова⁴

¹²³⁴Баишев университеті, Қазақстан, Ақтөбе қаласы,

zhanimgul@mail.ru

ҚОРШАҒАН ОРТАНЫ ҚОРҒАУ: ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЖЕТИСТІКТЕРІ

Аннотация

Қоршаған ортаны қорғау, қазіргі заманың ең маңызды мәселелерінен бірі ретінде даму және жетіспеуші экономикалық әдістерді қолдануы керек. Бұл мақала осы мәселе туралы болашақтық күнің маңызды аспектілерін ұсынады. Технологиялардың дамуы және жаңа қолданылатын технологиялардың қолдану қоршаған ортаның қорғауына арналған экономикалық әдістердің бірі. Жаңа технологиялар арқылы жеке, салықты және энергия қолданушылардың қайта қайтадан қайтадан арнайы мүмкіндіктер жасауға болады. Қоршаған ортаны қорғауға арналған экономикалық әдістердің барлық маңызды аспектілері, ерекше денсаулық, экономикалық және экологиялық маңыздылықтардың қарастырады.

Кітт сөздер: экология, денсаулық, қоршаған ортаны қорғау, экономикалық өсім, энергияны пайдалану, жаратылыстану саясаты

Қазақстан Республикасында экономикалық өсім және қоршаған ортаны қорғау талаптарының заманауи мәселелері өте маңызды. Бұл мәселе деңгейде, құрылыш саласында, технологиялар мен инфрақұрылымда, экологиялық көрсеткіштер мен жаратылыстану жағдайларында және қоғамдық-саяси құрылымда толықтай көрсетіледі.

Энергияның қолданылуына байланысты мәселе түрлі өнімдердің, өнімдердің тауарларының және көмір энергиясынан алаң алатын басқа көмір, газ және көлеңке салығының өсуінде ортақпенде қорғауда көрсетіледі. Бұл энергияның сапасын жоғары арттыру мен тұтынушыларға денсаулық пайдасын қамтамасыз ету мақсатында дамуға бағытталған.

Қазақстанда экологиялық көрсеткіштер мен алдыңғылардың қорғауы, өзгерістердің енгізілуі мен көрсеткіштердің сақтауы арқылы жүргізіледі. Бұл басты мәселе, өзгерістер мен дамуға қатысты көптеген саяси және құқықтық әрекеттердің қажетін білдіреді.

Технологиялық өсімнің жаңартылуы, жаңа технологиялардың көрсетілуі мен енгізілуі жаңа өнімдерді құруда, өндіруде арттырылған қоғамдық көмекті және инновациялық басқарудың сұйықтайдын байланысты мәселе болып табылады.

Жаратылыстану саясаты жаңа өнімдер мен қоршаған ортаны қорғауда тиімді болуға көмектеседі. Бұл саясаттың бір бөлігі жергілікті жаратылыстанудың қай жағдайда тиімді болуы жайлы қолдау көрсету.

Қазақстан Республикасында экономикалық өсімнің және қоршаған ортаны қорғауға байланысты мәселелер білім алу, технологияларды жаңарту және саяси міндеттіліктерді орындау арқылы шешілуі мүмкін. Бұл өзге мамандандырылған кадрларды, көптеген секторлардың көмекшілерінің жұмыстарын бірлескенде қосымша арттыруға мүмкіндік береді.

Қазақстан Республикасының негізгі кәсіпорындарының қоршаған ортаға әсерін талдау қазіргі кезде экономикалық, сонымен қатар, саяси, сонымен қатар өнеркәсіптік салалардағы даму және қалыптасу проблемаларына қатысты ғылыми жұмыс болып табылады. Осының бірінші себебі, кәсіпорындардың даму мен жетісуі, орындаушылардың мамандандырылуы, технологиялардың жаңартылуы және жұмыс күшінің жетілуі үшін ғылыми мәселе байланысты. Ал қазіргі кезде қоршаған ортаға әсерін талдаудың басқа бір маңызды негізі, экономикалық байланыстар, қаржылық жүйелер мен инвестициялық құралдардың дамуы, өнеркәсіптік кешенді қолдау және қаржылық қолдаудың маңызды аспектілеріне қатысты ғылыми зерттеуді менгеру болады. Қоршаған ортаға әсерді талдау бойынша оқиғаларды, деректерді, жобаларды, құжаттарды және өзектіліктерді жалпылау арқылы, қазіргі кезде қазақстандықтардың өнеркәсіптік салалардағы жаңа мүмкіндіктерін анықтауға, оларды жетілдіру жолдарын анықтауға және көрсетуге мүмкіндік береді.

Қатты тұрмыстық қалдықтар өнірлер бойынша бөлек жинау және сұрыптау, мүліктін айырылуы мен бөлісін анықтау процесін алғаш рет жарияланған кезден бастап көтерілген жүйе. Бұл құқықтық нормативтің басқа мақсаттары арасында мүліктің адамдар арасында адалдықпен бөлінуін, өнірлер бойынша мүліктің жедел жүйелі түрде бөлінуін, сондай-ақ қолданушылар арасындағы мүліктің адалдықпен жедел ауыстыруын қамтамасыз ету мақсаты бар.

Өнірлер бойынша бөлек жинау және сұрыптау процесі, адамдар арасында мүліктің бөлінуді, түрлі қатынас аймағыларын алдын алу және оның келесі қолданушысына айналдыру қағидаларын орнатуға мүмкіндік береді. Бұл жүйе өзекті түрде саяси, құқықтық, техникалық және инфраструктуралық жағдайларды қолдау етеді, бұлардың барлық мүмкіндік негізгі қалыптасулары мен міндеттері бойынша түсіндірүлі реттеуді қамтамасыз етуді талап етеді.

Тұжырымдамаға сәйкес, 2030 жылға қарай қалдықтарды қайта өндөу үлесі 40% –ға, 2050 жылға қарай 50% -ға дейін жеткізіліу тиіс.

Қазақстанда жыл сайын 4,5 – 5 млн.тонна қатты тұрмыстық қалдықтар (бұдан әрі-ҚТҚ) түзіледі. ҚТҚ Астана, Шымкент және Жанаозен қалаларындағы зауыттарда, сондай-ақ негізінен шағын және орта бизнес кәсіпорындарында сұрыпталады және қайта өндөледі.

2023 жылдың 3 тоқсанында қайта өндөлген және кәдеге жаратылған ҚТҚ үлесі 15,8% құрады (кесте 1).

Кесте 1. Қайта өндөлген және кәдеге жаратылған ҚТҚ үлесі

	Облыстың, қаланың атавы	Қайта өндөлген және кәдеге жаратылған ҚТҚ үлесі			
		2020 жыл, %	2021 жыл, %	2022 жыл, %	2023 жыл, 3 тоқсан
1	Ақмола	2,11	2,93	3,02	3
2	Ақтөбе	3,51	11,69	10	11
3	Алматы	24,77	27,55	23,28	15
4	Атырау	44,33	1,69	10,44	11
5	ШҚО	3,17	4,84	3,28	16
7	БҚО	2,17	5,28	8,6	8
8	Қарағанды	13,96	16,39	17,42	21
9	Қостанай	0,93	9,65	10,3	9
10	Қызылорда	8,13	7,42	10,78	18
11	Маңғыстау	6,49	1,42	33,8	40
12	Павлодар	0,23	0,12	15	16
13	СҚО	3,59	7,59	10,78	14
14	Түркістан	3,48	7,17	10,05	13

15	Алматы қ.	10,01	5,70	10,95	9
16	Астана қ.	8,33	12,25	15,92	30
17	Шымкент қ.	-	18,28	22,77	26
		9,05	11,51	14,9	15,8

Ескерту: https://egov.kz/cms/kk/articles/ecology/waste_reduction_recycling_and_reuse

Қазіргі уақытта қайталама шикізатты жинау мен жинақтауды қамтамасыз ету үшін "хабтар" құру, оларды бөлек жинау және сұрыптау

бойынша инфрақұрылымы жоқ өнірлерде қатты тұрмыстық қалдықтарды сұрыптау желілерін орнату бойынша жұмыстар жүргізілуде.

Қалдықтарды қайта өндеду саласында шағын және орта бизнесті дамыту қажетті маңызды қадам. Бұл жағдайда кәсіпкерлер мен құралдарға қол жеткізуіндің бірнеше маңызды аспекттері бар.

Технологиялардың жаңартылуы: Бізнес процестерін жеңілдету үшін жаңа технологияларды қолдану керек. Орта және шағын бизнес компаниялары үшін, бизнес процестерін жеңілдету мен қаражаттандыру, маңызды мәселе болып табылады.

Орта және шағын бизнесті дамыту, жаңа жаңағылымдарды жүзеге асыру мен ұзақ мерзімде кәсіпкерлігे қолдау көрсету арқылы мүмкін болады.

Бизнес модельдерін жаңарту: Жаңа, инновациялық бизнес модельдерін жасау және қолдану, орта және шағын бизнесті дамытуға көмектеседі.

Қалдықтардың қайта өндедуі бойынша қажетті білім мен ғылымның өндірілуі керек. Осында оку, жалпы кәсіби бағдарламалар, және бизнес жүйесі туралы негізгі білімдер болуы маңызды.

Қалдықтарды қайта өндедің саласында кәсіпкерлер мен жұмысшылардың әріптестікі мен білімін кеңейту керек.

Бизнес қалдықтарын жою немесе қайта өндеду саласында саяси қолдау мен қаржылық мерекелерді жетілдіру, орта және шағын бизнесті дамытуға көмектеседі.

Орта және шағын бизнесті дамыту, инновация, білім, ғылыми іс-шаралар, саяси қолдау мен жетілдіру мерекелерінің біріккен кеңейтілген құралы болуы керек.

Кесте 2. Жиналған және қайта өндөлген көлем

Жиналған және қайта өндөлген көлем, тонна	2020	2021	2022	*9 ай. 2023
пайдаланылған шиналар	20 047	27 710	23 020	6 458,54
пайдаланылған майлар	4 198	11 252	15 686	10 097,95
пайдаланылған аккумуляторлар	20 000	20 000	18 611	9 352,89
пайдаланылған антифриздер	2 300	3 400	0	0
шыны қаптама қалдықтары	5 634	22 772	22 377	423,88
пластик қаптама қалдықтары	6 066	8 995	8 826	1 701,33
картон-қағаз қаптама қалдықтары	45 025	31 595	10 707	14 311,02
электр және электрондық жабдықтардың қалдықтары	2 461	4 666	0	0

Ескерту: https://egov.kz/cms/kk/articles/ecology/waste_reduction_recycling_and_reuse

ӨКМ шеңберінде кәсіпорындардың қайталама шикізатты жинау, тасымалдау және қайта өндеу шығындарын өтеу жүзеге асырылады.

2023 жылдың 3-тоқсанында жиналған және қайта өндөлген өнім көлемі:

- автокомпоненттердің қалдықтары 25 909 тоннаны құрады;
- қаптама қалдықтары 16 436 тоннаны құрады.

Қалдықтарды қайта өндеу саласында шағын және орта бизнесті дамыту басқарудың маңызды мақсаты қалдықтарды қайта өндеу арқылы бизнес процестерін жаңа, қызметкерлердің тиімділігі мен жоғары дағдыларға жеткізу және өнеркәсіптік көмекшілік көрсету. Шағын және орта бизнес дамыту, бірінші осы қалдықтардың себептері мен тұжырымдамаларын тексеру арқылы көтеріледі. Қалдықтардың қайта өнделуі орта және шағын бизнес компанияларына тиімді бизнес модельдерін құру және өндіру мүмкіндіктерін ашуда көмектеседі. Жаңа технологиялар мен өнеркәсіптік жаңалықтарды қолдану арқылы, бизнес жетіспеушілігін жоғары деңгейге асыратын көмекшілік беріледі.

Бизнес модельдерін жаңарту: Бизнес модельдерін жаңарту және орналастыру, бизнес компанияларының тиімділігін және операцияларын дамытуға көмектеседі.

Жаңа келесі жобаларды орналастыру, мүлікті және қаржылық ресурстарды жүйелер арқылы өтінішті пайдалану.

Жетіспеушілік негізінде шағын және орта бизнес компанияларының жетіспеушілігін арттыру.

Тиімді және кәсіби кадрлардың өндіруі және жетіспеушілігін арттыру.

Технологиялық іс-шараларды қолдану арқылы шағын және орта бизнес компанияларының операцияларын жоспарлау және жүзеге асыру.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Асқарова Ұ.Б. Экология және тұрақты даму: оқулық 1 бөлім, 2013.-208 б.
2. Асқарова Ұ.Б. Экология және тұрақты даму: оқулық 2 бөлім, 2013.-200 б.
3. Бейсенова Ә.С. Қазақстан табиғатының зертелуі. (Ежелгі дәуірден XX ғасырдың басына дейін): Оқулық...-Алматы: ЖШС РПБК «Дәуір», 2011.- 352 б.
4. Бейсенова Р.Р. Экология және тұрақты даму пәнінен лекциялар жинағы: оқу құралы, Алматы: Эверо, 2012
5. Бродский А.К. Жалпы экологияның қысқаша курсы. Оқу қуралы. -А; «Ғылым», 2007, 169 б.
6. egov.kz/cms/kk/articles/ecology/waste_reduction_recycling_and_reuse

ОХРАНА ОКРУЖАЮЩЕЙ СРЕДЫ: ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ДОСТИЖЕНИЯ

Аннотация

Охрана окружающей среды, как одна из самых важных проблем современности, должна использовать экономические методы развития и дефицита. Эта статья представляет важные аспекты будущего дня по этому вопросу. Развитие технологий и применение новых технологий-один из экономических методов защиты окружающей среды. С помощью новых технологий можно снова и снова создавать специальные возможности для частных, налоговых и энергетических пользователей. Рассматривает все важные аспекты экономических методов защиты окружающей среды, исключительное здоровье, экономическое и экологическое значение. Их развитие хорошо помогает защите окружающей среды и создает новые возможности финансирования.

Ключевые слова: экология, здоровье, охрана окружающей среды, экономический рост, использование энергии, политика естественных наук

ENVIRONMENTAL PROTECTION: ECONOMIC ACHIEVEMENTS

Annotation

Environmental protection, as one of the most important problems of our time, should use economic methods of development and scarcity. This article presents important aspects of the future day on this issue. The development of technologies and the application of new technologies is one of the economic methods of environmental protection. With the help of new technologies, it is possible to create special opportunities for private, tax and energy users over and over again. Considers all important aspects of economic methods of environmental protection, exceptional health, economic and environmental importance. Their development helps to protect the environment and creates new financing opportunities.

Keywords: ecology, health, environmental protection, economic growth, energy use, politics of natural sciences

МРНТИ 06.73.55

Т.Ж. Жаңабай¹,

«7М04131 – Қаржы» білім беру бағдарламасы

Гылыми жетекшісі: Иманбаева З.О.

¹²Башиев университеті, Қазақстан Республикасы, Ақтөбе қаласы

z_imanbaeva@bu.edu.kz

ҚАРЖЫЛЫҚ ТӘУЕКЕЛДЕР ЖӘНЕ ОНЫ БАҒАЛАУ ӘДІСТЕРИ

Андратпа

Мақалада қаржылық тәуекелдің мәні мен негізгі аспектілері, сонымен қатар «қаржылық тәуекелдер» ұғымы тар және кең мағынада қарастырылады. Осы Тұжырымдама бойынша белгілі авторлардың анықтамалары талданды. Қаржылық тәуекелдердің жүйеленеуде жүргізілді және олардың негізгі сипаттамалары зерттелді.

Түйін сөздер: қаржылық тәуекелдер, қаржы нарығы, капитал, резерв, қаржылық тәуекелдердің пайда болу көздері, ұаржылық тәуекелдердің талдау, қаржылық дағдарыс, инновациялық функция, аналитикалық функция.

Қаржылық тәуекел - бұл қаржы жүйесінің негізгі және ажырамас бөлігі, оның ерекше маңызы төрт негізгі аспектіде көрінеді.

Біріншіден, қаржылық тәуекел бір мезгілде пайда көзі мен төлемін білдіреді. Көптеген экономистер оны негізгі пайда көзі деп санайды, басқалары, атап айтқанда неомарксистер оның жетекші роль атқаратының жоққа шығарады, бірақ көпшілік, тіпті басқа пайда көздерін табуда (ақпаратқа қол жеткізу және т. б.) тәуекел маңызды рөл атқарады деп көліседі [1].

Екіншіден, қаржылық тәуекел барлық басқа тәуекелдердің интеграторы болып табылады: табиғи, техногендік, әлеуметтік, саяси. Бұл тәуекелдердің басқа түрлерін және олардың құрайтын тәуекел факторларын әлеуметтендіретін қаржылық тәуекел, түсіну мен талдауға қол жетімді тәуекелдердің бүкіл жүйесін ұсынады. Сонымен қатар, қаржылық тәуекелдер арқылы басқа табиғаттың көптеген тәуекелдері көрінеді. Мысалы, XIX ғасырдың басында жүргізілген Уильям Гершельдің [1] бидай бағасының күн белсенділігімен байланысы туралы әйгілі зерттеуі бағаның көтерілуінің негізгі себебі күн белсенділігі, яғни табиғи тәуекелдер екендігі дәлелденді.

Үшіншіден, қаржылық тәуекел қаржы жүйесінің басқа жүйелерге тұрақтылықтан төмен имманентті қасиетін көрсетеді, бұл экономиканың өсуімен салыстырғанда қаржылық тәуекелдің озық өсуіне байланысты. Ақша ағындарының тауар ағындарынан едәуір асып түсептіндігін XIX ғасырдың аяғында итальяндық экономист және әлеуметтанушы В.Парето (1848-1923) атап өтті.

1988 жылы Нобель сыйлығының лауреаты Морис Алленнің айтуынша, нақты тауарлармен әлемдік сауданың күнделікті көлемі 12 миллиард долларды құрады, ал қаржылық мәмілелер көлемі 420 млрд долларды құрады. Соңғы 20 жылда қаржы секторының нақты сектормен салыстырғанда озық өсу үрдісі одан да күшті бола бастады.

Төртіншіден, қаржы нарықтарында операцияларды жүзеге асыру кезінде, сондай-ақ капиталды, кірістерді, қорларды, резервтерді және экономикалық субъектілердің қызметін қаржыландырудың өзге де көздерін құру, бөлу, қайта бөлу және пайдалану процесінде туындастын қаржылық тәуекелдер белгісіздік пен серпінділікпен ерекшеленетін пайда болған орта факторларының ықпалына көбірек ұшырайтынын атап өттү қажет.

Қаржылық тәуекел ақша айналымын қалыптастырумен және әртүрлі ақша қатынастарын жүзеге асырумен қатар пайда болды: инвестор – эмитент, несие беруші – Қарыз алушы, Сатушы – Сатып алушы, экспорттаушы – импорттаушы және т. б. [2]

Қаржы нарықтары дамыған сайын қаржылық тәуекелдер спектрі үнемі кеңейіп отырды, нәтижесінде оларды тиімді басқару міндеті қаржы нарығының қатысушылары үшін де, нақты сектор компаниялары, сондай-ақ мемлекеттік реттеуші органдар үшін де ерекше өзекті болды.

Соңғы уақыттың ерекшелігі-бұрын болған жекелеген компаниялар мен банктердің банкроттығы емес, олардың пайда болу және таралу ауқымы мен жылдамдығы. Қазіргі жағдайда бірнеше апта ішінде туынды бағалы қағаздармен бірқатар сәтсіз операциялар өтімділіктің айтартылған маржасына ие банкке немесе инвестициялық қорға да орны толмас зиян келтіруі мүмкін.

Қаржы институттарының осалдығын арттыруға және нақты сектордағы компаниялардың көбеюіне ықпал ететін бірнеше факторлар бар. Олардың негізгісі туынды қаржы құралдары нарығының қарқынды дамуы болып табылады.

Осалдықтың тағы бір маңызды факторы әлемдік қаржы жүйесінің жаһандану процесі болып табылады, онда ұлттық экономикалар басқа елдердегі қаржы-экономикалық дағдарыстардың әсерінен аз қорғалған. Мұның айқын дәлелі-2008 жылғы әлемдік қаржы дағдарысы [4].

Белгіленген факторлар бүгінгі күні Халықаралық қаржы әлемінде активтердің бағасын бірнеше секунд ішінде айтартылған өзгертуі мүмкін, қаржы құралдарының өзі барған сайын жан-жақты және құрделі бола бастайды, инвестициялық портфельдердің құрылымы мен оларды басқару әдістері үнемі құрделене түседі және ықтимал шығындар жүздеген миллион долларға жетуі мүмкін.

Осылайша, қазіргі жағдайда қаржылық тәуекел қаржылық сипаттағы көптеген транзакциялар, соның ішінде сату және сатып алу, инвестициялар мен несиeler, сондай-ақ басқа да операциялар кезінде барлық жерде кездеседі. Ол занды мәмілелерден, жаңа жобалардан, бірігуден, қарызды қаржыландырудан немесе басшылықтың, мұдделі тараптардың, бәсекелестердің, шетелдік үкіметтердің және т. б. әрекеттерінен туындауы мүмкін [5].

Қаржылық тәуекелдердің негізгі себептеріне мыналар жатады: сыртқы және ішкі орта туралы ақпараттың белгісіздігі, оның өзгергіштігі және асимметриясы; тәуекел субъектісінің иррационалды әрекеттері, ұқсас тәуекел жағдайларын дамыту процесінде әртүрлі басқару шешімдері қабылдануы мүмкін; мұдделер қактығысы және т. б.

Қаржылық тәуекелдің объективті болуын мойындағы отырып, отандық экономикалық әдебиеттерде зерттелген тәуекелдің көптеген басқа түрлерінің арасында қаржылық тәуекел аз дәрежеде зерттелгенін, бұл тарихи сипаттағы себептермен түсіндірілетінін атап өткен жөн. Жоспарлы экономикада қаржылық тәуекел жеке экономикалық субъект немесе нарық сегменті деңгейінде емес, жалпымемлекеттік деңгейде болатыны белгілі. Сондықтан Қазақстанда қаржылық тәуекелді зерттеу мәселелері нарықтық қатынастарға көшумен ғана байышты дами бастады [6].

Қаржылық тәуекелдер қаржылық және тауар нарықтарында болатын әртүрлі процестермен бірге жүреді, сондықтан оларды әрі қарай зерттеу оларды жіктеу мәселесін шешуді талап етеді.

Қаржылық тәуекелдер түсініксіз, белгісіз жағдайда пайда болуы мүмкін, бұл теріс және оң нәтижеге экелді. Қаржылық тәуекелдердің негізгі түрлері 1-суретте көрсетілген.

Сурет 1. Қаржылық тәуекел түрлері

Ақпарат көзі: [2] деректері негізінде автормен құрастырылған

Шетелдердің тәжірибесі көрсетіп отырғандай, кәсіпкерлік қызметтегі қаржы дағдарыстарының ерекшелігін дұрыс бағаламау және елемеу кәсіпорынның дамуын бәсендегі қана қоймайды, сонымен қатар елдің қаржы жүйесін төменгі деңгейге көтереді.

Қаржылық тәуекелдерді бағалаудың негізгі міндеті кәсіпкерлік қызметтегі тікелей әсер ететін тәуекел мөлшерін анықтау үшін кешенді тәсілдерді толтау мен қолдану болып табылады.

Қаржылық тәуекелдер мынадай негізгі функцияларды орындаиды:

1) кәсіпкердің экономикалық, саяси, құқықтық, әлеуметтік кепілдіктерге кепілдік беретін табиғи жағдайымен сипатталатын қорғаныс функциясы;

2) инновациялық функция кәсіпкер үшін тәуекелді басқарудың салдарын азайтуға бағытталған әртүрлі дәстүрлі емес шешімдерді іздеуге және әзірлеуге дейін азаяды.

Кәсіпорындардың ең көп саны тәуекелмен тікелей байланысты инновациялық қаржылық қызмет негізінде бәсекеге қабілетті және қаржылық түрлерідан тұрақты бола

бастайды; әдетте, тәуекелдік шешімдер ең үлкен экономикалық нәтиже береді, олардан кәсіпкер ғана емес, жалпы қоғам да пайда көреді;

3) аналитикалық функция барлық балама нұсқаларды талдауға дейін азаяды және кәсіпкер үшін ең тиімді, ең аз тәуекелді және үнемді болады. Бұл ретте кәсіпкерге балама таңдау кезінде өзінің тәжірибесі мен түсігін басшылықта алғып қана қоймай, қаржылық талдаудың арнайы әдістерін де қолдану қажет;

4) реттеуші функция екі нысанда көрінеді:

- инновацияларға кедегі көлтіретін және жоғары қаржылық нәтижелер алуға бағдарланған дәстүрлі емес тәсілдер есебінен психологиялық тосқауылдарды, консерватизмді еңсеруге мүмкіндік беретін сындарлы;- кәсіпкерлік қызметті дамытудың тұрақсыздандыратын фактісі болып табылатын дамудың белгілі бір аспекттерін ескермей, қажетті ақпараттың болмауы негізінде басқарушылық шешімдер қабылданған жағдайда деструктивті.

Тәуекелді бағалаудың негізгі әдістері 2-суретте көрсетілген.

Сурет 2. Кәсіпкерлік қызметтегі қаржылық тәуекелді бағалау әдістері

Ақпарат көзі: [2] деректері негізінде автормен құрастырылған

Кәсіпкер тараپынан тиісті назардың болмауы қаржылық тәуекелдердің дәрежесін мүккіят талдау мен бағалауды жүргізуін, тиімді қаржылық саясаты әзірлеудің және оны төмендету бойынша тиімді каржы құралдарын қолданудың дәрменсіздігіне әкеледі, бұл, сайып келгенде, қарыз ретінде де, өз қаражаты үшін де жоғары тәуекелді инвестицияларға әкелуі мүмкін, қажетті кірісті алу ықтималдығы аз.

Қаржылық тәуекелдерді бақылаудың болмауы, әдетте, теріс нәтижелерге әкеледі. Сондықтан қаржылық тәуекелдерді басқаруға қатысты кемшіліктерді түзету тиімді басқару шешімдерін қабылдауды жетілдіруге ықпал етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- Блеутаева, К.Б. Ақша және банктер [Электрондық ресурс]: Электронное издание / К.Б. Блеутаева.- Алматы: Нұр-пресс, 2018.- 1 электрон.опт. диск.
- Теплякова Е.В. Финансовые риски: сущность, классификация и методы их оценки // Молодой ученый. 2019. №8. 673с.
- Заярная И.А., Кадырова Л.Н. Сущность, виды и причины возникновения финансовых рисков/ Вестник Алтайской академии экономики и права. – 2021. – № 7-1. – С. 33-36

4. www.nationalbank.kz. Национальный Банк Республики Казахстан
5. <https://kz.kursiv.media/2023-06-27/krkz-banking-4>
6. <https://www.zakon.kz/finansy/6413472-eksperty-nazvali-glavnye-riski-dlya-kazakhstanskikh-bankov-v-2024-godu.html>

ФИНАНСОВЫЕ РИСКИ И МЕТОДЫ ИХ ОЦЕНКИ

Аннотация

В статье рассмотрены сущность и основные аспекты финансового риска, а также рассматривается понятие «финансовые риски» в узком и широком смыслах. Анализируются определения известных авторов по данному понятию. Произведена систематизация финансовых рисков и изучены их основные характеристики.

Ключевые слова: финансовые риски, финансовый рынок, капитал, резерв, источники финансовых рисков, анализ финансовых рисков, финансовый кризис, инновационная функция, аналитическая функция.

FINANCIAL RISKS AND THEIR ASSESSMENT METHODS

Annotation

The article examines the essence and main aspects of financial risk, and also examines the concept of "financial risks" in a narrow and broad sense. The definitions of well-known authors on this concept are analyzed. The systematization of financial risks has been carried out and their main characteristics have been studied.

Keywords: financial risks, financial market, capital, reserve, sources of financial risks, financial risk analysis, financial crisis, innovation function, analytical function.

МРНТИ 10.07.53

С.Р. Калмагамбетова

Баишев университеті, Қазақстан Республикасы, Ақтөбе қаласы

Skalmagambetova@mail.ru

МЕМЛЕКЕТТІК ҚЫЗМЕТШІЛЕРДІҢ МАНСАПТЫҚ ҚОЗҒАЛЫСЫ, ӨСУ КЕЗЕҢДЕРІ

Аннотпа

Мақалада мемлекеттік қызметшінің мансабын құру, сондай-ақ мемлекеттік қызмет жүйесінде мансапты дамытудың теориялық негіздері, дамыту кезендері қарастырылады. Мансап - мемлекеттік азаматтық қызмет кадрларының лауазымдық өсуін және әрбір мемлекеттік қызметшінің жеке мансабын жоспарлаумен байланысты.

Түйінді сөздер: мансапты дамыту, мемлекеттік қызметші, мемлекеттік билік, мансапты басқару, мотивация

Мансапты басқару - бұл қызметкердің мақсаттарын, қажеттіліктерін, мүмкіндіктерін, қабілеттері мен бейімділігін ескере отырып, сондай-ақ атқарушы билік органы қызметінің мақсаттарын, қажеттіліктерін, мүмкіндіктерін және әлеуметтік-экономикалық жағдайларын ескере отырып, оның қызметтік өсуін жоспарлау, уәждеу және бақылау жөніндегі атқарушы билік органының кадр қызметі жүргізетін іс-шаралар кешені. Мансапты басқару мемлекеттік қызметшінің билік органының мүдделеріне берілуіне, еңбек сапасы мен өнімділігін

арттыруға, кадрлардың тұрақтамауын азайтуға және қызметшінің қабілетін толық ашуға мүмкіндік береді[1].

Мансапты азаматтық қызметші жұмыс істейтін мемлекеттік билік органы ғана емес, сондай-ақ қызметшінің өзі де басқарады. Кез келген адам өзінің қажеттіліктерін және әлеуметтік - экономикалық жағдайларын ескере отырып, өз болашағын жоспарлайды. Мемлекеттік қызметте бола отырып, қызметтік өсу перспективаларын және біліктілікті арттыру мүмкіндіктерін, сондай-ақ ол орындауға тиіс шарттарды білгісі келетініне таң қаларлық ештене жоқ. Олай болмаған жағдайда мінез-кулық мотивациясы әлсіз болады, адам толық жұмыс істемейді, біліктілігін арттыруға тырыспайды және жаңа, негұрлым перспективалы жұмысқа аудисар алдында біраз уақыт күтүге болатын орын ретінде қызметті қарастырады.

Қызметшінің мансабына, ең алдымен, ішкі факторлар әсер етеді - уәждер, талаптану деңгейі, өзін-өзі бағалау, денсаулық жағдайы. Кәсіби маман ретінде және тұлға ретінде қызмет еткен сайын, оның мансабындағы ішкі факторлардың рөлі зор.

Мемлекеттік қызметшінің мансабына сыртқы факторлар да әсер етеді - әлеуметтік сала, ұйым типі, сондай-ақ жағдай. Кейде қалыптасқан жағдай қызметкерге лауазымдық мансабы маманың кәсіби өсүінен асып түсетін білікті емес деңгейге дейін көтерілуге мәжбүр етеді.

Жеке қызметшінің мансабына ортандың бір мәнді әсерін ескере отырып, қызметкердің өзі өзінің кәсіби өсуін бағалау критерийлерін таңдап, өзінің өзін-өзі бағалауын өз әріптестерінің пікірлерімен және бағаларымен салыстыруы тиіс екенін ескеру қажет.

Кез келген мансаптық процесс тежеуші күштің әсерін сезінеді. Мұндай әсердің нәтижесі-процессін баяу дамуы, оның тоқтауы, бағыттың, құлдыраудың және т.б. өзгеруіне әкеледі. Бұл факторлар өте көп және көп бағытты, ал олардың комбинациясы одан да көп алуан түрлі, бұл оларды нақты жіктеуге мүмкіндік бермейді[2].

Адамның өсуі үшін ең тиімді тұрақты жұмыс сатысы болып табылады. Бұл кезең өткен нәтижелерді бекіту бойынша күш-жігермен сипатталады, жаңа қызметтік ілгерілеуді болжайды. Кезең шығармашылық болып табылады, өйткені көптеген психологиялық және материалдық қажеттіліктер қанағаттанады.

Мемлекеттік қызмет жүйесінде мансапты дамыту басқару үшін іргелі болып табылады (сурет1).

Сурет 1. Мемлекеттік қызметшілердің әсер етуші факторлар

Мемлекеттік қызмет органдарының басшылары мұны ескеруге және қызметкерлердің мансаптық өсу проблемаларымен сарапал жұмыс істеуге ұмтылуға міндетті. Еңбек қызметі өзін-өзі іске асыру құралы ғана емес, сонымен қатар өмір сүру құралы болып табылады, сондықтан мамандықты таңдау кезінде еңбекақы деңгейін, оның нарықтық құнын ескеру керек. Мемлекеттік қызмет жүйесіндегі жалақының салыстырмалы төмен деңгейі негұрлым дарынды, тез дамып келе жатқан мамандардың кетуіне алып келеді[3].

Әсер ету сипаты бойынша тежеу және қарсылық факторлары бөлінеді. Олардың сипаттамасы топтастықтың басқа негізімен тығыз байланысты – қалыптастыру көзіне қатысты (жеке және орта). Тежеуші факторлардың жеке шығу тегі бар және ішкі ресурстардың жетіспеушілігімен және оларды жұмылдыру тәсілімен (қажеттіліктің төмен деңгейі, уәждердің әлсіздігі, білім мен тәжірибелің жеткіліксіздігі, аурулар және т.б.) айқындалады.

Қарсылық күштері негізінен сыртқы көзден – қызмет ортасынан қоректенеді. Олар мансаптық белсенділікке жауап болуы, индивид пен ұйымның мүдделері жүйесінде теңгерімсіздік тудыруы, мансаптық бәсекелестіктің өткірлігінің, жылжыту тәртібінің қатаандығының, еркін кедергілердің салдары болуы мүмкін.

Шығу тегі табиғатына қарай тежеу факторлары физикалық, психологиялық, әлеуметтік және мінсіз болып бөлінеді.

Іс-әрекет уақыты бойынша тежеу және қарсылық факторларын қысқа мерзімді, тұрақты және тұрақты әсер ететін заттарға бөлуге болады.

Аралас типті тежегіш факторлары өзіндік әсер етуі мүмкін. Мысалы, циклдік қайталанатын құлдырау және белсенділіктің көтерілуі.

Тежелу факторларының әсерінің салдары қатты (мысалы, мансаптық дағдарыс), баяу (мысалы, бастанқы кәсіби кезеңнің ауытқуы салдарынан мансаптық дағдарыс) болуы мүмкін.

Жаңа қызметкермен кездескен кезде, қазіргі уақытта ол тұрган мансап кезеңін анықтау қажет. Бұл кәсіби қызметтің мақсатын, серпінділік дәрежесін және ең бастысы-жеке мотивацияның ерекшелігін анықтауға көмектеседі[4].

Мансап барысында адам әр түрлі кезеңдерден өтеді:

Алдын ала кезең - 25 жасқа дейінгі жас аралықты қамтиды және еңбек қызметіне дайындықпен, сондай-ақ қызмет саласын таңдаумен сипатталады. Мотивацияның ерекшеліктері (Маслоу бойынша)- қауіпсіздік, әлеуметтік тану;

Қалыптасу кезеңі-30 жасқа дейін өтеді және жұмысты менгерумен, кәсіби дағдыларды дамытумен сипатталады. Мотивацияның ерекшеліктері (Маслоу бойынша) - әлеуметтік тану, Тәуелсіздік;

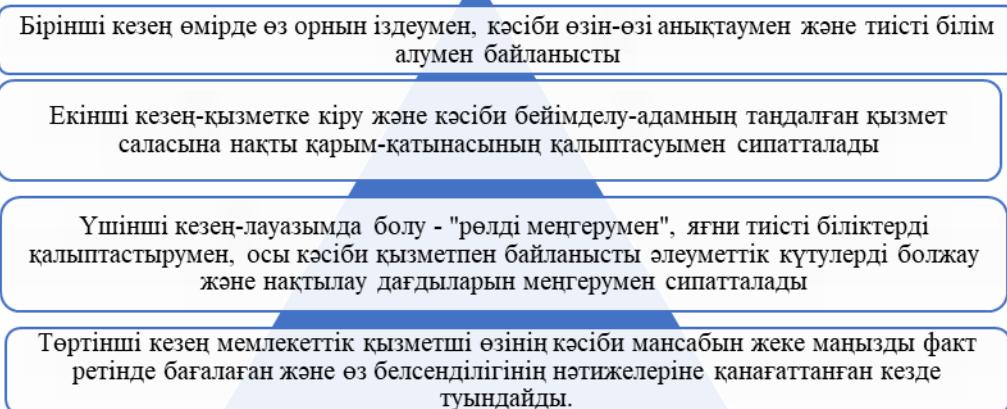
Жылжу кезеңі-45 жасқа дейін өтеді және кәсіби дамумен сипатталады. Мотивацияның ерекшеліктері (Маслоу бойынша) - әлеуметтік тану, өзін-өзі жетілдіру (сурет 2)

Сурет 2. Мансаптық өту кезеңдері

Аяқтау кезеңі-60 жылдан кейін өтеді және зейнеткерлікке өтуге дайындық, өз ауысымын іздеу және оқыту болып табылады. Мотивацияның ерекшеліктері (Маслоу бойынша) - әлеуметтік тануды ұстап тұру; Зейнетакы кезеңі-63 жылдан кейін-қызметтің басқа түрлерімен айналысу.

Мотивацияның ерекшеліктері (Маслоу бойынша) - қызметтің жаңа саласында өзін-өзі көрсету (сурет3).

Сурет 3. Мемлекеттік қызмет жүйесінде мансапты дамытудың кезендері

Мемлекеттік қызмет жүйесінде мансапты дамытудың келесі кезендерін атап өтуге болады:

Бірінші кезең өмірде өз орнын іздеумен, кәсіби өзін-өзі анықтаумен және тиісті білім алумен байланысты. Мансабы эмоционалды бай, бірақ әлсіз құрылымдалған бейне ретінде әрекет етеді және " маңызды дос "(ата-аналар, беделді таныстар, саяси қайраткерлердің мінсіз бейнелері) жиі нақтыланады.

Екінші кезең-қызметке кіру және кәсіби бейімделу-адамның таңдалған қызмет саласына нақты қарым-қатынасының қалыптасуымен сипатталады. Басты психологиялық механизм сәйкестендіру механизмі болып табылады. Жаңа рөлді өзіне қабылдауға және оны қалаған нәтиже ретінде қабылдауға, яғни ниеттер мен талаптарды жүзеге асыруға қажеттілік туындайды. Екінші кезеңнің сонына қарай өзін-өзі бағалау және жауапкершілікті сезіну тетіктері алдыңғы жоспарға шығады. Болашақ мансаптың бейненің дәлдігі алғашқы екі-үш жыл бойы өсіп, олардың аяқталуы бойынша шекті мәндерге жетеді.

Үшінші кезең-лауазымда болу - "рөлді менгерумен", яғни тиісті біліктерді қалыптастырумен, осы кәсіби қызметпен байланысты әлеуметтік күтулерді болжau және нақтылау дағдыларын менгерумен сипатталады. Мұдделер шенбері кеңейіп, қажеттіліктер жүйесі өзгереді, қызмет себептері өзектілендіріледі, өзін-өзі дамыту және өзін-өзі дамыту қажеттілігі артады, жеке тұлғаның белсенділігі артады. Шенеунік өзі үшін кәсіби қызмет пен мансапқа айналатын пәнде өзін табады. Тәжірибе жинақталып, біліктілік пен құзыреттілік артады, білік пен дағдылар дамиды, сондай-ақ жеке-іскерлік, кәсіби маңызды қасиеттер дамиды, кәсіби міндеттерді шешудің жаңа алгоритмдері игеріледі. Эр түрлі, соның ішінде стандартты емес жағдайларда қызметкес психологиялық дайындық артады.

Төртінші кезең мемлекеттік қызметші өзінің кәсіби мансабын жеке маңызды факт ретінде бағалаған және өз белсенділігінің нәтижелеріне қанағаттанған кезде туындайды[5].

Мемлекеттік қызметшінің еңбек тәртібін ынталандыру мансапты басқарудың маңызды тетігі болып табылады. Ал қызметшінің еңбек мінезд-құлқының уәждемесі мансапты басқарудың маңызды тетігі болып табылады.

Сурет 4. Мансап процесінде адамдарды қызықтыруышы бес мотивация факторлары

Мансап процесінде адамдарды келесі бес мотивация факторлары жиі қызықтырады.

1. Мансаптағы әділдік. Қызметші ұйымдастыруышың бақылауда әділдікке, мансаптың жоғарылауға ықпал ететін жылжыту жүйесіне үміттенеді.

2. Басшылықтың мүддесі. Қызметші басшылық мансапты дамытуда белсенді рөл атқаруды қалайды. Оны кері байланыстың болуы қызықтырады, оған сауалнамалық сауалнамаларды тұрақты жүргізу және жоғарғы басшылыққа істің жағдайы туралы толық ақпарат беру ықпал етеді.

3. Толық хабардарлық. Қызметшілер қызмет бабында алға жылжудың барлық мүмкіндіктері туралы білгісі келеді.

4. Қызметкерлердің мүдделері. Қызметкерлер мансапты жоспарлау және дамыту кезінде олардың мүдделері ескерілгенін қалайды. Индивидтердің өз мансабына деген әртүрлі қатынасы ең алдымен жеке факторлармен (қажеттіліктер, мүдделер, қондырылар) анықталады. Біреуі тік карьерді, екіншісі көлденен, үшіншісі монотонды және т. б. қызықтырады.

5. Мансапқа қанағаттану. Мансапқа қанағаттану дәрежесі көптеген факторлармен анықталады және қызметшінің жасына және сабақ түріне байланысты. Қанағаттанбаудың жоғары дәрежесі дағдарысқа немесе жұмыс орнының, кәсіптің ауысуына әкеледі.

Ұйымшілік мансап дегеніміз қызметкер өзінің кәсіби қызметі процесінде барлық кезеңдерді ретімен бір ғана ұйым қабырғасында өткізеді[6].

Ұйымаралық мансап дегеніміз қызметкер өзінің кәсіби қызметі процесінде барлық кезеңдерді ретімен түрлі ұйымдарда өткізеді.

Мансапты басқару келесі міндеттерді шешу есебінен жүзеге асырылуы мүмкін:

1. Жеке кәсіби дамуды және лауазымдық ауысады жоспарлау.
2. Кәсіби дайындықтың қажетті деңгейін алуды ұйымдастыру.
3. Өзінің шығармашылық әлеуетін ашуға ынталандыру мақсатында қызметшінің қызметін жандандыру. Мотивациялық ортаны құру.

4. Мансаптың стратегия міндеттерін орындауға қызметшілердің қосылуын реттеу және үйлестіру.

5. Қызмет нәтижелері мен тәсілдерін, жеке және кәсіби қасиеттерін талдау және бағалау.

6. Қызметкерлердің қызметін, олардың кәсіби және лауазымдық өсуін бақылау.

Мемлекеттік қызмет шеңберінде мансапты басқарудың негізі оны дамыту бағдарламасы болып табылады.:

- Жасын, білімін, тәжірибесін, іскерлік қасиеттерін, талаптану деңгейін ескере отырып, ұзақ мерзімді перспективада жоғары өсу әлеуеті бар қызметшілерді анықтау тәсілдері;
- Жеке мансап жоспарларын құруға ынталандыру;
- Мансапты бағалау нәтижелерімен байланыстыру әдістері;
- Даму үшін қолайлы жағдай жасау жолдары;
- Біліктілікті арттырудың тиімді жүйесін ұйымдастыру;
- Бағыныштыларды дамыту үшін басшылардың жауапкершілік нысандары.

Мансапты басқару қызметші үшін де үлкен рөл атқарады және билік органы үшін. Табысты мансап жеке тұлғаның еңбек және жалпы өмірмен қанағаттануына бірінші дәрежелі әсер етеді. Ол адамға материалдық әл-ауқатты қамтамасыз етеді, оның өзін-өзі жүзеге асыру, құрмет пен өзін-өзі құрметтеу, табыс пен билік қажеттілігі сияқты жоғары қажеттіліктерін қанағаттандырады. Сайып келгенде, мансап адамның еңбек өмірінің өзіндік дәлелі болып табылады, оның еңбек тәжірибесін құрылымдан және оны іс-әрекеттердің байланыссыз массасымен емес, белгілі бір қадамдар мен сатыларда мақсатты түрде дамуымен таныстырады [7].

Кез келген мансап бір нәрсеген қол жеткізу үшін жасалады, осылайша жылдар бойы өзгеріп отыратын қозғаушы мотивтерден тұрады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Карьерный рост и планирование карьеры государственных служащих <http://sci-article.ru>
2. Мемлекеттік қызметтің моральдық қағидаттары <http://qaz.infozakon.kz/>
3. Управление карьерой государственного гражданского служащего <https://studme.org/https://kk.unansea.com/>
4. Мансапты басқару технологиялары <https://karelia-dom.ru/>
5. Теоретические аспекты управления карьерой персонала <https://studbooks.net/>
6. Мемлекеттік қызметке мемлекетшілдер ғана лайық <https://egemen.kz/>

КАРЬЕРНЫЙ РОСТ ГОСУДАРСТВЕННЫХ СЛУЖАЩИХ, ПЕРИОДЫ РОСТА

Аннотация

В статье рассматривается формирование карьеры государственного служащего, а также теоретические основы и этапы развития карьеры в системе государственной службы. Карьера связана с карьерным ростом работников государственной гражданской службы и индивидуальным планированием карьеры каждого государственного служащего.

Ключевые слова: карьерный рост, государственный служащий, государственная власть, управление карьерой, мотивация

CAREER MOVEMENT OF CIVIL SERVANTS, PERIODS OF GROWTH

Abstract

The article discusses the formation of a civil servant's career, as well as the theoretical foundations and stages of career development in the public service system. Career is associated with the career growth of employees of the state civil service and individual career planning for each civil servant.

Key words: career development, civil servant, public authority, career management, motivation.

Б.Қ. Мырзақан¹

7M04121 «Экономика» білім беру бағдарламасы

Ж.З. Баймұкашева², Д.Б Кубанова³, Э.Е. Ахметова⁴,

¹²³⁴*Баишев Университеті, Қазақстан Республикасы, Ақтөбе қаласы*

zhanimgul@mail.ru

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ АГРОӨНЕРКӘСІПТІК КЕШЕНІН ДАМЫТУДЫҢ НЕГІЗГІ БАҒЫТТАРЫ

Андратпа

Казахстан Республикасының агроөнеркәсіптік кешенін дамыту негізгі бағыттары, елдің агроЭнергетикалық саласын дамыту мақсатында көрсетілген қажетті әрекеттерді талдайды. Мақала кешенін дамыту процесінің техникалық, қаржылық, су ресурстарының қолданылуы, жер урлықтары мен төмендегі құрылғылардың қорғанысы, білімділікке қарсы көмек және инновацияларды жедел дамыту салаларының ақпараттық анықтамасын береді. Бұл мақала агроөнеркәсіптік салада күрделі әрекеттерді анықтау арқылы қазіргі кезде ауылшаруашылықтың жаңа дамуын қамтамасыз етеді.

Түйінді сөздер: агроөнеркәсіптік кешенде, жаңа технология, инновацияларды енгізу

Агроөнеркәсіптік кешенде өндіріс процесі – бұл өнеркәсіптік саланың көптеген аспектілерін қамтамасыз ету мақсатында көрсетілген амалдар жиынтығы. Бұл процесстың тиімділігі агроЭнергетиканың жаңа қоғамдық, экономикалық және экологиялық сүйіктіліктерімен байланысты.

Өндіріс процесінің тиімділігін арттыру кезінде, біз даму басқармасының көмегімен жеке құштерді қолданамыз. Мұнда көрсетілген кейбір жағдайлар:

Агроөнеркәсіптік кешенде технологияларды жетілдіру критикалық мақсат. Жаңа ауыр технологияларды көмегімен өндіріс процесін жаңарту арқылы, өнеркәсіптік өнімдердің санын көбейту мүмкін[1].

Өндіріс процесінің автоматтандыру арқылы қолдаушылардың жұмысын кішірейтін және өнеркәсіптік өнімдердің сапасын арттыру мүмкін. Автоматтандырылған технологияларды пайдалану арқылы жетілдіру қолдауының бірнеше қатынасын автоматтандыру мүмкін.

Өндіріс процесінің тиімділігін арттыру үшін қаржылық ресурстарды қолдану арқылы жаңа технологияларды жетілдірудің мүмкіндігі бар. Бұл қаржылық ресурстарды қолданудың ефективтілігін жоғартуға көмектеседі.

Өндіріс процесінің тиімділігін арттыру үшін қызметкерлердің білімін дамыту маңызды. Олардың білімі мен дағылары өндіріс процесінің барлық қадамдарында сапалы іске асар.

Жаңа технологияларды және жобаларды көрсету, жаңа өндіріс технологияларының, жобалардың және өнімдердің дамуын қамтамасыз ету мақсатында маңызды болады.

Агроөнеркәсіптік кешенде өндіріс процесінің тиімділігін арттырудың басқа мәндері де бар, бірақ ең бастысы — экологиялық салыстырмаларды арттыру мен көптеген қаржылық, экономикалық және сонымен қатар аспекттерді қамтамасыз ету. Бұл мақсатта дүниежүзілік мақсаттарды, қоғамдық болашағыға бағытталған қаржылық және экономикалық жобаларды жүзеге асырудың

Казахстан Республикасының өнеркәсіп кешені жергілікті аралықтағы жағдайдан кейінгі қажеттіліктерге сәйкес өсуде. Бұл жағдайда мәдени-аралықтық, экономикалық, әлеуметтік, технологиялық және техникалық кезеңдерде жергілікті жаңа үрдістер, жобалар мен

ұйымдастырулар қажет. Ағымдағы өнеркәсіп кешенін талдау үшін біз мәнінен білінген қазірги кеңсе, мәндер мен байланыстарды қарауға мүқтажмыз.

Өнеркәсіп кешенінің қазіргі жайында үлгілі болған аспаптарды жеткізу, жайлыштың түсіндіру мен жобалау қажет. Жоғары сапалы жерлерде еңбек ету үшін мүмкіндіктерді жеткізу, су ресурстарын аппаратты қолдану, технологияларды жеңілдету саласында кездесетін мәселелерге көмектесетін технологияларды қолдану мақсатында бұл аспаптарды жеткізу керек.

Өнеркәсіп кешенінің қазіргі жайында технологиялық инновациялар мен білімді ақпараттық технологияларға қолдау көрсету арқылы жаңа әрекеттер жасау қажет. Бұл мақсатта интеллектуалды технологиялар, жүйелі қолдау, сенсорлы технологиялар, биоинженерлік және өнеркәсіптік роботтарды кейінгі кеңселерде қолдануға мүмкіндік беру керек.

Өнеркәсіп кешенінің мүмкіндіктерін жақсарту мақсатында қаржылық ресурстарды жүйелі қолдау құралдарын, даму бағдарламаларын және инвестициялық мүмкіндіктерді және байланыстарды тексеру, жақсарту және қолдану қажет[2].

Әрекетті тіркеусіздікті жаңа шешімдерге алатын тиімді бизнес-модельдерді іздеу: Қазіргі кезде, ауыл шаруашылығының өсуі мен дамуында барлық кезеңдерде жаңа технологиялар мен ұйымдастыруларды қолдану мүмкіндігіне қолдау көрсететін тиімді бизнес-модельдерді жасау қажет.

Қазіргі кезде республикада 2017-2023 жылдарға арналған АӨК-ді дамытудың Мемлекеттік бағдарламасы жүзеге асырылады. ҚР АӨК-сін дамытудың 2017-2021 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы Мемлекет басшысының 2016 жылғы.

9 қыркүйекте Қазақстан Республикасы Үкіметінің кеңейтілген отырысқа тапсырмасына, «100 нақты қадам» Ұлттық стратегиясын белгілеген Қазақстан Республикасының даму стратегиясының мақсатына сәйкес дайындалды. Осылайша, бұл бағдарлама халықтың ауыл шаруашылығы өніміне деген ішкі қажеттілігін қамтамасыз етуге, мақсатты экспорттық саясатты айқындауға бағытталған.

Қазақстанда агроөнеркәсіптік кешенді дамытуға көп көңіл бөлінеді. Тіпті Германия мен Голландия сияқты индустріалды дамыған елдер де жоғары технологиялық салалармен қатар АӨК-ті дамытуға қомақты қаржы салады. Бағдарламаның басымдығы нарықта сұранысқа ие өнім түрлерін өндіру көлемін ұлғайту болып табылады. Үкіметтің мәліметінше, алдағы бесжылдықта ауылшаруашылық өнімдерін өндіру және өндеу әртaraapтандырудың негізгі көзі және экономикалық өсіудің драйвері болуы керек. Агроөнеркәсіптік кешендегі жаңа рөлді іске асыру елдің тұрақты дамуын тенестіреді, еңбек өнімділігін арттырады және халықтың негізгі белгінің өмір сүру деңгейін арттыруды қамтамасыз етеді. Қосалқы шаруашылық жүргізетін ауыл тұрғындары мақсатты мемлекеттік қолдау және кең кооперация арқылы тауар өндірісіне тартылуы мүмкін.

Агроөнеркәсіптік кешенниң негізгі проблемаларының ішінде сарапшылар өнімді дайындау және сату мәселелерінің шешілмегендігін, жекелеген шаруашылықтар мен шағын шаруа, фермер қожалықтарының ірі ресурстарын толық пайдалана алмайтындығын атап өтті. Қазір елде шамамен 1,6 млн. жеке қосалқы шаруашылықтар және 185 мың шаруа және фермер қожалықтары жұмыс істейді. Олар ет, сүт, жемістер, көкөністер мен картоптың 70-90% құрайды. Сонымен қатар, өнімді қайта өндеудің төмен үлесі әлі де проблема болып қала береді: ет, сүт, жемістер мен көкөністердің тек 30%-ы қайта өнделеді, барлық 403 қайта өндеу кәсіпорнының қуатын жүктеу тек 20-60% құрайды. Өндірістің тенгерімсіздігі бар-бидайдың басқа дақылдардан басым болуы. Бұл жыл сайын бидай қорының 2-3 млн тоннаға дейін жинақталуы, жемшөп (1,3 млн.тонна), арпа, жүгері, жемшөп және майлы дақылдар (2,7 млн. тонна) өндірісі жеткіліксіз өндіріске алып келеді. Бұл ретте бидайды субсидиялау мөлшері өсімдік шаруашылығын мемлекеттік қолдаудың төрттен біріне жетеді, бұл

бюджеттік құралдарды жүмсаудың тиімділігін қысқартады. Өз кезегінде, азықтың жетіспеушілігі мал шаруашылығының дамуына кедегі келтіреді. Негізгі мәселелердің қатарында экспорттың төмен деңгейі мен импорттың жоғары үлесін атап өтуге болады. Ет пен дәнді дақылдарды өндіру ішкі қажеттіліктерді толығымен қанағаттандырады және үлкен экспорттық әлеуетке ие. Бұл ретте елде өндірілуі мүмкін қант, өсімдік майы, жеміс консервілері, шұжық өнімдері, құс еті сияқты азық-түлік тауарлары импорттының жоғары үлесі (40-90%) байқалады. Қазіргі уақытта инновацияларды енгізу деңгейі әлі де төмен. Әзірge агротехнологиялардың жаһандық трансфертерінің болмауы және әлсіз жүйесі орын алуша. Бұл жағдайды өзгерту үшін нарықта сұранысқа ие АӨК-нің бәсекеге қабілетті өнімін өндіруді қамтамасыз ету мақсаты қойылды[3].

500 мың қосалкы шаруашылық пен 500 мың фермерлік баллды тауарлық өнерге тарту үшін ауыл шаруашылығы кооперациясын дамыту және өнімді өткізу және қайта өңдеу жүйесін құру көзделген. Мақсатты экспорттық саясатты іске асыру және органикалық ауыл шаруашылығы өнімдерінің қазақстандық брендін қалыптастыру ауыл шаруашылығы тауар өндірушілерін мемлекеттік қолдау барынша қамтуды қараудың тиімділігі мен барабарлығын қамтамасыз етеді. Сонымен қатар, жалпы алғанда, агротехнологиялар мал шаруашылығының тиімділігін 40% - ға, өнімділікті 30% - ға арттыру, қайта өңдеу үлесін және кәсіпқойлардың жүктемесін 1,3 есе арттыру, АӨК мемлекеттік реттеуді жетілдіру үшін құрылған[4].

Ретинадағы ориентманның жабық кәсіпкерлік ауылында өмір сұру мен өндірістің объективтілік факторлары жеке шаруашылық жүргізуі субъектілер мен пилотсыз шаруа, фермер қожалықтарын әлемде пайдалану үшін кооперацияны кеңінен дамыту болып табылады. Ауыл шаруашылығы кооперативтері ауыл шаруашылығы кооперативтері арқылы ауыл шаруашылығы өнімдерін сату және сату бұдан әрі ауыл шаруашылығы өндірушілерінің кәсіпшілігіне назар аудара отырып шешілуі мүмкін. ауылшаруашылық кооперативтері[5].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Мамыкаева Б. Роль аграрного сектора государства: теоретические аспекты/ Аль-Пари.- 2015.-№1.-с.24-26
2. 2023 жылғы қаңтардағы Қазақстан Республикасындағы ауыл шаруашылығы өнімдерінің (қызметтерінің) жалпы шығарылымы. Қазақстан Республикасы Ұлттық Экономика Минисрлігі Статистика комитетінің мәліметтері. Қолжетімділік ресурсы: <http://www.stat.gov.kz/>
3. Доклад Министра сельского хозяйства РК. Официальный интернет-ресурс Министерства сельского хозяйства РК, 2 июня, 2023 года.
4. Зиядин С.Т. Нарықтық қатынастар жағдайындағы агро саладағы маркетингтік стратегиялардың даму жолдары. // Нарықтық қатынастар жағдайындағы агро саладағы маркетингтік стратегиялардың даму жолдары. , 2021.
5. Мусаева, М.А. Агробизнес : Учебно-методический комплекс дисциплины магистранта. . - Алматы: КазНАУ, 2009. - 8 с.

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЯ АГРОПРОМЫШЛЕННОГО КОМПЛЕКСА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Аннотация

Анализирует основные направления развития агропромышленного комплекса Республики Казахстан, необходимые действия, указанные в целях развития агропромышленной отрасли страны. Статья дает информационное определение технических, финансовых, водных ресурсов процесса развития комплекса, областей защиты

земельных участков и нижеприведенных устройств, помохи в борьбе со знанием дела и ускоренного развития инноваций. Эта статья обеспечивает новое развитие сельского хозяйства в настоящее время путем выявления сложных действий в агропромышленной отрасли.

Ключевые слова: внедрение новых технологий, инноваций в агропромышленном комплексе

MAIN DIRECTIONS OF DEVELOPMENT OF THE AGRO-INDUSTRIAL COMPLEX OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Annotation

Analyzes the main directions of development of the agro-industrial complex of the Republic of Kazakhstan, the necessary actions indicated for the development of the country's agro-industrial sector. The article provides an informational definition of the development process of the complex in the areas of technical, financial, use of Water Resources, Protection of land plots and devices below, anti-knowledge assistance and accelerated development of innovations. This article provides a new development of agriculture today by identifying complex actions in the agricultural sector.

Key words: introduction of new technologies, innovations in the agro-industrial complex

МРНТИ 82.33.19

Оспанов А. М.

Қазақ- Орыс Халықаралық университеті

2 курс магистранты

ДАМУДЫҢ ИНТЕГРАЦИЯЛЫҚ МОДЕЛІ НЕГІЗІНДЕ ҰЙЫМНЫҢ БӘСЕКЕЛЕСТІК СТРАТЕГИЯСЫН ӘЗІРЛЕУ

Аннотация

Қазіргі жағдайда дамудың интеграциялық моделі негізінде компанияның бәсекелестік стратегиясын әзірлеу перспективалы бағыт болып табылады.

Стратегиялық басқаруға интеграцияланған (ресурстық-нарықтық) тәсіл менеджерлерге кәсіпорынның ресурстық әлеуетін, оны дамыту мүмкіндігін, сондай-ақ салалық бәсекелестік факторларын ескере отырып, нарықтағы стратегиялық жағдайды дәлірек талдауға және кәсіпорынды дамыту үшін тиімді бәсекелестік стратегияны әзірлеуге мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: Интеграциялық өсу принциптері, дамудың интеграциялық моделі, стратегиялық басқару, ресурстарға бағытталған тәсіл, нарыққа бағытталған тәсіл.

Қазіргі жағдайда дамудың интеграциялық моделі негізінде компанияның бәсекелестік стратегиясын әзірлеу перспективалы бағыт болып табылады.

Компанияның өсуінің екі бағыты бар: қарқынды және интеграциялық.

Қарқынды өсу негізінен агрессивті маркетинг әдістерін қолдану арқылы жүзеге асырылады. Жаңа және жаңартылған тауарлардың көмегімен нарықта жаңа позицияларды алу, сату/сауда және қызмет көрсету әдістерін жетілдіру, байланыс аудиториясына күштейтілген әсер ету, белсенді жарнама және т. б.

Интеграциялық өсу серіктестерге, клиенттерге және бәсекелестерге олардың мінездүлкінна мақсатты әсер ету арқылы жұмсақ немесе қатаң бақылау орнатудан көрінеді.

Интеграциялық өсудің негізгі принциптері:

1) «әдістердің бірлігі: интеграцияланған жүйелер кәсіпорынның барлық деңгейлері үшін басқару әдістерінің ортақтығына негізделген.

2) кешенділік: интеграция шеңберінде басқару процесін жетілдіру интеграцияланатын кәсіпорындардың басқару объектілерінің нақты құрылымын ескере отырып және басқарудың бірыңғай функциялары негізінде басқарудың барлық деңгейлерінде жүзеге асырылады, яғни. объектілер мен басқару деңгейлері, әртүрлі жүйелер мен міндеттер.

3) Паритет (орталықсыздандыру): басқаруды жетілдіру міндетті түрде барлық деңгейлерге қолданылады.

4) гомеостатикалық (тұрақтылықты сақтау). Интеграцияланған жүйе -бұл басқарушылық әсердің қажетті сапасын тұрақты деңгейде ұстап тұруға бағытталған кері байланысы бар өзін-өзі реттейтін ақпараттық жүйе.

5) басқару модельдерінің типтілігі. Кәсіпорынды басқарудың интеграцияланған жүйесін құрудың маңызды проблемасы - біркелкі емес дамумен сипатталатын біртекті үйымдар мен бөлімшелерді бөлу: әр үйым белгілі бір уақытқа, өзінің технологиялық жағдайына, өндіріс ауқымына, тиісті кадрлық құрамға және т. б. сәйкес келеді.

6) ақпараттылықтың бірлігі.

Интеграцияланған үйимда таралатын құжаттардың алуан түрлілігін азайту қажет.

1) Көп қырлы. Бұл қағида жекелеген кәсіпорындарды дамытудың құрамдас факторларын ескере отырып, бірнеше бағыттар бойынша барлық деңгейлерде және бөлімшелерде басқару процесін жетілдіруге байланысты талаптарды қояды.

2) автоматтандыру принципі. Өндірістің барлық деңгейлерінде интеграция шеңберінде басқару процесін жетілдіру басқару және деректерді өндеу функцияларын интеграциялау негізінде өндірістің барлық кезеңдерінде және барлық факторларында компьютерлік басқару технологияларын қолдану арқылы мүмкін болады" [1].

Интеграцияның екі түрі ерекшеленеді – тік және көлденен.

"Тік интеграция дегеніміз - жеткізуши кәсіпорынмен (төмен интеграция) немесе тұтынушы кәсіпорынмен (жоғары интеграция) осы кәсіпорынның өнімдерімен (қызметтерімен) интеграциялық байланыстар орнату.

Тік интеграция сонымен қатар өндіріс пен сату кәсіпорындарының (нұктелерінің) желісін біріктіруді қамтиды.

Бұл технологиялық және дистрибуторлық тізбектердің (немесе басқаша айтқанда, қосылған құн тізбектерінің) іргелес буындары арасындағы байланысты нығайту туралы" [2].

Тұастай алғанда, дамудың интеграциялық моделі негізінде үйимның даму стратегиясын әзірлеу келесі кезеңдерден тұрады.

"1 кезең. Жеткізуши кәсіпорындар; жеткізуши кәсіпорындарды қамтамасыз ететін кәсіпорындар; тұтынушы кәсіпорындар; тұтынушы кәсіпорындардың өнімдерін пайдаланатын кәсіпорындар арасынан неғұрлым қалаулы тік интеграция объектілерінің тізбесін айқындау.

2 кезең. Функциялары, технологиясы немесе қолданылатын ресурстары бойынша ұқсас (ұқсас) өнім өндіретін кәсіпорындар арасынан көлденең интеграцияның неғұрлым қалаулы объектілерінің тізбесін айқындау.

3 кезең. Осы кәсіпорынның жеткізушілерімен, тұтынушыларымен немесе инвесторларымен технологиялық байланысты кәсіпорындар арасынан диагональды интеграцияның ең қажетті объектілерінің тізімін анықтау.

4 кезең. Интеграциялық қатынастарды құрудың басымдылық дәрежесі (маңыздылығы) бойынша интеграция объектілерін ретке келтіру.

5 кезең. Әр объектімен интеграциялық қатынастардың мүмкін нұсқаларын қалыптастыру.

6 кезең. Іс-шаралардың әрқайсысын өткізу тәуекелін де, өткізуден бас тарту тәуекелін де ескере отырып, интеграцияның әрбір нұсқасының процесін, шығындарын және ықтимал нәтижелерін үйимдық-экономикалық талдау.

7 кезең. Интеграциялық стратегияны іске асыруға жұмсалатын ықтимал шығындардың сомасын айқында.

8 кезең. Өнеркәсіптік кәсіпорынның интеграциялық стратегиясын іске асыру жөніндегі іс-шаралардың онтайлы "портфелінің" басымдықтарын, шектеулерін және үйімдастырушылық-экономикалық әсерін ескере отырып таңдау" [54].

Ғылыми әдебиеттерде бәсекелестік артықшылықтарды анықтауға және бизнесі дамыту стратегиясын қалыптастыруға нарықтық және ресурстық тәсілдер қарастырылады.

И. Ансофф, К. Эндрюс, Р.Аккофф, М. Портер, нарықтық тәсілдің жақтаушылары, бәсекелестік стратегияны анықтау және кәсіпорынның бәсекелестік артықшылықтарын қалыптастыру нарықта қалыптасқан жағдайдан туындастынын мойындаиды. Бәсекелестік стратегия "бәсекелестермен күресте фирмандың тауарлардың сапасын артыруға, шығындарды азайтуға, өнімді саралауға, бәсекелестік артықшылықтар алу үшін жаңа нарықтарға енуге негізделген ұзак мерзімді іс-қимылдың бейнесі ретінде қарастырылады. Фирманың бәсекелестік артықшылығын қамтамасыз етудің басым факторы фирмандың саладағы тиімді позициясы болып табылады, яғни фирмандың сыртқы бәсекелестік ортасына басты назар аударылады" [3].

Стратегияның мәнін "5 қүші" деп анықтаған Генри Минцберг, Брюс Альстранд, Джозеф Лампел сияқты бірқатар авторлардың стратегияны түсінуі қызығушылық тудырады: стратегияны жоспар ретінде қабылдауға болады (болашақ нәтиже, бағдар, болжамға негізделген даму бағыты), мінез-құлық принципі ретінде (нақты жүзеге асырылатын мінез-құлық моделі), позиция ретінде (нақты орналасу нақты нарықтарда), перспектива Ретінде (кәсіпорынның үлкен болашағы) және қабылдау ретінде (бәсекелестіктегі ерекше маневр) [4].

Стратегиялық басқару тәсілдерін өзгерту қажеттілігі нарықтағы жағдайдың тұрақсыздығына байланысты кәсіпорынның позициясы өте тұрақсыз екендігіне байланысты туындаиды. Ол заманауи технологиялардың, жаһанданудың, қаржылық дағдарыстың, бәсекелестердің сәтті стратегияларын көшірудің және т. б. әсерінен белгілі:

Ресурстық тәсілдің жақтаушылары Й. Шумпетер, Д. Рикардо, Е. Пенроуз және басқалар.

"Ресурстық тәсілдің мәні компания ұсынатын өнімдер нарық үшін түбекейлі жаңа болып табылады, яғни өнімді құру кәсіпорынның ресурстық әлеуетін тиімді басқарумен байланысты. Осылайша, ресурстар мен өнім біртұтас технологиялық процестің екі маңызды жағына айналады. Тиісінше, "ресурстар-мінез-құлық-нәтиже" парадигмасы алға тартылады.

Соңғы уақытта ресурстық тұжырымдама кәсіпорындарға көбірек сұранысқа ие, өйткені онда бірқатар әдіснамалық жаңалықтар ұсынылған. Сонымен, бәсекелестік артықшылық фирма өзінің құнды және сирек үйімдастырушылық ресурстарын қолдана отырып, құндылықты құрудың осындай стратегиясын жүзеге асырган кезде пайда болады, оны қазіргі немесе әлеуетті бәсекелестерінің ешқайсысы бір уақытта жүзеге асыра алмайды. Стратегиялық басқарудың мәні де жаңаша түсіндірледі.

Табысты стратегиялардың мазмұны нарықтық бәсекелестікте қарсыласы кез-келген бағамен басу емес, бизнесегі көшбасшылықтың кепілі ретінде басқа фирмалар көшіруге қын үйімдастырушылық құзыреттіліктерді құру болып саналды" [5, 115-бет].

Ғылыми әдебиеттерде қарастырылған және стратегиялық басқару үшін практикада ұсынылған құралдар, әдетте, қалыптасқан нарықтық құрылымдарға және айтарлықтай жоғары өсу қарқыны мен өте аз тәуекелдері бар қолданыстағы нарықтарға арналған, бұл ресурстық мүмкіндіктерді қайта бағалау және кәсіпорынның бәсекелестік позицияларын дамыту қаупін алдын-ала анықтайды.

Бұл қауіпті нарықтық және ресурстық тәсілдерді біріктіру арқылы жоюға болады (1-сурет).

Сурет 1. Кәсіпорынның бәсекелестік стратегиясын әзірлеуге интеграцияланған тәсіл [5, б. 48]

Стратегиялық басқаруға интеграцияланған (ресурстық-нарықтық) тәсіл менеджерлерге кәсіпорынның ресурстық әлеуетін, оны дамыту мүмкіндігін, сондай-ақ салалық бәсекелестік факторларын ескере отырып, нарықтағы стратегиялық жағдайды дәлірек талдауға және кәсіпорынды дамыту үшін тиімді бәсекелестік стратегияны әзірлеуге мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1 Азоев Г.Л. Конкурентные преимущества фирмы. – М.: НОВОСТИ, 2010. - 256 с.
- 2 Платов В.Я. Современные управленические технологии. – М.: Дело, 2016. – 384 с.
- 3 Ансофф И. Стратегическое управление.- М.: Экономика, 1989. - 544 с.
- 4 Минцберг Г., Альстрэнд Б., Лэмпел Дж. Школы стратегий – СПб.: Питер, 2000. – 330 с.
- 5 Томпсон А.А., Стрикленд А.Дж. Стратегический менеджмент. Искусство разработки и реализации стратегии –М.:Банки и биржи, 2008.– 576 с.
- 6 Портер М. Международная конкуренция. - М.: Международные отношения, 1993. - 896 с.

РАЗРАБОТКА КОНКУРЕНТНОЙ СТРАТЕГИИ ОРГАНИЗАЦИИ НА ОСНОВЕ ИНТЕГРАЦИОННОЙ МОДЕЛИ РАЗВИТИЯ

Аннотация

В современных условиях перспективным направлением является разработка конкурентной стратегии компании на базе интеграционной модели развития.

Интегрированный (ресурсно-рыночный) подход к стратегическому управлению позволяет менеджерам более точно проанализировать стратегическое положение на рынке с учетом ресурсного потенциала предприятия, возможностью его развития, а также факторов отраслевой конкуренции, и разработать эффективную конкурентную стратегию для развития предприятия.

Ключевые слова: Принципы интеграционного роста, интеграционная модель развития, стратегическое управление, ресурсно-ориентированный подход, рыночно-ориентированный подход.

DEVELOPMENT OF A COMPETITIVE STRATEGY OF AN ORGANIZATION BASED ON AN INTEGRATION DEVELOPMENT MODEL

Abstract

In modern conditions, a promising direction is the development of a competitive strategy of the company based on an integration development model.

An integrated (resource-market) approach to strategic management allows managers to more accurately analyze the strategic position in the market, taking into account the resource potential of the enterprise, the possibility of its development, as well as factors of industry competition, and develop an effective competitive strategy for the development of the enterprise.

Keywords: Principles of integration growth, integration model of development, strategic management, resource-oriented approach, market-oriented approach.

ТЕХНИКА ФЫЛЫМДАРЫ /
ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ

МРНТИ 73.34.23

А.Ж. Агниязов¹,

6B11311-«Көлікті пайдалану және жүк қозғалысы мен тасымалдауды ұйымдастыру» білім беру бағдарламасы

А.С. Беркешева²,

^{1,2}Баишев университеті, Қазақстан Республикасы, Ақтөбе қаласы,

a_berkesheva@bu.edu.kz

ЕСЕПТЕУ МОДЕЛІН ҚҰРУДЫ ҰЙЫМДАСТАЫРУ ШАРАЛАРЫ

Аннотация

Теңіз контейнерлік тасымалы әлемдік сауданың 90% құрайды. Жеткізудің басты артықшылығы-ұлken өлшемді алыс қашықтыққа жылжыту мүмкіндігі. Кемелердің ұлken жүк көтергіштігі оңтайлы логистикалық маршруттар құруға мүмкіндік береді. Сондықтан мақалада кеме көлігімен тасымалдау маңызын көрсеткім келеді. Сонымен қатар темір жол көлігімен тасымалдау дамып келеді. Жыл сайын транзиттік тасымалдар көбейп жатыр.

Кітт сөздер: Контейнерлік тасымалдау, кеме көлігімен тасымалдау, контейнерлер, контейнерлік тасымалдың маңызы, интермодальдық поездар.

Контейнерлердің тұрақтылығын қамтамасыз ететін теміржол паромының қисао бұрыштары анықталды. Зерттеулер темір жол паромында интермодальдық көлік поездарының құрамында контейнерлерді тасымалдау қауіпсіздігін қамтамасыз етуге, сондай-ақ халықаралық тасымалдарда интермодальдық көліктің жұмыс істеу тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді.

Еуразия елдері арасындағы сыртқы экономикалық қызметтің дамуы бәсекеге қабілетті көлік жүйелерін пайдалануға беруге мүмкіндік береді. Бұғынгі таңда олардың арасында контейнерлік тасымалдау басым бағыт болып табылады. Интермодальдық поездар құрамында контейнерлік тасымалдар жүктөрді жеткізу мерзімдері мен көлік шығыстарын қысқарту мақсатында кеңейтілді. Бұл поїздар тек магистральдық темір жолдармен ғана емес, сонымен қатар теміржол паромдарының қатысуымен Халықаралық теміржол және су тасымалдарымен де жүре алады (сурет. 1). Теміржол паромдарында тасымалдау қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін интермодальдық поїздардың жүктемесін зерттеу маңызды, өйткені теңіз көлігімен контейнерлік тасымалдау шарттары магистральдық темір жолдарға қатысты жұмыс жағдайынан айтарлықтай ерекшеленеді. Сондықтан мақалада теміржол паромдарында интермодальдық поездар құрамында тасымалдау кезінде контейнерлердің динамикалық жүктемесін зерттеу және контейнерлердің жартылай вагондарға қатысты тұрақтылығын қамтамасыз ететін қисаудың рұқсат етілген бұрыштарын айқындау мәселесіне баса назар аударылады.

Пайдалану жүктемесі жағдайында T11 контейнер-цистернасының беріктігін зерттеу жұмыста жүргізілді [7]. Тор тығыздығының контейнер-цистернаның кернеулі-деформацияланған күйін есептеу дәлдігіне әсері, сондай-ақ соққы жүктемелері кезінде оның беріктігін заттай зерттеу талданды.

Жұмыс жүктемелік режимдерде контейнер-цистернаның динамикалық жүктемесін анықтау [1] жұмысында орындалды. Динамикалық жүктемелердің алынған мәндері Ansys бағдарламалық ортасында контейнер-цистернаның беріктігін есептеу кезінде ескеріледі.

Зерттеу үшін қозғалыс динамикасына арналған басқа мақалалардан шабыт алған дұрыс болар еді. [2], [3].

Темір жол паромдарында интермодальдық поездар құрамында тасымалдау кезінде контейнерге әсер етуі мүмкін жүктемелер беріктікті есептеу кезінде ескерілмейді.

Айнымалы көлемдегі контейнер денесінің кернеулі күйін өлшеудің жеңілдетілген әдістерін қолдану ерекшеліктері [4] жұмысында келтірілген. Жұмыста жүктеу схемасы және көлденең және бойлық қиғаштықтарға контейнер корпусын сынау әдістері ұсынылған.

Жемістер мен көкөністерді тасымалдауға арналған контейнерді ойлап табудың ерекшеліктері жұмыста қарастырылады [5]. Контейнер корпусына қойылатын талаптар келтірілген, оның дизайнны ұсынылған және беріктік соңғы элементтер әдісімен есептелген.

Бұл жұмыстарда контейнерлердің динамикалық жүктемесін зерттеу жүргізілмейтінін, ал беріктік көрсеткіштерін анықтау жүктемелердің нормативтік мәндерін ескере отырып жүргізілетінін атап өткен жөн.

Ізостатикалық сығымдау арқылы алынған наноматериалдардың құрылымы мен қасиеттеріне шолу жұмыста жүргізілді [6].

Бұл материалды пайдалану жүктемелері жағдайында беріктікті қамтамасыз ету үшін көлік құралдарының тірек конструкцияларында қолдану мүмкіндігі жұмыста жүргізілмеген.

Жылжымалы құрам тораптарын пайдалану жағдайында олардың динамикалық қасиеттерін анықтау үшін ролик стендінде сынау ерекшеліктері жұмыста жүргізілді [7]. Жұмыста теміржол паромдарында тасымалдау кезінде контейнерлердің динамикалық жүктемесін анықтау үшін осы жабдықты пайдалану мүмкіндігі нақтыланбайды.

Вагондардың динамикалық жүктемесін азайту мақсатында автотіркегіштің тарту механизмін жетілдіру жөніндегі іс-шаралар және [5] жұмыстарында қамтылған.

Математикалық модельдеудің нәтижелері вагондардың динамикалық жүктемесін компьютерлік модельдеумен расталады. Нормативтік ресурсы таусылған ашық вагондардың қызмет ету мерзімін ұзартуды негіздеу ерекшеліктерін анықтау жұмыста келтірілген [8]. Жартылай вагонның динамикалық жүктемесі мен беріктігін зерттеу пайдалану процесінде жартылай вагонның көтергіш конструкциясы элементтерінің тозуының нақты мәндері ескеріледі.

Осы жұмыстарда пайдалану жағдайларында контейнерлердің көтергіш конструкцияларының динамикалық жүктемесін зерттеу міндеті қойылмайды.

Темір жол паромының палубасына Бекітілу сенімділігін қамтамасыз ету үшін жартылай вагонның көтергіш конструкциясын жетілдіру ерекшеліктері [8] және [9] жұмыстарында келтірілген. Ұсынылған техникалық шешімдер беріктік есептерімен расталады, олардың нәтижелері мақалада келтірілген.

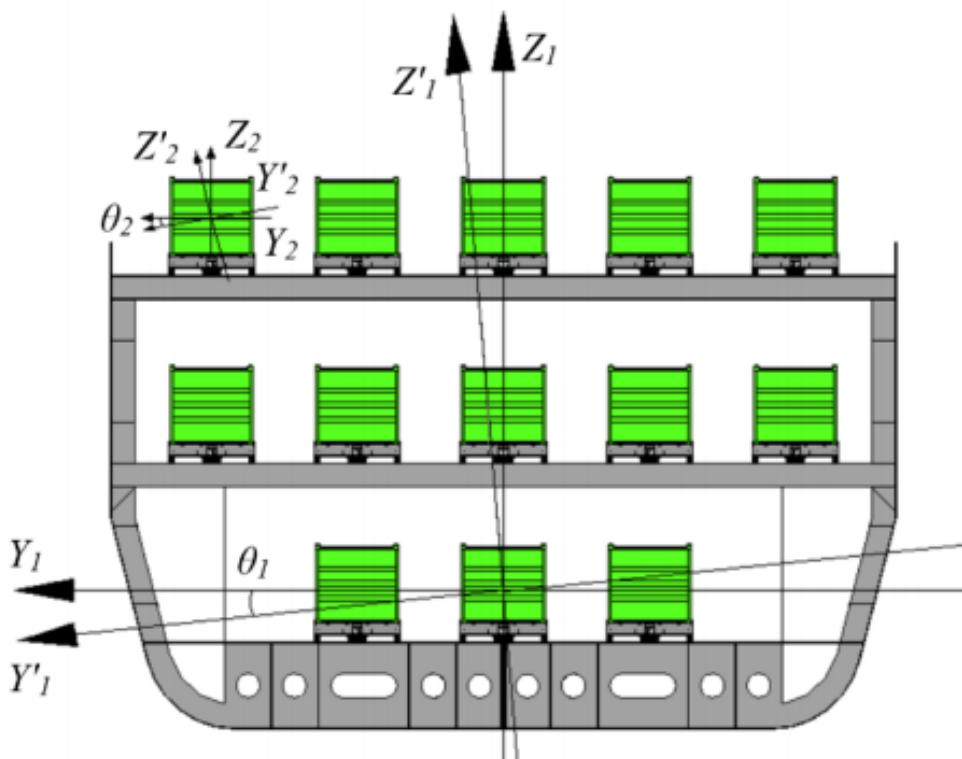
Жұмыста теміржол паромдарында интермодальдық поездар құрамында тасымалдау кезінде контейнерлердің динамикалық жүктелуін анықтау проблемалары қарастырылмайды.

Есептеу моделін құруды үйімдастыру

$$(D \cdot 12g \cdot (B \cdot 2 + 4zg \cdot 2)) \theta' \cdot 1 + (\Lambda \theta \cdot B \cdot 2) \theta \cdot 1 = pFB' \cdot h \cdot 2 + \Lambda \theta \cdot B \cdot 2 \cdot F(t), \quad (1)$$

$$IK \cdot \theta \cdot \theta' \cdot 2 = pK' \cdot h \cdot K \cdot 2 + MK \cdot D, \quad (2)$$

мұндағы O1 - теміржол паромының бойлық осі айналасындағы бұрыштық қозғалысқа сәйкес келетін жалпыланған координат, O2-контейнердің бойлық осі айналасындағы бұрыштық қозғалысқа сәйкес келетін жалпыланған координат. Координаталар жүйесінің шығу тегі теміржол паромының массаларының ортасында орналасқан (1 сурет).

1 сурет . Теміржол паромында контейнерлери бар вагондар платформаларын құрастыру

Теміржол паромы үшін:

D -салмақтың ығысуы, ϖ -ені; h -борттың биіктігі, k - тербелістерге кедергі коэффициенті, ZG -ауырлық орталығының координаты, $p'FB$ - жабылмаған проекцияға жел жүктемесі, $F(t)$ - оның палубаларында орналасқан вагондары бар теміржол паромын жылжытатын күш әсерінің заңы.

Контейнер үшін:

I К-контейнердің инерция моменті, h_k -контейнердің бүйір бетінің биіктігі, p_k -контейнердің бүйір бетіне жел жүктемесі;

D - бойлық оське қатысты бұрыштық қозғалыстар кезінде контейнер мен палуба арасында пайда болатын күш моменті.

Кедергі эффектісі теніз толқынының трохоидальды қозғалысы ретінде сипатталды.

$$x = a + Re kb \sin(ka + \omega t) \quad (3)$$

$$z = b - Re kb \cos(ka + \omega t) \quad (4)$$

мұндағы a және b -дененің қозғалатын траекториясының центрінің көлденең және тік координаттары, қазіргі уақытта x және z координаттары бар, R -айналу жүретін траекторияның радиусы, c -теніз толқынының жиілігі, k - толқын траекториясының жиілігі. Қозу жиілігі теміржол паромының корпусына қатысты толқынның курсық бұрышын ескере отырып анықталады.

$$\omega = 2\pi v k\lambda L \cos \chi, \quad (5)$$

мұндағы v - теміржол паромының жылдамдығы, $k\lambda$ – тәуелді коэффициент кеме қоршауларының пішінінен, тік-бағыт бұрышы денеге қатысты толқындар.

Теміржол паромының қозғалысына кедергі коэффициенті формула бойынша анықталды.

$$\Lambda\theta = \int \rho\omega T 2\Lambda i dt, L/2 - L/2 \quad (6)$$

мұндағы ρ - теңіз сұнының тығыздығы, ω – кеменің тербеліс жиілігі, T – кеменің тербеліс кезеңі, i – темір жол паромының техникалық сипаттамаларына сәйкес анықтамалық әдебиеттің графикалық тәуелділіктерімен анықталатын өлшемсіз демпфирлеу коэффициенті, L – кеменің ұзындығы.

Бортында вагондары бар теміржол паромының корпусына теңіз толқындарының әсері ескерілмеді. Модельді әзірлеу кезінде оның палубаларында орналасқан вагондары бар теміржол паромында қозғалатын әрекеттің (теңіз толқынның) трохоидальды заңы және теңіз толқыны жағдайында теміржол паромының тербелісі кезінде туындайтын диссипативті компонент, сондай-ақ теміржол паромының корпусына қатысты толқынның көлбейу бүрышы ($C = 0^\circ\text{--}180^\circ$) және теміржол паромының жабылмаған проекциясына әсер ететін жел жүктемесі, жоғарғы палубада орналасқан жалпақ вагон және контейнерлер ескерілді.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Кобдиков М.А., Мустапаева А.Д.. Оперативті басқарудың автоматтандырылған жүйесі. – Алматы: КазАТК, 1999. – 29 б.
- 2 Богданович С.В., Берікбаев Н.Ж. «Жолаушы тасымалын басқару» әдістемелік бағыттамасының аудармасы, библиотекадан алынған электрондық варианты. – Манғыстау: АҚСА, 2009. – 120 б.
- 3 Заглядимов Д.П., Петров А.П. Организация движения на железнодорожном транспорте. – М.: Транспорт, 1996. – 210 с.
- 4 Кочнев Ф.П., Акулиничев В.М. Организация движения на железнодорожном транспорте. – М.: Транспорт, 2008. – 240 с.
- 5 Основы эксплуатационной работы железных дорог. / Под ред. Кудрявцева В.А. – М.: ПрофОбрИздат, 2002. – 352 с.
- 6 Справочная книжка железнодорожника / Под. ред. Гарныка В.А. -М: Трансжелдориздат., 2000. – 450 с.
- 7 Кочнев Ф.П., Сотников И.Б. Управление эксплуатационной работой железных дорог. – М.: Транспорт, 1990. – 280 с.
- 8 Справочная книжка железнодорожника / Под. ред. Гарныка В.А. – М.: Трансжелдориздат., 2000. – 536 с.
- 9 Кочнев Ф.П., Сотников И.Б., Управление эксплуатационной работой железных дорог.–М.:Транспорт,1990.–228с.

МЕРОПРИЯТИЯ ПО ОРГАНИЗАЦИИ ПОСТРОЕНИЯ РАСЧЕТНОЙ МОДЕЛИ

Аннотация

Морские контейнерные перевозки составляют 90% мировой торговли. Основным преимуществом доставки является возможность перемещения больших размеров на большие расстояния. Большая грузоподъемность судов позволяет создавать оптимальные логистические маршруты. Поэтому в статье показана важность перевозки судовым транспортом. Также развиваются перевозки железнодорожным транспортом. С каждым годом транзитных перевозок становится все больше.

Ключевые слова: контейнерные перевозки, перевозки судовым транспортом, контейнеры, значение контейнерных перевозок, интерmodalные поезда.

MEASURES FOR ORGANIZING THE CONSTRUCTION OF A CALCULATION MODEL

Annotation

Container shipping accounts for 90% of global trade. The main advantage of shipping is the ability to move large sizes over long distances. The large cargo capacity of the vessels makes it possible to create optimal logistics routes. Therefore, the article shows the importance of transportation by ship. Rail transportation is also developing. There are more and more transit traffic every year.

Keywords: container transportation, ship transportation, containers, the meaning of container transportation, intermodal trains.

МРНТИ 73.47.13

А. Асқарқызы¹,

6B11311-«Көлікті пайдалану және жүк қозғалысы мен тасымалдауды ұйымдастыру» білім беру бағдарламасы

И.Ж.Бисалиев²,

^{1,2}Башев университеті, Қазақстан, Ақтөбе қаласы,

bissaliyev@mail.ru

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЛОГИСТИКАНЫҢ ДАМУЫ

Андатпа

Бұл мақалада Қазақстанның көлік-логистикалық жүйесінің даму перспективалары талқыланады және де шығармада логистиканың болашақта біздің елде қалай даму жолдарын қарастырады. Неге десеңіз біздің елде болашақта логистика бағыттары жақсы дамуда, болашақта үлкен қоймалар салып жан-жақты қарастырылып оң баға алуда, кемшіліктерді талқылап дұрыс бағыт алу жолында.

Кілт сөздер: логистика, жүк тасымалдау, көлік-логистикалық индустрия, экономика, қызмет.

Жақында Қазақстанның еңбек саласында «логист» кәсібі пайда болды. Бұл әр салада жоғары мамандандырылған білімі бар сертификатталған мамандарды қабылдайтын жұмыс берушілер мен бизнес құрылымдарының үлкен сұранысымен қолдау тауып отыр.

Сонымен қатар, бұл іс-әрекеттің мәні не екенін бәрі біле бермейді. Сонымен, логист деген кім? Бұл белгілі бір жобаны дамыту үшін ең тиімді тасымалдау схемасын дәл есептеуі және сонымен бірге мүмкіндігінше ақшаны үнемдеуі керек кәсіби маман. Логисттің өз міндеттін орындауының әсері тиісті сапа мен көлемде қажетті өнім тұтынуышыға ең аз шығынмен қатаң белгіленген уақытта жеткізілген жағдайда көрінеді. Сонымен қатар, логист компанияның істерін жүргізуге тікелей әсер ететін заңнамадағы өзгерістерді үнемі қадағалап отырады, бұл туралы өз басшылығына дереу хабарлайды.

Материалдық және ақпарат ағындарының қозғалысын, жеткізуді, өткізуі басқару және шикізат-өндіріс-тұтынушы тізбегіндегі бизнес-процестердің ең тиімді нұсқаларын іздеу олардың мойнында. Кәсіпорынның сауда-өндірістік шығындарын азайту, тауарларды жеткізу тізбегін, оларды сақтау және таратуды оңтайландыру арқылы логистика маманы дағдарыс кезінде кез келген компания қызметінің негізгі көрсеткіші болып табылатын бизнес шығындарын кешенді түрде азайту үшін ең маңызды жұмысты орындаиды.

Осыланысты кәсіпқой логистика маманы бизнесті сапалы жүргізу үшін экономикалық және техникалық білімдерін шебер біріктіруі керек. Сондықтан қазіргі заманғы бизнесті бұл мамандықсыз мекеменің жұмысы алға басу мүмкін болмайды. Сондықтан осы саланың маманы жоғары бағаланады. Қазіргі кезде мекеме басшыларының бірінші орынбасары логистика маманы болу керек.

Қазіргі заманғы қойма терминалдарының сынни массасы енгізілгенде бұрылым болады деген пікір бар. Екі тас жолдың болуы қауіпсіз тасымалдауға мүмкіндік берді. Бұл Алматы – Астана және Алматы – Қордай. Біз қауіпсіз тасымалдауға мүмкіндік бергендерді ғана атап өтеміз. Жүргізушилердің жөндеу жұмыстарына, демалуына жағдай мен мүмкіндік жоқ. Ұзақ маршруттарды салу және жөндеу - қымбат іс, бірақ қажет. Еліміздегі автомобиль жолдарының қай-қайсысы да транзиттік дәліздің бір бөлігі болып табылады.

ҚаздорГЗИ мағлұматы бойынша, жолдардың тек қана 14 пайызы жұмыс жоспарында және шұғыл жөндеуді қажет етпейді. Ал бағыттардың 65 пайызы апатты жағдайға түскенде күрделі жөндеуді қажет етеді.

Мәселелердің бірінші бөлігі- инфрақұрылымның дамымауы болып табылады. Екінші блок – логистикалық кәсіптің деңгейіндегі төмен көрсетілетін қызметтердің шенбері.

Түркіменстан-Иран темір жолы 2014 жылдың қараша айында ашылады. 2015 жылы Батыс Еуропа – Батыс Қытай жобасы аяқталды.

Сондай-ақ 2015 жылы Жезғазған – Шалқар – Бейнеу жаңа темір жолы ашылды. Ұзындығы 1200 шакырымды құрайтын тас жол еліміздің шығысы мен батысын тікелей байланыстырады. Оның үстінен жол Каспий мен Кавказ арқылы Еуропаға, ал шығыста Тынық мұхитындағы Лянъюньган портына шығуға мүмкіндік береді[1].

Қазіргі кезде мемлекет Қазақстанның транзиттің толық мөлшерде іске асыруды жоспарлап отыр. Бұл бағытта «Көлік стратегиясы-2020» негізінде жүйелі жұмыстар жүргізілуде: қолданыстағы көлік инфрақұрылымына аса ірі инвестициялар тартылуда; республикалық және халықаралық ауқымдагы жобалар жүзеге асырылуда. Осы процестерді қолдау үшін көлік логистикасын дамытуың Ұлттық орталығы құрылды, оның міндеті барлық деңгейде көлік үйімдарын үйімдастыру болып табылады. ҚТЖ реңми ақпаратында 2020 жылы Қазақстан Республикасының үкіметі көлік инфрақұрылымына 58 миллиард долларға дейін инвестиция салуды жоспарлап отыр; бұл дегеніміз қаржының жартысына жуығы темір жолдарды жаңартуға жұмсалады. Қазақстан «Батыс Еуропа – Батыс Қытай» халықаралық транс континенталдық сенек салуға, былай айтқанда, «Ұлы Жібек жолын» жаңғыруды жоспарлайды, өйткені бұл дәліздің көп бөлігі біздің еліміздің аумағы арқылы өтеді: Маршруттың жалпы ұзындығы 8445 км, Қазақстан аумағы арқылы өтетін ұзындығы 2787 км[2].

Көлік қызметтері нарығы әлемдегі ең серпінді нарықтардың бірі болып табылады. Экономикалық өсу көліктік, экспедиторлық және логистикалық қызметтер нарығының қарқынды өсуімен қатар жүреді. Қазір Қазақстан экономикасындағы өзгерістер болмай қоймайды. Бұл тек көліктік-логистикалық инфрақұрылымды дамыту жобаларын жүзеге асыру ғана емес, көліктің әртүрлі түрлері мен көлік қызметін пайдаланушылардың дамуын үйлестіру. Көлік дәліздері мен интеграцияланған көлік тораптарын дамыту қажет[3].

Еліміздің транзиттік әлеуетін дамыту –елдегі экономикалық саясатының маңызды бөлігі. Қазақстанның Еуразия континентінің орталығында, ірі экономикалық дамыған елдер (Ресей мен Қытай) мен Орталық Азия бөліктерінің арасындағы географиялық жағдайы елдің орасан зор транзиттік жағдайын айқындайды және көліктің қатысуы үшін нақты алғышарттарын жасайды. Еуразиялық дәліздерді қалыптастыруды Қазақстанның транзиттік әлеуетін дамыту еліміздің экономикалық саясатының маңызды болып табылады. Қазақстанның Еуразия континентінің орталығында, ірі экономикалық дамыған елдер мен қуатты тұтынушы Орталық Азия аймағы арасындағы географиялық жағдайы

республиканың үлкен транзиттік әлеуетін айқындайды және Қазақстан желісі еуро-азиялық дәліздерді қалыптастырудың көліктің қатысуы үшін нақты алғышарттар жасайды[4].

Көліктік логистиканы дамыту Қазақстанды Орталық Азия аймағы арқылы өтетін тиімді және қауіпсіз бағыт ретінде халықаралық деңгейде тану үшін қажет. ЕАӘО, Қытай және Иран шеңберінде экономикалық қызметтің жаңа полюсінің қалыптасуымен байланысты қазіргі заманғы даму үрдістері Қазақстанның Еуразия құрлығының барлық төрт бөлігін көлік артерияларымен байланыстыратын транзиттік жол айрығы ретінде тарихи рөлін алған ала айқындан берді.

Бұғынгі таңда дамудың осы векторында Еуропадан Қытайға және көріңіздеңде қаралып, сондай-ақ Парсы шығанағы елдеріне ең қысқа құрлық жолдарын қамтамасыз ететін көптеген ірі инфрақұрылымдық жобалар Қазақстанда жүзеге асырылуда. Сарапшылардың пікірінше, Қазақстанның Еуразия құрлығының транзиттік ағындарының негізгі хабы ретінде құрылудың преамбуласы көлік-логистика саласында басқа елдермен, ең алдымен Ресей, Қытай, Иран және Орталық Азия республикаларымен интеграцияны болжайды.

Республиканың логистикалық саласын әрі қаралып, дамытудың статусы жоғары. Ол үшін көптеген сұраптарды шешу керек: логистикалық қызмет саласындағы мамандарды дайындау, көліктің барлық түрлерінің көліктік-логистикалық схемаларын сыйзу, көліктік-логистикалық жабдықтардың номенклатурасы қарастырылуы, бәсекеге қабілеттілікті орнату, тарифтерді және жоғары сапалы қызмет көрсетуді құру тиіс[5].

Әдебиеттер тізімі

1. Т.Г. Дудар, Р.В. Волошин, Ю.И. оқу құралы «Логистика», Алматы 2014 ж.
2. К.С. Смағұлова «Логистика негіздері» оқу-тәжірибелік әдістемелік құралы, Караганды 2015 ж.
3. Вознюк Х. Логистика және көлік: Пер. еденнен – М.: НИИ МС, 1998. – 88
4. Гаджинский А.М. Основы логистики: Учеб. Пособие. –М.:ИВЦ «Маркетинг» -124 с.
5. Логистика: Учеб.пособие // Под. ред. Б.А.Аникина.-М.:ИНФРА-М, 1999-326 с.

РАЗВИТИЕ ЛОГИСТИКИ В КАЗАХСТАНЕ

Аннотация

В данной статье рассматриваются перспективы развития транспортно-логистической системы Казахстана, а также рассматривается, как будет развиваться логистика в нашей стране в будущем. Как вы думаете, почему в нашей стране направления логистики в будущем хорошо развиваются, в будущем строятся крупные склады, и они получают положительную оценку, и мы идем в правильном направлении после обсуждения недостатки.

Ключевые слова: логистика, грузоперевозки, транспортно-логистическая отрасль, экономика, сервис.

DEVELOPMENT OF LOGISTICS IN KAZAKHSTAN

Abstract

This article examines the prospects for the development of the transport and logistics system of Kazakhstan, and also examines how logistics will develop in our country in the future. Why do you think that in our country, logistics areas are developing well in the future, large warehouses are being built in the future, and they are receiving a positive assessment, and we are going in the right direction after discussing the disadvantages.

Key words: logistics, cargo transportation, transport and logistics industry, economics, service.

М. Д. Джумабаев¹, К. М. Джумабаева², Ж. О. Қонысбаева³, С. И. Шалабаева⁴
Е. Ю. Шлапак¹

^{1,3,4}Башев университеті, Қазақстан, Ақтөбе қаласы,

²Ақтөбе құрылым-техникалық колледжі, Қазақстан, Ақтөбе қаласы,

¹dzhumabaev2023@mail.ru

АРБОЛИТОБЕТОН. ЖАЛПЫ СИПАТТАМАЛАРЫ

Аннотация

Мақалада арболит бетондарының қысқаша тарихы, арболит бетондарына арналған байланыстырғыштар мен толтырғыштар, арболит бетондарының түрлері, құрылым-техникалық сипаттамалары және арболит бетон бұйымдарының қолдану аймақтары қарастырылады.

Түйінді сөздер: цемент, әк, гипс, өндірістік қалдықтарға негізделген байланыстырғыш заттар, арболит бетондарының заманауи және инновациялық түрлері

Классикалық мағынада арболитобетон - бұл түйіршіктелген ағаш толтырғышынан, цементтен, құмнан және судан тұратын құрылымс материалы.

Арболит бетондарының тарихы XX ғасырдың басында Германияда басталды. Бастапқыда бұл материалды жасау үшін ағаш үгінділері, цемент, су және басқа компоненттер қолданылған. Кейіннен арболитобетон құрылышта кеңінен қолданыла бастады.

ТМД елдерінде арболитобетон соңғы жылдары белсенді дами бастады [1,2].

Арболитобетонды өндіру үшін цементті байланыстырғыш материал ретінде қолданады. Цемент және басқа байланыстырғыш заттар материалдың беріктігі мен тұрақтылығын қамтамасыз етеді. Цементтен басқа, әк, гипс және жақсы байланыстырғыш қасиеттері бар өндірістік қалдықтар негізінде жасалған басқа байланыстырғыш заттар арболитобетондар үшін байланыстырғыш материалдар ретінде де қолданыла алады [3].

Ағаш қалдықтарынан басқа, полиуретанды көбік, қиыршық тас, керамзит, көбік бетон, көбікшыны, поролон, пластикалық бөлшектер, пемза, бор, шыны материалдар (мысалы, шыны талшық немесе шыны шарлар), ауылшаруашылық өсімдік қалдықтары арболитобетон толтырғышы ретінде қолданылады.

Жаңа инновациялық арболитобетонға жатады:

1. Құқірт пен өсімдік қалдықтарына негізделген арболитобетон, ол ерекше компоненттерді біріктіреді.

Арболитобетонға құқіртті қосу оның беріктік сипаттамаларын жақсартпа алады, өйткені құқірт жоғары беріктікке және коррозиялық ортаға төзімділікке ие.

Өсімдік қалдықтары, өз кезегінде, қосымша толтырғыш немесе материалдың сипаттамаларын жақсартқыш ретінде пайдаланылуы мүмкін.

Құқірт пен өсімдік қалдықтарының бұл комбинациясы арболитобетонның жақсы беріктігін, аяз бен ылғалға төзімділігін қамтамасыз ете алады. Сонымен қатар, өсімдік қалдықтарын толтырғыш ретінде пайдалану материалды экологиялық таза ете алады [3].

2. Ауыл шаруашылығының қатты қалдықтарына негізделген цементқұлшламды арболитобетон - бұл цементті, күл компоненттерін (мысалы, күл) және ауыл шаруашылығының қатты қалдықтарын (мысалы, сабан, үгінділер, сабақтар және т.б.) араластыру арқылы алынатын инновациялық материал.

Арболитобетонның бұл түрінің тығыздығы әртүрлі болуы мүмкін және компоненттердің нақты құрамына байланысты. Әдетте ауыл шаруашылығының қатты

қалдықтарына негізделген цементкүлшламды арболитобетонның тығыздығы 800-ден 1200 кг/м³-ге дейін өзгереді.

Арболит бетонының бұл түрі құрылыста кеңінен қолданылады, өйткені ол жаңартылатын табиғи материалдарды пайдаланудың арқасында жақсы жылу оқшаулауына, беріктігіне және экологиялық қауіпсіздігіне ие [3].

3. Ұнтақталған жаңғақ қабығының агрегатына негізделген цементкүлшламды арболит бетоны - бұл цементті, құл компоненттерін және ұсақталған жаңғақ қабығын біріктіретін инновациялық құрылым материалының тағы бір түрі. Ұсақталған жаңғақ қабығын материалға қосымша қасиеттер беретін арзан және қол жетімді толтырғыш ретінде пайдалануға болады.

Цементкүлшламды арболит бетонның бұл түрі компоненттердің арақатынасы мен өндіріс әдісіне байланысты әртүрлі құрылымдар мен қасиеттерге ие болуы мүмкін. Жаңғақ қабығын қосу материалдың жылу оқшаулау қасиетін жақсарта алады немесе оған сәндік қасиеттер қосады [1].

Арболитобетондар құрылым үшін тартымды материалға айналдыратын бірқатар құрылым және техникалық сипаттамаларға ие. Арболитобетондардың кейбір негізгі сипаттамаларына жатады [4,5,6]:

1. Жылу оқшаулау қасиеттері: материалдың құрылымына байланысты арболитобетон жақсы жылу оқшаулау қасиеттеріне ие, бұл ғимараттың жылыту және ауаны баптау шығындарын азайтуға мүмкіндік береді.

2. Беріктігі: арболитобетон әдетте жеткілікті беріктікке ие, бұл оны ғимараттың жүктеме көтергіш құрылымдарында қолдануға жарамды етеді.

3. Женілдігі: материал жеңіл және өңдеуге оңай, бұл оны орнату мен монтаждаудың женілдетеді.

4. Экологиялық тазалығы: арболитобетон табиғи материалдардан жасалған, бұл оны экологиялық таза материал етеді.

5. Дыбыс өткізбейтін қасиеттері: арболитобетон ғимараттың ішінде және сыртында шуды азайтуға көмектесетін жақсы дыбыс өткізбейтін қасиеттерге ие.

6. Ұзақмерзімділігі: дұрыс күтім мен пайдалану кезінде арболитобетон құрылымдары көптеген жылдарға шыдауы мүмкін.

Бұл сипаттамалары арболитобетондарды азаматтық және өндірістік ғимараттар мен инфрақұрылымдық нысандарды салу үшін танымал материалға айналдырады.

Арболитобетондардан әртүрлі құрылым өнімдері мен материалдарын шығарады, мысалы:

1. Қабырғалар мен қалқаларды салуға арналған құрылым блоктарын.

2. Ғимараттарда аражабын мен жабындарды жасау үшін қолданылатын плиталарды.

3. Жоғары дәрежедегі жылу және дыбыс оқшаулау қасиеттерімен сипатталатын қабырға панельдерін.

4. Ғимараттарды жылытуға арналған жылытқыш материалдар ретінде.

Жобаның нақты қажеттіліктері мен талаптарына байланысты олардың әрқайсысының құрылышта өзіндік ерекше қасиеттері мен қолданылуы бар.

Арболитобетондардың беріктік сипаттамалары қолданылатын толтырғыштарға, байланыстырғыш заттарға және олардың пропорцияларына байланысты өзгеруі мүмкін. Әртүрлі арболитобетондар түрлерінің беріктік сипаттамалары төменде келтірілген:

1. Кәдімгі арболитобетон – сығылуға беріктігі әдетте 5-тен 20 МПа-ға дейін.

2. Көбікбетон қосылған арболитобетон - сығылуға беріктігі әдетте 2-ден 10 МПа-ға дейін.

3. Керамзит қосылған арболитобетон – сығылуға беріктігі әдетте 5-тен 25 МПа-ға дейін.

4. Шыны материалдары қосылған арболитобетон - сығылуға беріктігі әдетте 5-тен 20 МПа-ға дейін.

5. Полиуретанды көбік қосылған арболитобетон - сығылуға беріктігі әдетте 2-ден 12 МПа-ға дейін.

6. Өнеркәсіп қалдықтарын пайдаланатын арболитобетон - сығылуға беріктігі қолданылатын материалдарға байланысты өзгеруі мүмкін, әдетте 5-тен 20-30 МПа-ға дейін.

Арболитобетондар әртүрлі болуы мүмкін және әртүрлі қасиеттерге ие, соның ішінде ылғалды сініруі де. Арболитобетондардың ылғал сініруі қолданылатын компоненттерге және олардың пропорцияларына байланысты. Әдетте арболит бетондарының ылғал сініру көрсеткіші 5% - дан 10% - ға дейін.

Арболитобетондардың арнайы түрлері бар, олар ылғалдың аз сініуіне ие және оларды жоғары ылғалдылық жағдайында немесе агрессивті ортаның әсер ету кезінде қолдануға болады. Ол үшін гидрофобизаторлар немесе гидрофобты қосындылар сияқты әртүрлі рецептурадағы қоспалар қолданылады.

Жалпы алғанда, арболитобетондар ылғалды сінірудің жақсы қасиеттеріне ие және оларды үй ішінде де, сыртында да құрылыста сәтті қолдануға болады.

Арболитобетондардың жылу өткізгіштік коэффициенті материалдың құрамына, оның тығыздығына және басқа да қасиеттеріне байланысты. Әдетте арболитобетондардың жылу өткізгіштік коэффициенті шамамен 0,17-ден 0,35 Вт / (м[•]°C) құрайды.

Жылу өткізгіштік коэффициенті тәменірек арболитобетондардың арнайы түрлері бар, бұл оларды жылу оқшаулағыш материалдарға айналдырады. Ол үшін материалдың жылу өткізгіштігін тәмендеттін қоспаларды қолдануға болады.

Арболитобетондардың аязға тәзімділігі материалдың құрамына, оның тығыздығына және басқа да факторларға байланысты. Әдетте, арболитобетон материалдың құрылымында ауа тесіктерінің болуына байланысты олар аязға өте жоғары тәзімділікке ие, бұл оның мұздатуға және еруіне тұрақты төтеп беруге мүмкіндік береді.

Алайда, аязға тәзімділік қасиеті қолданылатын шикізаттың сапасына, өндіріс технологиясына және материалдың жұмыс жағдайына байланысты өзгеруі мүмкін. Арболитобетондардың кейбір түрлері басқаларға қарағанда аязға тәзімді болуы мүмкін, сондықтан қатал климат жағдайындағы құрылымың үшін материалды таңдағанда, бұл параметрге назар аудару керек.

Арболитобетонның тығыздығы компоненттердің нақты құрамы мен пропорцияларына байланысты өзгеруі мүмкін. Ол әдетте 800-ден 1600 кг/м³ аралығында болады.

Тәменде әртүрлі арболитобетондар түрлері тығыздығының мысалдары келтірілген:

1. Женіл арболитобетон - тығыздығы 800-ден 1000 кг/м³ дейін
2. Орташа арболитобетон - тығыздығы 1000-нан 1200 кг/м³ дейін
3. Ауыр арболитобетон - тығыздығы 1200-ден 1600 кг/м³-ге дейін

Сондай-ақ, әртүрлі құрылымың салаларында қолдануға болатын басқа тығыздық көрсеткіштері бар арболитобетондардың арнайы түрлері бар.

Өндірістің тиімділігіне сәйкес, арболитобетонды қалыптау және өндеу онай, бұл құрылымдарды құрастырудың, орнату мен монтаждауының қарапайымдылығын қамтамасыз етеді.

Әртүрлі арболитобетондар түрлерінің жел мен ылғалдың әсеріне тәзімділігі материалдың құрамына және оның компоненттерінің пропорцияларына байланысты. Әдетте, арнайы қоспалар мен арматура қолданылатын арболитобетон ылғал мен желдің әсеріне жоғары тәзімділікке ие.

Алайда, құрылымның бетіне жеткіліксіз күтім жасағанда, арболитобетон судың әсеріне ұшырауы мүмкін, бұл жарықтар мен материалдың бұзылуына экеледі. Сондай-ақ, қатты

желде, егер құрылым жеткілікті берікті және герметикалық болмаса, оның зақымдану қаупі бар.

Сондыктан арболит бетонының ылғал мен желдің әсеріне жоғары төзімділігін қамтамасыз ету үшін материалдың құрамын дұрыс таңдау, сапалы гидроокшаулау және құрылымды нығайту, қажет болған жағдайда үнемі техникалық қызмет көрсету және жөндеу жұмыстарын жүргізу қажет.

Арболитобетонның биологиялық төзімділігі оның материалдың бұзылуына әкелуі мүмкін саңырауқұлактар, бактериялар, балдырлар және жәндіктер сияқты биологиялық организмдердің әсеріне тұрақты қарсы тұру қабілетімен анықталады.

Арболитобетонның жалпы биологиялық төзімділігі қоспаның құрамына, қоспалардың болуына, бетті өндеу мен пайдалану жағдайларына байланысты. Антисептикер немесе микроорганизмдердің өсу ингибиторлары сияқты кейбір қоспалар арболитобетонның биологиялық төзімділігін арттыруы мүмкін.

Жалпы алғанда, арболитобетон тығыз құрылымына және микроорганизмдер үшін қоректік ортаның болмауына байланысты жақсы биологиялық төзімділікке ие. Алайда, ылғал мен жерасты сулары ұзақ уақыт әсер еткенде, биологиялық организмдер көбейіп, материалдың бұзылуына әкелетін жағдайлар туындауы мүмкін.

Арболитобетонның биологиялық төзімділігін арттыру үшін пайдалану жағдайларын ескеріп, зиянкестерден қорғаудың тиісті құралдары мен технологияларын қолдану ұсынылады.

Арболитобетон өнімдерінің жоғарыда аталған сипаттамалары мен төмен жылу өткізгіштігі, жақсы дыбыс оқшаулау қасиеті, беріктігі, экологиялық тазалығы және орнату мен өндеудің қарапайымдылығы сияқты артықшылықтары оларды келесілерде қолдануға мүмкіндік береді:

1. тұрғын үйлер мен құрылыштарды салуда: арболитобетон блоктары мен панельдерін қабырғаларды, қалқаларды, іргетастарды және басқа да құрылымдарды салу үшін пайдалануға болады.

2. өнеркәсіптік ғимараттар мен құрылыштарды өндіруде: арболитобетон бұйымдары зауыттық ғимараттарды, қоймаларды, автосервистерді және басқа да нысандарды өндіруде кеңінен қолданылады.

3. инфрақұрылым құрылышында: жоғары беріктігі мен ұзақмерзімдігі арқасында арболитобетон элементтерін жолдар, көпірлер, туннельдер және басқа да инфрақұрылымдық нысандар салу үшін пайдалануға болады.

4. ландшафт дизайнында: арболитобетон бұйымдарын ландшафт композицияларын, сәндік элементтерді және бақша жиһаздарын жасау үшін пайдалануға болады.

5. энергия үнемдейтін құрылыш шешімдерінде: жақсы жылу оқшаулау қасиеттеріне байланысты арболитобетон бұйымдарын энергияны үнемдейтін үйлер мен ғимараттар салу үшін пайдалануға болады.

Дегенмен, оның барлық артықшылықтарына қарамастан, өндіріс шығындарының жоғары болуына байланысты арболитобетон елде әлі де кең таралмады. Дегенмен, құрылыш индустриясының дамуымен және экологиялық талаптармен бұл материалға сұраныс тек артуы мүмкін.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Джумабаев М. Д. Легкий арболитобетон на основе композиционных цементозольно-шламовых вяжущих и твердых органических отходов (на примере побочных продуктов сельского хозяйства Республики Казахстан): дисс. ... канд. техн. наук. Иваново, 2016, 153 с.

2. Джумабаев М.Д. Технология получения арболитобетонного композита на основе твердых органических отходов сельского хозяйства Республики Казахстан: монография. Актобе: АУ им. С. Башева. 2018, 124 с.
3. Исакулов Б.Р. Получение высокопрочных арболитобетонов на основе композиционных шлакошелочных и серосодержащих вяжущих: диссертация на соискание ученой степени доктора технических наук. Иваново, 2016, 368 с.
4. Калинова, Г.Ш., & Мамедова, Ш.М. (2015). Технические характеристики арболитобетона и его применение в строительстве в условиях Республики Казахстан. Научный журнал "Строительные материалы и технологии", 2(15), 45-51.
5. Смагулова, А.К., & Тургумбаев, С.С. (2018). Исследование свойств арболитобетона для применения в строительстве жилых домов в Казахстане. Материалы научно-практической конференции "Современные проблемы строительства", 112-117.
6. Захаров, А.И. (2012). Исследование прочностных свойств и технологии производства арболитобетонных изделий. Диссертация на соискание ученой степени кандидата технических наук. Московский государственный университет строительства и архитектуры.

АРБОЛИТОБЕТОН. ОБЩИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ

Аннотация

В статье рассматриваются краткая история арболитобетонов, вяжущие и заполнители для арболитобетонов, различные виды арболитобетонов, строительно-технические характеристики и области применения арболитобетонных изделий

Ключевые слова: цемент, известь, гипс, вяжущие вещества на основе промышленных отходов производства, современные и инновационные виды арболитобетонов

ARBOLITOBETON. GENERAL CHARACTERISTICS

Abstract

The article discusses a brief history of arbolite concrete, binders and fillers for arbolite concrete, various types of arbolite concrete, construction and technical characteristics and applications of arbolite concrete products

Key words: cement, lime, gypsum, binders based on industrial waste, modern and innovative types of arbolite concrete

МРНТИ 86.01

Б.Р. Исакулов¹, Р.М. Нургалиев², Ж.О. Конысбаева³, С.И. Шалабаева⁴

¹³⁴Башев университеті, Қазақстан Республикасы, Ақтөбе қаласы

²Ивановский государственный политехнический университет,Ресей Федерация,

Иваново

¹Baizak@mail.ru

ИССЛЕДОВАНИЕ СВОЙСТВ ЛЕГКОГО БЕТОНА НА ОСНОВЕ ШЛАКОВЫХ ВЯЖУЩИХ

Аннотация

В статье рассматривается исследования является разработка составов легкобетонных композиций с использованием гранулированного шлака производства низкоуглеродистого феррохрома для изготовления аэрированных бетонов со средней плотностью 1000 – 1400

кг/м³ и классов В2 – В7,5. Установлено, что композиции, содержащие шлак производства низкоуглеродистого феррохрома, имеют большую прочность при сжатии и меньшую теплопроводность, чем композиции, не содержащие шлака. Результаты исследований можно использовать в производстве строительных материалов

Ключевые слова: легкобетонных композиций, гранулированный шлак производства низкоуглеродистого феррохрома, аэрированные бетоны, композиции, прочность при сжатии, теплопроводность.

Целью данного исследования является разработка составов легкобетонных композиций с использованием гранулированного шлака производства низкоуглеродистого феррохрома для изготовления аэрированных бетонов со средней плотностью 1000 – 1400 кг/м³ и классов В2 – В7,5 [1-9]. Аэрированные бетоны сочетают достоинства бетонов на пористом заполнителе и ячеистых бетонов[7-9]. Формирование поровой структуры в аэрированных бетонов проходит путем воздухововлечения вследствие применения поверхностно-активных веществ, использования пористого заполнителя и избыточной воды затворения.

Исходные материалы

В качестве исходных материалов для изготовления легкого аэрированного бетона использовали цемент, золу –унос, вспученный вермикулит, керамзитовый гравий, керамзитовый песок, пыль производства ферросиликохрома, гранулированный шлак производства низкоуглеродистого феррохрома, пеногенератор марки ОП-7, жидкое стекло, шлак высокоуглеродистого феррохрома, цементная пыль и вода.

Удельная поверхность золы уноса – 350 м² /кг. Зола-унос имеет следующий химический состав, и они приведены в табл. 1.

Таблица 1. Химический состав золы- уноса

Содержание, масс. %							
SiO ₂	Al ₂ O ₃	Fe ₂ O ₃	CaO	MgO	SO ₃	Na ₂ O	nnn
52,0-53,0	20,6-21,3	5,3-5,8	5,7-5,9	2,0 – 2,1	0,26-0,32	1,10-1,14	остальное

Керамзитовый гравий представляет собой продукт обжига со вспучиванием гранул диаметром 10-12 мм глинистых и песчано-глинистых пород.

Керамзитовый песок представляет собой продукт обжига со вспучиванием глинистых сланцев, глин, суглинков с плотностью 700-800кг/м³ и размером зерен от 1,2 до 5 мм.

Вспученный перлит представляет собой продукт обжига со вспучиванием подготовленных гранул природных гидратированных слюд с плотностью материала 80-90 кг/м³ и размером зерен 2-6 мм.

Для поризации бетона используется пеногенератор марки ОП-7.

Пыль производства ферросиликохрома имеет следующий химический состав, мас.% и они приведены в табл. 2.

Таблица 2. Химический состав пыли производства ферросиликохрома

Содержание, масс. %								
SiO ₂	Al ₂ O ₃	Fe ₂ O ₃	Cr ₂ O ₃	MgO	SO ₃	R ₂ O	C	nnn
86-96	0,2-0,1	0,2-2,0	0,1-1,0	0,5-5,6	0,15-0,4	0,5-1,5	0,5-1,5	0,7-1,5

Удельная поверхность – 240-260 м²/кг, насыпная плотность 0,20-0,26 г/см³.

Гранулированный шлак производства низкоуглеродистого феррохрома имеет

следующий минералогический состав, мас. % и они приведены в табл.3.

Таблица 3. Минерологический состав гранулированного шлака низкоуглеродистого феррохрома

Содержание, масс. %			
$\beta\text{-C}_2\text{S}$	$\alpha\text{-C}_2\text{S}$	MgO (периклаз)	ШНИПЕЛИ
70-80	5-10	9-11	1-3

Химический состав гранулированного шлака производства низкоуглеродистого феррохрома, мас.% приведены в табл. 4.

Таблица 4. Химический состав гранулированного шлака производства низкоуглеродистого феррохрома

Содержание, масс. %						
SiO ₂	Al ₂ O ₃	Fe ₂ O ₃	Cr ₂ O ₃	MgO	CaO	FeO
26-28	6,0-7,0	0,7-0,9	4,0-6,2	9,0-12	50-52	0,3-1,0

Гранулированный шлак производства низкоуглеродистого феррохрома размалывали до удельной поверхности 280-320 м²/кг.

Цементная пыль электрофильтров цементно-обжигательных вращающихся печей содержит как минералы цементного клинкера, так и частично обожженные минералы сырьевых смесей.

Шлак производства высокоуглеродистого феррохрома имеет следующий химический состав, мас.% и они приведены в табл. 5.

Таблица 5. Химический состав, мас.% шлака производства высокоуглеродистого феррохрома

Содержание, масс. %					
SiO ₂	Al ₂ O ₃	Cr ₂ O ₃	MgO	CaO	FeO
30-36	14-17	3,0-6,0	39-49	1,3-2,1	0,6-1,2

Шлак производства высокоуглеродистого феррохрома размалывали до удельной поверхности 300-400 м²/кг.

В первой серии опытов в смеситель загружают керамзитовый гравий, смесь пористого керамзитового и вермикулитового песка, цемент, пыль производства ферросиликохрома, предварительно размолотый гранулированный шлак производства низкоуглеродистого феррохрома в соотношениях, представленных в табл. 6, и осуществляют сухое перемешивание в течение 1 минуты. Приготовленный водный раствор пенообразователя дозируют в смеситель, затем перемешивают смесь в течение 1 минуты. Полученную бетонную смесь укладывают в формы размером 100x100x100 мм и подвергают тепловлажностной обработке по режимат:

- 2 часа подъем температуры до 80⁰C;
- 8 часов изотермическая выдержка при температуре 80⁰C;
- 2 часа снижение температуры до (примеры 1-3 и 5) 10⁰C и подъем температуры до 80⁰C в течение 8 часов и остывание в течение 4 часов (примеры 4 и 6).

Полученные образцы легкого бетона испытывают на прочность и определяют коэффициент теплопроводности.

Таблица 6. Физико-механические свойства первой серии образцов разрабатываемого легкого бетона

Состав	1 серия	2 серия	3 серия	4 серия	5 серия	6 серия
Цемент	15	17	19	17	21,3	21,3
Зола-унос	5	3,5	2	3,5	-	-
Вспученный вермикулит	5	3,5	2	3,5	-	-
Керамзитовый гравий	60	57	55	57	64	64
Керамзитовый песок	3	4	5	4	8,5	8,5
Пенообразователь ОП-7	0,002	0,004	0,006	0,004	-	-
Пыль ферросиликохрома	1	2	3	2	-	-
Гран. шлак производства низкоуглеродистого феррохрома	5	6	7	6	-	-
Вспученный перлитовый песок	-	-	-	-	3,2	3,2
Омыленная канифоль	-	-	-	-	0,001	0,001
Вода	5,998	6,996	6,994	6,996	2,999	2,999
Прочность при сжатии, МПа	17,1	17,3	17,4	15,6	14,0	13,6
Коэффициент теплопроводности, ккал/м.ч. ⁰ С (Вт/м•К)	0,200	0,195	0,197	0,203	0,228	0,23
Плотность	820	821	823	825	938	943

Из приведенных в таблице данных следует, что образцы легких бетонов, приготовленных на основе композиции, содержащих гранулированный шлак производства низкоуглеродистого феррохрома имеют большую прочность и меньшую теплопроводность при меньшем расходе цемента, чем контрольные.

Во второй серии опытов вспученный вермикулит тщательно перемешивался в смесителе с жидким стеклом, пылью ферросиликохрома, предварительно размолотым до удельной поверхности 300-400 м²/кг шлаком производства низкоуглеродистого феррохрома, золой унос и цементной пылью в соотношениях, представленных в табл. 6. Из полученной таким образом однородной массы легкого бетона формовали образцы-кубы с размером 100x100x100 мм и подвергали термообработке при температуре 200⁰С. Полученные таким образом образцы испытывали на прочность и определяли линейную усадку на образцах-балочках с размером 40x40x160 мм, отформованных из той же массы и подвергнутых также термической обработки при 200⁰С. Результаты испытаний приведены в табл. 7.

Таблица 7. Физико-механические свойства второй серии образцов разрабатываемого легкого бетона

Состав	1 серия	2 серия	3 серия	4 серия
Жидкое стекло	28	34	40	45
Зола-унос	2	1,5	1	-
Вспученный вермикулит	45	43	40	-
Пыль ферросиликохрома	10	6,5	3	-
Шлак производства высокоуглеродистого феррохрома	10	7,5	5	-
Вспученный перлитовый песок	-	-	-	45

Цементная пыль	5	7,5	11	5
Шлак цветной металлургии	-	-	-	5
Прочность при сжатии, МПа	2,03	2,15	2,10	15,6
Коэффициент теплопроводности, ккал/м·ч·°C (Вт/м·К)	0,080	0,078	0,081	1,082
Плотность	353	361	375	390

Из приведенных данных следует, что образцы, содержащие шлак производства низкоуглеродистого феррохрома во второй исследованной композиции имеют большую прочность при сжатии и меньшую теплопроводность, чем композиции не содержащие шлака.

Список литературы:

1. Акулова М.В., Исакулов Б.Р. Механохимическая активация и детоксикация промышленных отходов для получения вяжущих легких бетонов. Вестник ВолГАСУ. Сер. Строительство и архитектура. Волгоград, 2013. Вып. 31 (50). Ч. 2. Строительные науки. С. 75–80.
2. Баженов Ю.М., Демьянова С.В., Калашников И.В. Модифицированные высококачественные бетоны: учеб. для вузов. М.: АСВ, 2006. - 368 с.
3. Барышева О.Б., Хабибуллин Ю.Х., Хасанова Г.Р. Утилизация твердых бытовых и строительных отходов. Известия Казанского государственного архитектурно-строительного университета. № 2. С. 234 -236.
4. Гончаров Ю.И. [и др.] Композиты на основе низкоосновных доменных шлаков. Современные проблемы строительного материаловедения: материалы пятых акад. чтений РААСН, Воронеж, ВГАСА, 1999. - С. 94–104.
5. Газеев Н.Х., Фролов Д.В., Мингалеев И.Р. и др. Анализ действующих в Российской Федерации нормативно-правовых актов, регулирующих рынок отходов и вторичных материальных ресурсов. Журнал экологии и промышленной безопасности. Казань: Татарстанское отделение Российской экологической академии, 2010. № 1 (45). С. 14—26.
6. Максимова О.А., Михайличенко К.Ю., Курабатова А.И., Коршунова А.Ю., Климакина А.В. Экологическая безопасность строительных материалов, при производстве которых используются отходы производства и потребления (на примере экобетона) Экология и промышленность России, 2017. Т. 21. № 9. С. 58–63.
7. Мень А.Н., Воробьев Ю.П., Чуфаров Г.И. Физико-химические свойства нестехиометрических оксидов. М.: Химия, 1973. 224 с.
8. Федосов. С.В., Акулова М.В., Исакулов Б.Р. и др. Нейтрализация токсичных отходов для получения вяжущих при производстве строительных материалов. Информационная среда вуза: материалы XX междунар. науч.-техн. конф. Иваново: ИГАСУ, 2013. С. 233–235.
9. Isakulov, B.R., Jumabayev, M.D., Abdullaev, H.T., Akishev, U.K., Aymaganbetov, M.N. Properties of slag-alkali binders based on industrial waste. 2019. Periodico Tche Quimica, 16 (32), P. 375-387.

ҚОЖЫЛ БАЙЛАНЫСТЫРҒЫШТАРДЫҢ НЕГІЗІНДЕ ЖЕҢІЛ БЕТОННЫҢ ҚАСИЕТТЕРІН ЗЕРТТЕУ

Аннотация

Мақалада зерттеу қарастырылған орташа тығыздығы 1000 – 1400 кг/м³ және В2 – В7,5

кластарындағы газды жеңіл бетондарды өндіру үшін тәмен көміртекті феррохром өндірісінің түйіршікті қожын пайдалана отырып, жеңіл бетонды композициялардың құрамын әзірлеу болып табылады. Тәмен көміртекті феррохром өндірісінің қожы бар композициялар қожсыз композицияларға қарағанда қысу беріктігі жоғары және жылу өткізгіштігі тәмен екендігі анықталды. Зерттеу нәтижелерін құрылыс материалдарын өндіруде қолдануға болады.

Kітеп сөздер: жеңіл бетонды композициялар, тәмен көміртекті феррохром өндірісінің түйіршікті қожы, газдалған бетондар, композициялар, қысу беріктігі, жылу өткізгіштік.

RESEARCH OF THE PROPERTIES OF LIGHTWEIGHT CONCRETE BASED ON SLAG BINDERS

Annotation

The article deals with the development of lightweight concrete compositions using granulated slag of low-carbon ferrochrome production for the production of aerated concrete with an average density of 1000 - 1400 kg/m³ and classes B2 - B7,5. It is established that compositions containing slag of low-carbon ferrochrome production have higher compressive strength and lower thermal conductivity than compositions not containing slag. The results of the research can be used in the production of building materials

Keywords. light concrete compositions, granulated slag of low-carbon ferrochrome production, aerated concrete, compressive strength, thermal conductivity.

МРНТИ 73.47.13

К.К. Танатов¹

6B11311-«Көлікті пайдалану және жүк қозғалысы мен тасымалдауды ұйымдастыру» білім беру бағдарламасы

А.С. Беркешева²

^{1,2}Башев Университет, Ақтөбе, Қазақстан

¹a_berkesheva@bu.edu.kz,

²kanatttt2002@mail.ru

МАТЕРИАЛДЫҚ РЕСУРСТАРДЫ БАСҚАРУДЫҢ ЛОГИСТИКАЛЫҚ ПРИНЦИПТЕРІНДЕГІ ҚАУІП КӨЗДЕРІ

Түйіндеме

Бұл ғылыми мақалада материалдық ресурстарды басқарудың логистикалық принциптеріндегі тәуекел көздері қарастырылған. Биосфераның абиотикалық факторларының өзгеруімен және табиғи құбылыстармен бірге пайда болатын табиғи қауіптер егжей-тегжейлі қарастырылады. Мақалада материалдық ресурстарды басқарудың логистикалық принциптеріндегі техногендік қауіптер қарастырылады. Сонымен қатар, автокөлік, Жылу энергетикасы және басқа да бірқатар салалар сияқты атмосфералық ауаның негізгі техногендік ластануы қарастырылған.

Негізгі сөздер: Техногендік қауіптер, логистикалық принциптер, климаттық факторлар, абиотикалық факторлар, табиғи құбылыстар.

Материалдық ресурстарды басқарудың логистикалық принциптеріндегі техногендік қауіптер.

Техносфера элементтері қоршаған ортаны әртүрлі қалдықтармен және энергия ағындарымен ластау кезінде пайда болатын техногендік қауіптерді тудырады. Техногендік қауіптердің әсер ету аймақтары Техносфера өнірлеріне және оларға жанасатын табиғи аймақтарға, Экономика объектілерінің аумақтары мен үй-жайларына, көліктік, қалалық және қоныстану аймақтарына қолданылады. Кейбір жағдайларда техногендік қауіптер аймақаралық және жаһандық деңгейде көрінеді.

Атмосфераның ластануы. «Атмосфералық ауа әрқашан табиғи және техногендік көздерден келетін қоспалардың белгілі бір мөлшері болып табылады. Табиғи көздерден түсетін қоспалардың қатарына мыналар жатады: шаң (өсімдік, жанартау, ғарыштық шығу тегі, топырақ эрозиясы, теңіз тұзының бөлшектері); тұман; орман және дала өрттерінен тұтін мен газдар; вулкандық газдар; өсімдік, жануар тектес әртүрлі өнімдер және т. б.

Ластанудың табиғи көздері бөлінеді, мысалы, ғарыштық шаңның тұсуі немесе жергілікті, мысалы, орман өрттері, жанартау атқылауы. Атмосфераның табиғи көздермен ластану деңгейі фондық болып табылады және уақыт өте келе аз өзгереді.

Атмосфералық ауаның негізгі техногендік ластануын автокөлік, Жылу энергетикасы және өнеркәсіптің бірқатар салалары құрады» (1-кесте).

Кесте 1. Атмосфераға ластаушы заттардың шығарындылары, мың т

Шығарындылар көздері	2009 ж	2015 ж	2022 ж
Жылу электр станциялары	4748	3655,8	3446,6
Металлургиялық кәсіпорындар	6133	5673,3	5439,9
Мұнай және газ өнеркәсібі	2699	3264,3	3818,4
Химия және мұнай-химия өнеркәсібі	454	437,4	403,3
Кұрылым материалдарын шығаратын өндірістер	528	455,0	448,0
Ағаш өңдеу кәсіпорындары	434	371,7	308,7
Автокөлік	10955	14981	14823,1

Тұрақты жобаларда материалды таңдау қоршаған ортаға қатты әсер етеді. Таңдалған материалдар үлкен маңызға ие болады, өйткені олар қоршаған ортаны ластап, құрылым кезінде қалдықтар шығаруы мүмкін. Шектеулі ed ресурстарын пайдалану қоршаған ортаға да әсер етеді. «Осылайша, жобалардағы тұрақты материалдарды есепке алу және қолда бар ресурстарды дұрыс пайдалану тұрақтылық үшін өте маңызды. Ресурстардың сарқылу қаупі және қоршаған ортаның ластану салдары жасыл ғимараттарды сертификаттау жүйелерінің маңыздылығын көрсетеді.

Материалдар мен ресурстарды пайдалану LEED v4 сертификаттау үшін ғимарат ала алатын ұпайлардың шамамен 11% құрайды. Алайда, АҚШ-тан басқа елдерде LEED қолдану бұл даулы болуы мүмкін, өйткені жергілікті жағдайлар сертификаттауға қажетті өкілеттіктерді алу үшін тиімді. Бұл зерттеудің мақсаты LEED "материалдар мен ресурстар" санатына шолу жасау болып табылады. Жекелеген дамушы елдердегі жергілікті тәжірибелі салыстыру осы елдердегі жасыл жобаларға арналған нұсқаулықтарды ұсыну үшін осы санаттағы несиeler негізінде жүзеге асырылады.» Дамушы елдердегі тәжірибешілер осы зерттеу нәтижелерінен пайда көреді деп күтілуде.

Кұрылым жобасы сертификаттау жүйесі арқылы аккредиттеуге ұмтылған кезде тұрақты даму мақсаттарына қол жеткізу үшін қолайлы материалдарды таңдау өте маңызды. Бұл жүйелер қайта өндөлген және жаңартылатын материалдарды тұтынуды ынталандырады [1]. Сондай-ақ, сертификаттауға қажетті несиelerді алу үшін осы материалдарды жергілікті өндірушілерден жеткізген жөн. Тұрақты даму принциптері мүмкіндігінше су мен энергияны тұтынуды азайтуға қосымша, тиісті тұрақты материалдарды қолдануды талап етеді. Бұл әсерлер объектінің орналасқан жеріне байланысты өзгеруі мүмкін. Энергияны тұтыну және

бір материалды өндірудің қоршаған ортаға әсері индустріалды дамыған елдерден аз тиімді процестер қолданылатын табысы төмен елдерге дейін өзгеруі мүмкін [3]. Сонымен қатар, энергияны гидроэнергетика, ядролық, қазба немесе жылу қондырығылары өндіре алады, бұл әртүрлі әсерлерге әкеледі. Тасымалдау қашықтығы мен жергілікті жағдайлар энергияны тұтынуға айтартықтай әсер етуі мүмкін [4].

Экологиялық таза материалдарды қолданудың артықшылығы құрылымын жобаларының тұрақты даму мақсаттарына қол жеткізуге ғана емес, сонымен қатар жасыл құрылымсты сертификаттауға өтініш беру процесінде жоғары балл алуға ықпал етеді. Әр түрлі елдерде рейтингтік ғимараттарды сертификаттаудың көптеген жүйелері жасалғанына қарамастан, LEED сарапшылар арасында үлкен сенімге ие [5]. LEED v4-тегі "материалдар мен ресурстар" санаты барлық санаттардың шамамен 11% құрайды.

LEED әдетте АҚШ-тың құрылымы индустриясында қолданылады, өйткені ол американдық ережелерге, кодекстерге және ережелерге сәйкес келеді. Сенімді және құрылған сертификаттау жүйесін пайдаланғысы келетін басқа елдердегі мамандар кейде LEED-ті өз ғимараттарын бағалау үшін пайдаланады.

Әдебиеттер тізімі

1. Barros A. I., Dekker R., Scholten V. A two-level network for recycling sand: A case study. // European Journal of Operational Research. – Vol. 110(2), 1998. – P. 199-214.
2. Bloemhof-Ruwaard J. M., Van Wassenhove L. N., Gabel H. L., Weaver P. M. An environmental life cycle optimization model for the European pulp and paper industry. // Omega. – Vol. 24(6), 1996. – P. 615-629.
3. Hsu H.P., Chiang T.L. An improved shuffled frog-leaping algorithm for solving the dynamic and continuous berth allocation problem (DCBAP). // Appl. Sci., 2019. – Vol. 9. – P. 4682.
4. Boysen N., Emde S. The parallel stack loading problem to minimize blockages. // Eur. J. Oper. Res., 2016. – Vol. 249. – pp. 618-627.
5. Hendriks M.-P.M., Lefever E., Udding J.T. Simultaneous berth allocation and yard planning at tactical level. OR Spectra. 2013. – Vol. 35. – pp. 441-456.

ИСТОЧНИКИ РИСКА В ЛОГИСТИЧЕСКИХ ПРИНЦИПАХ УПРАВЛЕНИЯ МАТЕРИАЛЬНЫМИ РЕСУРСАМИ

Аннотация

В данной научной статье описаны источники риска в логистических принципах управления материальными ресурсами. Детально анализируются естественные опасности, которые возникают вместе с изменениями абиотических факторов биосфера и естественными природными явлениями. Вслед за тем в статье разобраны техногенные угрозы в логистических принципах управления материальными ресурсами. Кроме этого проанализированы важнейшие техногенные загрязнения атмосферного воздуха такие как автотранспорт, теплоэнергетика и ряд других отраслей промышленности.

Ключевые слова: Техногенные опасности, логистические принципы, климатические факторы, абиотические факторы, природные явления.

SOURCES OF RISK IN THE LOGISTIC PRINCIPLES OF MATERIAL RESOURCE MANAGEMENT

Annotation

This scientific article describes the sources of risk in the logistical principles of material resource management. The natural hazards that arise together with changes in the abiotic factors of the biosphere and natural phenomena are analyzed in detail. Following that, the article examines

man-made threats in the logistical principles of material resource management. In addition, the most important man-made air pollution such as motor transport, thermal power engineering and a number of other industries are analyzed.

Keywords: Man-made hazards, logistical principles, climatic factors, abiotic factors, natural phenomena.

ӘЛЕУМЕТТІК – ҚҰҚЫҚТЫҚ ФЫЛЫМДАРЫ/
СОЦИАЛЬНО-ПРАВОВЫЕ НАУКИ

МРНТИ 10.15.01

А.К. Ибраева, Р.Н. Джигитова

Қазақстан Республикасы ПМ М.Бекенбаев атындағы Ақтөбе заң институты, Ақтөбе,
Қазақстан

raushan_jigitova@mail.ru

**«ЗАҢ МЕН ТӘРТІП» ҚАҒИДАТЫНЫҢ ҮСТЕМДІГІ – ПО ЖҮЙЕСІНДЕГІ
ҚЫЗМЕТТІ ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ БАСТЫ ҚҰРАЛЫ РЕТИНДЕ**

Аннатпа

Құқықтық мемлекеттегі әділеттілік Заңмен реттелетін барлық әлеуметтік қатынастардың ортақ белгісі болады. Барлық азаматтардың заң алдындағы теңдігінің конституциялық қағидаты сақталмаған жерде әділ мемлекет құру мүмкін емес. Қоғам Заң мен тәртіпке сүйене отырып құрылуды және өмір сүруі мүмкін. Қазақстан Республикасының ПМ соңғы жылдары қазақстандық полицейдің адамгершілік бейнесін түбегейлі өзгертуге және ПМ жүйесіндегі заңдылық пен сыйайлар жемқорлықты бұзушылықтарды жоюға қатаң бағдарланған ашық және қағидатты кадр саясатын жүргізуде.

Мақалада авторлар ПО жүйесіндегі қызметті ұйымдастырудың негізгі құралы ретінде «заң және тәртіп» қағидатының үстемдігінің рөлі, маңыздылығы туралы айтады. Сондай-ақ, заңдылық пен құқықтық тәртіп ұғымдары, олардың өзара байланысы, негізгі принциптері, қоғамдағы рөлі, оларды бұзғаны үшін жауапкершіліктің салдары мен шаралары, сондай-ақ заңдылық пен құқықтық тәртіпті қорғаудағы ПО мен азаматтардың рөлі қарастырылады.

Түйінді сөздер: құқық, заңдылық, тәртіп, полиция, қоғам, заң, принцип, әділеттілік, теңдік, заңының үстемдігі, кадр саясаты, төзбеушілік, құқықтық нигилизм.

Әділетті қоғамда заң-теңдік пен тәртіптің кепілі. Құқықтық мемлекеттегі әділеттілік заңмен реттелген барлық әлеуметтік қатынастардың ортақ белгісі болады. Бұл ретте заңының сақталуы жауапкершілікті қабылдауды да білдіреді. Барлық азаматтардың заң алдындағы теңдігінің конституциялық қағидаты сақталмаған жерде әділетті мемлекет құру мүмкін емес.

Қоғам тәртіпке, заңдылыққа негізделіп, соған арқа сүйеп қалыптасып, өмір сүре алады. Қоғамда тәртіп болмаса, ол құлдырайды, қирайды, оның келешегі болмайды. Мұны адамдар ежелден-ақ жақсы түсінген. Сондықтан да қоғамда тәртіп адамдардың мінез-құлқын, іс-әрекеттің реттейтін қағидалардың, есерімен орнатылады. Қоғамдағы барлық қарым-қатынасты құқықтық реттеу өте күрделі; ол көп салалы, көп жүйелі процесс, Құқықтық басқарудың екі күрделі бағыты: құқықтың қоғамдағы қатынастарға тигізетін әсері, ықпалы және құқықтық реттеудің, басқарудың рөлі. Бұл екі процесті қосып айтқанда - қатынасты құқықтық реттеудің, басқарудың механизмі дейді.

Қоғамдағы қатынасты құқықтық реттеу механизмі құрылымының элементтері: құқықтық норма, құқықтық қатынас және заңды құқық пен міндеттің орындалуы туралы акті.

1). Құқықтық норма - арқылы қоғамдағы заңдылықтың, тәртіптің талабы, мазмұны, шенбері, мұдде-мақсаты анықталады; олардың орындалу бағыттары, жолдары, тәсілдері көрсетіледі. Егер дұрыс орындалмаса, жауапкершіліктің түрлері көрсетіледі.

2). Құқықтық қатынас арқылы субъектілердің арабайланысын мұdde-мақсатын, құқық пен міндеттерін анықтап, біліп отырады. Ол мұdde-мақсаттарды қандай нормативтік актілер арқылы іске асырады; қатынастың басталуы мен аяқталуы көрсетіледі.

3). Заңды құқық пен міндеттің орындалуы туралы актіде қатынастың толық орындалып, аяқталуы; мұdde-мақсаттың екі жақты іске асуы; дұрыс орындалмаса себептері көрсетіледі, оны түзеу, орындау жолдары анықталады.

Осы үш элементтерге сәйкес қатынасты реттеу механизмі үш кезеңге бөлінеді: қатынастың басталуы, ол қатынасты реттеу үшін жаңа норманың өмірге келуі, субъектілердің құқықтары мен міндеттерінің орындалуы. Қоғамдық қатынасты құқықтық реттеу механизмынің жақсы сапалы жұмыс атқару үшін субъектілердің рухани сана-сезімі, құқықтық білімі, мамандық тәжірибесі жоғары дәрежеде болуы керек. Мемлекет осы мәселелерге зор көніл бөледі. Себебі бұл механизмнің алдында тұрған максат қоғамдағы ең күрделі, аса жауапты мұdde-мақсат - ол нормативтік актілердің дұрыс, уақытында орындалуын қамтамасыз ету. Сол арқылы халықтың бостандығын, тенденгін дұрыс дамыту, қоғамда әділеттікті, демократияны орнату,

Әділеттілік, тенденк және заңның ұстемдігі туралы мәселенің тарихын қарастыратын болсақ, оның бастауы ежелгі кезеңмен, Антика дәүірімен тұспа-тұс келеді. Бұл мәселенің тарихы бай болғанымен, өзектілігі әлі де жойылған жоқ. Адамзаттың тарихи дамуының әр кезеңінде заң мен әділеттіліктің байланысы туралы сұраққа өз жауабы болды. Бірақ барлық дерлік елдер мен мәдениеттерге тән бір жалпы түсінік бар, оны келесідей тұжырымдауға болады: «Заң – бұл мемлекет пен қоғам өміріндегі әділеттіліктің көрінісі».

Негізгі бөлім. Қазақстан Республикасының ПМ соңғы жылдары Қазақстандық полицейдің адамгершілік бейнесін түбебейлі өзгертуге және ПМ жүйесінде заңдылық пен сыйайлар жемқорлықты бұзушылықтарды жоюға қатаң бағдарланған ашық және қағидатты кадр саясатын жүргізуде. 2024 жылдың 22 қаңтарында Президент Қасым-Жомарт Тоқаевтың тәрағалығымен Ішкі істер министрлігінің кеңейтілген алқа отырысы өтті. Жиынға Президент Әкімшілігі мен мемлекеттік органдардың басшылығы, өнірлердің әкімдері, ПМ алқа мүшелері, орталық аппараттың басшылық құрамы және аумақтық полиция департаменттерінің жетекшілері қатысты.

Отырыс барысында Мемлекет басшысы елімізде «Заң және Тәртіп» қағидатын біржола орнықтыруда полиция айрықша рөл атқаратынын атап өтті.

- Қылмыспен күресу және қоғамдық тәртіпті сақтау-аса маңызды міндет. Бұл - жауапкершілігі өте үлкен жұмыс. Еліміздің әрбір азаматы өзін қауіпсіз сезінуге тиіс. Ол үшін құқық қорғау жүйесі үйлесімді әрі тиімді жұмыс істеуі қажет. Ең алдымен, мемлекетте заң талаптары мүлтіксіз орындалуы керек. Заң бұзған кез келген адам жазасын алуға тиіс, - деді Президент.

Президенттің айтудың негізгі қағидаттарын іс жүзінде жүзеге асыру қажет. Бұл, ең алдымен, қоғамның талап-тілегіне құлақ асып, шұғыл әрекет ете білу деген сөз.

- Халыққа ынтымақтастықтың өзара тиімді формасын ұсынып, кері байланыстың онтайлы жолдарын реттеу маңызды. Бастамашыл және заңға қайшы әрекеттерге бей-жай қарамайтын азаматтарға арқа сүйеу құқық бұзушылықтарға мұлдем төзбеушілік қағидатының іс жүзінде сақталуына мүмкіндік беретініне сенімдімін, - деді Қасым-Жомарт Тоқаев.

Мемлекет басшысы қоғаммен бірге полиция да түбебейлі өзгеруге тиіс екенін айтты.

- Полиция қашанда халыққа үлгі-өнеге болуы керек. Соңда ғана жүрт полицияға сенеді, оны қорған көреді. Өкінішке қарай, тәртіп сақшыларының бәрі бірдей сондай деп айта алмаймыз. Ауыр қылмыс жасаған кызметкерлер анықталып жатыр. Соңғы кезде мұндай оқиғалар жиілеп кетті. Бұған жол бермеуіміз керек және ондай әрекеттерді мұлдем ақтауға

болмайды. Осындай жағдайлар бүкіл жеке құрамның жұмысын бір сәтте жоққа шығарады. Ондай адамдарды полиция қатарынан шығару қажет. Олар биліктің абырой-беделін түсіреді. Қызметкерлерін дер кезінде тәртіпке салмаған басшылар мәселесін де қарау керек, - деді Президент.

Алқа отырысы барысында Қасым-Жомарт Тоқаев орта буындағы басшылық құрамды биыл кезектен тыс аттестациядан өткізу туралы Ішкі істер министрінің ұсынысын қолдады.

Отырыс қорытындысы бойынша сыйбайлас жемқорлыққа қарсы жұмыстың жай-күйі, жеке құрамның тәртіп пен занұлықты сактаудың қамтамасыз ету үшін басшылардың қатаң дербес жауапкершілігі саясатын жалғастыру туралы шешім қабылданды. [1]

Ішкі істер органдарының жұмысындағы занұлықтың кепілдігі-бұл оның құқықтық нормаларға барынша сәйкестігіне қол жеткізу мақсатында кәсіптік (құқық қорғау, құқық қолдану) қызметті ұйымдастыруға және жүзеге асыруға мақсатты басқарушылық ықпал ету. Занұлықты қамтамасыз ету оны нығайту деп санауға болады (басшылардың занұлықты бұзуга ықпал ететін себептер мен жағдайларға тікелей реакциясы).

Қазақстан полициясы қызметіндегі занұлықтың жай-күйі оны бұзы фактілерінің саны және осы бұзушылықтардың ауырлығы бойынша бағаланады. Полиция қызметкерінің занда көзделген адамның және азаматтың конституциялық құқықтары мен бостандықтарына, мемлекеттің конституциялық жүйесіне материалдық, моральдық, физикалық зиян (залал) келтірген немесе келтіруі мүмкін құқықтық нұсқамаларды кінәлі орындауы, сондай-ақ заңсыз жеңілдіктер беруді қоса алғанда, құқықтық тәртіпке қол сұғатын өзге де қоғамдық қауіпті іс-әрекет заң бұзушылық деп түсінген жөн.

Полиция қызметінде заң бұзушылықтардың екі түрі бар: қылмыстар мен теріс қылықтар. Теріс қылықтар тәртіптік, әкімшілік және материалдық немесе азаматтық-құқықтық болып табылады. Сондай-ақ, бір жағынан полиция қызметкерлерінің қызметте және қызметке байланысты жасаған заң бұзушылықтарын, екінші жағынан тұрмыста, отбасында жасалған занұлықтың барлық басқа бұзушылықтарын ажырату қажет.

Қазақстан ПМ полиция қызметіндегі заң бұзушылықтарды жіктеудің аталған тәсілдері нормативтік актіде, мысалы, Қазақстан Республикасының Ішкі істер органдарындағы заң бұзушылықтар мен төтенше оқиғаларды есепке алу жөніндегі нұсқаулықта занды түрде бекітілуі тиіс еді. Бұл ретте заң бұзушылықтардың өзін заңсыз және негізсіз деп бөлу қажет.[2]

Бұл ретте заң бұзушылықтардың өзін заңсыз және негізсіз деп бөлу қажет. Қалалық, аудандық (желілік) органдар мен ПМ, Ішкі істер департаменттері деңгейінде занұлықтың жай-күйін талдау және бағалау үшін ақпарат көздері айтарлықтай ерекшеленеді. Қалалық және аудандық байланыста - бұл заң бұзушылықтарды есепке алудың арнайы журналдары және осы мәселе бойынша материалдар шоғырланған тиісті іс.

Министрлік пен департаменттерде ақпараттық орталықтардың статистикалық деректері талданады, олар орындардан келіп түсken статистикалық карточкалар негізінде дайындалады. Бұл ретте талдау жалпы ПМ, Ішкі істер департаменттері бойынша да, жекелеген бөлімшелер бөлінісінде де жүргізіледі.

Занұлықтың жай-күйін талдау кезінде өндірістегі және аяқталған қылмыстық істер, жедел есепке алу істері, азаматтардың шағымдары мен қоғамдық ұйымдардың хабарламалары, прокурордың ұсыныстары және жеке құрамның заң бұзушылықтары бойынша соттардың жеке анықтамалары, инспекторлық және өзге де тексерулердің нәтижелері бойынша анықтамалар, БАҚ сөйлеген сөздері, қоғамдық пікірді сұрау және т. б. әрқашан ескерілмейді. Арнайы анықтамада көрсетілген немесе құқықтық тәртіптің жай-күйі және қызметтер қызметінің нәтижелері туралы талдамалық қорытындыға немесе тиісті есепті кезеңдегі жедел жағдайды бағалауға дербес бөлім ретінде енгізілген.

Енді полиция қызметіндегі заң бұзушылықтардың жекелеген себептерін де, олардың кешенін де анықтауға мүмкіндік беретін зерттеулердің негізгі нәтижелеріне тоқталайық. Шартты түрде бұл себептерді екі үлкен топқа бөлуге болады: жалпы және арнайы. Зандылықты бұзудың жалпы себептері көбінесе заңнамалық актілердің жетілмелегендігімен - олардың толық түсініксіздігімен, қарама-қайшылығымен, тиісті сапасыздығымен, заңға тәуелді актілердің Қазақстан Республикасының Конституциясы мен заңдарына сәйкес келмеуімен байланысты. Зандылықты бұзу себептерінің тағы бір үлкен тобы экономикалық, ұйымдастыруышылық, қаржылық факторлармен, сондай-ақ азаматтар мен лауазымды тұлғалардың құқықтық санасының жеткіліксіз деңгейімен байланысты.

Зандылықты нығайту міндеті оған әсер етудің барлық алуан түрлілігін білуді, оның жағдайын анықтайтын барлық факторларды (оң және теріс) терең зерттеуді талап етеді. Қазақстан полициясы қызметіндегі зандылықтың жай-куйіне әсер ететін факторлардың жиынтығын қарастырайық. Бұл факторлардың жиынтығы зандылықты қамтамасыз ету жүйесі деп аталды. Зандылыққа әсер ету тікелей және жанама, оң және теріс болуы мүмкін, қарқындылығы, көлемі мен механизмі бойынша әр түрлі болуы мүмкін. Полицияның нақты органдарының қызметінде зандылықты қамтамасыз етудің экономикалық факторлары мынадай тетіктер арқылы іске асырылады: материалдық (жалақы және материалдық көтермелебудің барлық түрлері), материалдық-техникалық (еңбек жағдайлары және техникалық жараптандыру), материалдық-тұрмыстық (тұрғын үй, балалар мекемелері, санаторийлер, демалыс үйлері және т.б.).

Идеологиялық факторды жүзеге асырудың тетіктері құқықтық мәдениет пен этика, құқықтық психология және т.б. қызмет етеді. белгілі бір тұлғаның ерекшеліктері, қызметкерлердің және белгілі бір аймақ тұрғындарының санасы. Зандылықты қамтамасыз ету жүйесінде құқықтық және ұйымдастыруышылық-басқарушылық факторлар ерекше орын алады. Құқықтық факторларға қатысты заңың өзі зандардың, сондай-ақ санкциялар мен іс жүргізу ережелерінің жақсы сапасымен қамтамасыз етілетіні жоғарыда айтылған, яғни. өзі көп жағдайда оны жүзеге асырудың кепілі болып табылады. Ұйымдастыруышылық-басқарушылық факторлардың мәні зандылыққа ықпал ету мақсатында құрылған және белгілі бір құрылымдық құрылымдардың болуын, олардың және басқа да жалпы сипаттағы құрылымдық құрылымдардың, сондай-ақ жекелеген орындаушылардың болуын көздейтін белгілі бір ұйымдық нысандардың болуынан тұрады. зандылықты басқару және оның сакталуын бақылау функциялары. [3]

Құрылымдардан басқа, осы факторлардың элементтері ретінде кадрлар мен кадрлық саясатты, зандылықты нығайтуға бағытталған іс-шараларды әзірлеу мен жүзеге асыруды атап әдетке айналған. Сонымен, бақылау факторлары Қазақстанның полиция органдарында мемлекеттік (саяси), қоғамдық, соттық бақылау және прокурорлық қадағалау арқылы жүзеге асырылады. Бұл жүйенің элементтері зандылыққа, бір-біріне әсер етеді, сонымен қатар зандылықтың әсерін өздері де сезінеді. Кезінде бұл жүйе тұтастай алғанда тұрақты болып қала береді: жағымсыз факторлардың әсері көбінесе жағымды факторлардың әсерімен өтеледі (мысалы, ұйымдастыруышылық-басқарушылық қызметтің кемшіліктері құқықтық реттеудің артықшылықтарымен, прокурорлық қадағалаудың белсенділігімен өтелуі мүмкін). Зандылықты қамтамасыз ету жүйесінің элементтерінің ішінде ұйымдастыруышылық-басқарушылық факторға ерекше назар аудару қажет. Оны пайдалана отырып, жалпы зандылықты қамтамасыз ету мәселесін қарастыруға және шешуге болады. Полиция қызметінің ерекшелігіне байланысты туындастын ерекше себептер ерекше қызығушылық тудырады.

Осы себептер тобының кіші топтарының әрқайсысының мазмұнына тоқталайық.

Жекелеген қызметкерлердің құқық бұзушылардың қарсылық көрсетуі және арандату әрекеттері кезінде психологиялық күйзеліске ұшыраған, күйзеліске ұшыраған ортада өзін-өзі

ұстай алмауы, өзін-өзі ұстай алмауы. Қызметкердің қылмыскерге деген өшпенділігі әп-сэтте тұтандып, келтірілген зияннан немесе қайғыдан туындаған ашу-ыза қызметтік борышын, заңдылықты бұлжытпай және бұлжытпай сақтау қажеттігін сезінуден күштірек болып шығады. Мұндай себептер қызметкердің жеке ерекшеліктеріне байланысты және оларды тек мақсатты психологиялық және қасиби дайындық арқылы жоюға болады.

Құқықтық мәдениет деңгейімен анықталатын қасиби шеберліктің кемшіліктері. Сонымен, қылмыстық және қылмыстық іс жүргізу заңнамасының нормаларын білмегендікten, алғашкы тергеу әрекеттерін жүргізу кезінде криминалистиканың соңғы жетістіктерін көп жағдайда қолданбағандықтан, қылмыстық істерді тергеу кезінде қылмыстар туралы арыздар мен хабарламалар бойынша тексерулердің толықтығы мен жан-жақтылығы қамтамасыз етілмейді. азаматтардың конституциялық құқықтары мен бостандықтарының бұзылуына әкеп соқтыратын тергеу мен тергеудің заңсыз әдістерін қолдану. Әрбір полиция қызметкерінің құқықтық білімі болуы, терең және дайын, рәсімделген киім киоі қажет мінез, мүмкін құқықтың қайнар көздерін, оны қызықтыратын нормалары бар нормативтік құқықтық актілерді табу оңай және тез. Әрбір қызметкер құқықтың принциптері мен аксиомаларын да білуі керек. Полиция қызметкерлеріне білімінен басқа, қасиби дағдылар мен құқық нормаларын қолдану дағдылары, сондай-ақ заң талаптарын олардың рухы мен әрпіне сәйкес қатаң сақтау әдеті қажет. Қасиби сананы қасиби мәдениеттің элементі ретінде сипаттаудағы ең бастысы - заңға, оны қолдану практикасына деген тұрақты позитивті қатынас.

Жекелеген аймақтардағы жұмыс ортасының белгілі бір сипаттамасы. Бұл орта заңдылықтың бұзылуына төзбеушілікпен ерекшеленуі керек, ол үшін мыналар қажет:

зандылықтың бұзылуына қатысты қызметкерлердің белсенді ұстанымдарының көріністерін дер кезінде байқап, жан-жақты көтермелеге және керісінше, индивидуалистік, бітімгершілік, пассивті ұстанымдардың көріністерін айыптау; қалдырмаңыз қарамағындағылардың жедел-қызметтік іс-әрекеті мен мінез-құлқындағы құқық бұзушылық жағдайларына назар аудармай, әрбір құқық бұзушылыққа принципті баға беруге;

ведомстволық көзқарастың, құқықтық нигилизмнің, серікtestіk туралы жалған түсініктің, өзара жауапкершілік элементтерінің көрінуіне қарсы батыл күрес жүргізу; заңдылықты бұзудың барлық фактілерін, олардың жасалуының нақты себептері мен шарттарын ұжымның талқылауына шығаруға, мұндай талқылауларды мүқият дайындауға, қатардағы және басшы құрамдағы адамдардың сез сөйлеуінің белсенділігі мен маңыздылығына назар аударуға;

қызметкерлердің заңдылық пен тәртіпті бұзуға қарсы бағытталған практикалық белсенділігін жан-жақты қолдау тәртіп бұзушылыққа жол берген қызметкердің (қызметкерлердің) ұжымының нақты сотталуына ықпал етуге;

қызметкерлердің құқық бұзушылықтарына уақтылы жауап бермеу, қолданылған жазалардың үнін өшіру, жазалау шараларының өзіне формальды түрде ден қою жағдайларын болдырмау. Осылайша, кемшіліктерді жою немесе бейтараптандыру үшін заңың үстемдігін қамтамасыз етуді, сот-құқықтық реформаны жалғастыруды қамтитын кешенді тәсіл қажет; ведомстволық құқықтық реттеуді қайта қарau және жүйелеу;

халықтың құқықтық санасы мен құқықтық мәдениетін дамыту; полиция қызметкерлерінің қасиби-құқықтық санасы мен қасиби мәдениетінің деңгейін, жалпы құқық қолдану қызметін арттыру; заңдардың тиімділігіне әсер ететін үйымдастырушылық-басқарушылық және басқа факторларды қолдану.

2022 жылғы қантар-тамызда КР ПМ-нің 199 қызметкері қылмыстық құқық бұзушылық жасады-өткен жылмен салыстырғанда 12,7% - ға аз. Олардың ішінде көпшілігі ауыр қылмыстық құқық бұзушылықтар жасады: 149 адам. Ауырлығы төмен құқық бұзушылықтарды 22 қызметкер, ауырлығы орташа - 25 қызметкер, аса ауыр - 1 қызметкер

жасады. Салыстыру үшін: 2021 жылдың ұқсас кезеңінде ҚР ПМ-нің 228 қызметкери қылмыстық құқық бұзушылықтарға тап болды, бір жыл ішінде минус 19,1%. Айта кетейік, 2019 жылдан бастап ресми деректер бойынша көрсеткіш азайып келеді.[4]

Өнірлік бөліністе ведомстводан ең көп бұзушылар Алматыда болды: 25 адам - өткен жылмен салыстырғанда 8,7% - ға артық. Бұдан әрі Ақтөбе (19 адам, жылына 72,7%), Алматы (17 адам, 54,5%) және Солтүстік Қазақстан (17 адам, жылдық өсім-2,4 есе) облыстары өтеді. Қылмыстық құқық бұзушылық жасаған ПМ қызметкерлерінің ең аз саны Шығыс Қазақстан облысында тіркелді: бір жыл бұрынғы 17-ге қарсы барлығы 1 адам. ПМ қызметкерлері арасында құқық бұзушылар санының айтарлықтай және күрт төмендеуі Атырау (6 адам, 26 жыл бұрын қарсы) және Жамбыл (9 адам, 22 адамға қарсы бір жыл бұрын) облыстарында да байқалды.

ПМ қызметкерлері арасындағы құқық бұзушылардың жартысы мемлекеттік қызмет пен мемлекеттік басқару мүдделеріне қарсы сыйбайлар жемқорлық және өзге де қылмыстық құқық бұзушылықтарға тап болды: 100 адам - өткен жылмен салыстырғанда 2% - ға аз. Бұл саладағы ең «танымал» құқық бұзушылықтар - пара алу, абайсыздық және Билікті немесе лауазымдық өкілеттіктерді асыра пайдалану. Мұлікке қарсы құқық бұзушылықтарды 50 адам, 55 жыл бұрын жасаған. Мұнда «танымал» бұзушылықтардың қатарына алаяқтық, ұрлық және Сеніп тапсырылған бөтен мұлікті иемдену немесе жынқыру жатады.

2022 жылдың қантар-тамызында адамның және азаматтың конституциялық және өзге де құқықтары мен бостандықтарына қарсы қылмыстық құқық бұзушылықтарды 14 адам, бір жыл бұрын осындай кезеңде 12-ге қарсы жасады және осы қызметкерлердің барлығы тікелей азаптауға ұшырады. Айта кетейік, жылдық динамикада, кем дегенде, ресми мәліметтер бойынша, 2021 жылы 8 адам азаптауға ұшырады. Алайда сол жылы ПМ қызметкерлері арасында небәрі 8 айдың ішінде осындай 12 құқық бұзушы болған. Алайда, біз осы сегменттегі ресми статистикаға қатысты мәселелер туралы бір күн бұрын жазған болатынбыз.[5]

Полицияға жүргізілген реформалардың нақты нәтижесі әлі көрінген жоқ. Қазіргі таңда тұрмыстық зорлық-зомбылық, жастар арасында қылмыстық қебейіп отыр. Жүрттап айласын асыратын алаяқтар мен есірткі саудасын қыздырғандар да азаяр емес. Оысған орай, Тәуелсіздік алғалы ішкі істер саласы реформадан көз ашқан жоқ. Қазір қоғамдық тәртіпті сақтап, қылмысқа қарсы құресетін айбынды полиция құруымыз қажет. Десе де ұзақ жылдардан бері жүргізілген реформалардың нәтижесін береді деген ойдамын. Сол себепті қазіргі таңда жағдайды түзеу үшін алдын алу шараларын кешенді түрде жүргізу қажет. Бұл жерде учаскелік инспекторлар шешуші рөл атқарады. Уақтылы шаралар қабылданса, отбасылық және тұрмыстық ұрыс-керіс кезінде жасалған қылмыстардың көпшілігінің алдын алуға болар еді.

Сонымен қатар, халық арасында құқықты түсіндіру жұмыстарын жүргізу қажетпіз мысалы университеттерге, мектептерге барып, занбарды жастарға түсіндіруі керек. Әсіреле, заң бұзудың салдарын анық көрсетуі қажет. Полицейлер тек тәртіп пен занға бағынуы керек. Жиында президент осыны қатаң ескертті. Яғни түрлі қылмыстық топтармен бірігіп, бұзакыларға қамқорлық жасау, істеріне көз жұма қарау, секілді фактілер болмауы керек деді. Әрі құдіктілерді азаптап қинауға да жол жоқ. Бұдан бөлек, Қасым-Жомарт Тоқаев есірткіге қарсы құресті қүштейтіп, бюрократияны жоюды тапсырды. Осыған орай, тапсырмаларды орындауымыз қажет.

Әрі тәртіп сақшылары халыққа жақын болып, олардың нағыз қорғаушысына айналуы керек. ішкі істер органдарына әлеуметтік қолдау көрсету керек. «Бұл азаматтарды қорғау мен қоғамдық тәртіпті нығайту үшін маңызды. Ал темірдей тәртіп - турақтылық пен тыныштықтың кепілі» болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Мемлекет басшысы Ішкі істер министрлігінің кеңейтілген алқа отырысы <https://www.gov.kz/memlekет/entities/qriim/press/news/details/690111?lang=kk>
2. Н.А.Биекенов «Законность в деятельности полиции Республики Казахстан»
Источник: [https://www.sovremennoepravo.ru/»](https://www.sovremennoepravo.ru/)
3. Қазақстан Республикасының сыйбайлас жемқорлыққа қарсы саясатының 2022 - 2026 жылдарға арналған тұжырымдамасын бекіту және Қазақстан Республикасы Президентінің кейбір жарлықтарына өзгерістер енгізу туралы
1. Қазақстан Республикасы Президентінің 2022 жылғы 2 ақпандағы № 802 Жарлығы.
2. 4. Сотрудники МВД РК тоже совершают уголовные правонарушения – статистика <https://inbusiness.kz/ru/last/sotrudniki-mvd-rk-tozhe-sovershayut-ugolovnye-pravonarusheniya-statistika/>
6. Қазақстан Республикасы құқық коргау органдарының кадр саясатының тұжырымдамасы, Қазақстан Республикасы Президентінің 2013 жылғы 31 желтоқсандағы №720 Жарлығы (18.07.2016 ж. өзгертулермен)

ВЕРХОВЕНСТВО ПРИНЦИПА «ЗАКОН И ПОРЯДОК» – КАК ГЛАВНОЕ СРЕДСТВО ОРГАНИЗАЦИИ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В СИСТЕМЕ ОВД

Аннотация

Справедливость в правовом государстве становится общим знаменателем всех социальных отношений, регулируемых законом. Невозможно построить справедливое государство там, где не соблюдается конституционный принцип равенства всех граждан перед законом. Общество может строиться и существовать, опираясь на закон и порядок. МВД Республики Казахстан в последние годы проводит открытую и принципиальную кадровую политику, строго ориентированную на кардинальное изменение нравственного облика казахстанского полицейского и устранение нарушений законности и коррупции в системе МВД.

В статье авторы говорят о роли, важности доминирования принципа «закон и порядок» как главного средства организации деятельности в системе ОВД. Также рассматриваются понятия законности и правопорядка, их взаимосвязь, основные принципы, роль в обществе, последствия и меры ответственности за их нарушение, а также роль ОВД и граждан в защите законности и правопорядка.

Ключевые слова: право, законность, порядок, полиция, общество, закон, принцип, справедливость, равенство, верховенство закона, кадровая политика, нетерпимость, правовой нигилизм.

LEGALITY AND LAW AND ORDER IN THE INTERNAL AFFAIRS SYSTEM - AS THE BASIS OF A FAIR KAZAKHSTAN

Abstract

Justice in a State governed by the rule of law becomes the common denominator of all social relations regulated by law. It is impossible to build a just State where the constitutional principle of equality of all citizens before the law is not respected. A society can be built and exist based on law and order. In recent years, the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan has been pursuing an open and principled personnel policy strictly focused on radically changing the moral image of the Kazakhstani police officer and eliminating violations of the rule of law and corruption in the Interior Ministry system.

In the article, the authors talk about the role and importance of the dominance of the principle of "law and order" as the main means of organizing activities in the ATS system. The concepts of law and order, their interrelation, basic principles, role in society, consequences and measures of responsibility for their violation, as well as the role of the Department of Internal Affairs and citizens in protecting law and order are also considered.

Keywords: law, legality, order, police, society, law, principle, justice, equality, rule of law, personnel policy, intolerance, legal nihilism.

ӘЛЕУМЕТТИК –ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАРЫ/
СОЦИАЛЬНЫЕ И ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ

МРНТИ 16.01.45

Aktoty Amanzhanova

1st year master's student of K. Zhubanov Aktobe Regional University

Scientific supervisor: Kuzembayeva G. A, PhD, Associate Professor of K. Zhubanov Aktobe Regional University

amanzhanov75@mail.ru

THE ESSENTIAL ROLE OF USING EDUCATIONAL VIDEOS IN ENHANCING THE VOCABULARY OF STUDENTS

Abstract

It has been proven that innovation in technology has an important influence on educational procedures. This article investigates how well students are able to acquire and maintain vocabulary entirely through viewing videos. Students constantly advocate utilizing videos in educational settings; however, are they actually beneficial or just for student recreational activities? We believe that videos strengthen comprehension and promote accurate speech in English-language learners. Videos supply background information for learning through the integration of visual and audio input, which makes them available to people with limited reading and writing abilities. The article discusses the distinctive qualities of employing video as an efficient means of instruction when learning foreign languages. An educational video's importance, such as that of any other educational device, is determined by how effectively it is implemented in a learning environment.

Keywords: vocabulary improvement, multifaceted coding, multimedia presentation, video content and audiovisual resources, instructional videos.

Classes no longer rely solely on student books for material. Engaging chalkboards, portable computer devices, smart phones, and even digital books have been utilized. Therefore, the present article concentrates on the number of unfamiliar terms students might acquire from viewing videos. Educational videos are unable to substitute teachers; however, they will enhance their educational competence. The integration of video enhances the understanding of the English language as a Foreign Language (EFL) as well as retention by making knowledge more relevant to students. Videos offer students a successful means for studying independently and learning in class. Moreover, Silverman and Hines discovered that incorporating videos can improve vocabulary or teach second languages [1]. Videos are an increasingly common option for language learning because they are easily accessible and can be incorporated into various classes. An English as a Foreign Language (EFL) student struggles to acquire the language since they have restricted knowledge of it. Videos in educational settings serve as essential for language learning instruments for the reason students demand a wide range of guidance. Additionally, when selected depending on students' levels, classroom aims, and learner preferences, duties developing videos can be highly beneficial. Videos additionally offer everyday linguistic and societal context, which is advantageous for English language learners. Native English speakers can take pleasure in videos of outstanding quality with conversational style, average pace, and actual pronunciation. These videos, that involve television programs, films, and broadcasts of news, may supply students with an accurate

representation of the US culture whereas additionally motivating them to further develop their understanding. In addition to everything, how we act influences the way we perceive videos [2].

Videos may additionally serve as valuable, inspiring factors in the learning environment. Employing video content in the teaching of languages is advantageous, considering students view it as a pleasure, resulting in more inspiration. However, videos perform better than simply having fun. Videos may integrate aspects of everyday life into the second or foreign language classroom surroundings, clarifying what is being learned. Videos promote cultural literacy and prepare students for real-world circumstances by demonstrating the distinctions and similarities among cultures, despite how often they travel overseas. Videos are beneficial instruments to offer cultural knowledge to students who have never been abroad or acquired the desired language. Moreover, people who speak the language are capable of interacting with both native and non-native speakers.

Observing educational videos may enhance their capacity to quickly recall concepts and phrases. If you perceive an idiom, you maintain the context in which it is implemented; while you view a context, you recall the idiom that had been employed in that particular setting. Bringing together context and idioms promotes retaining their significance.

Videos are likely to be viewed as both powerful motivators and highly stimulating in this regard. The acquisition and understanding of unfamiliar words is an exhausting task that requires searching for the explanations of a significant number of phrases in printed dictionaries, which decreases the potential for becoming proficient in vocabulary development. With this confusion, employing animated videos to explain unfamiliar terms is essential. Mobile computing devices, including applications for cell phones, may contribute to achieving goals related to sustainable development. According to Baarda [3], employing multimedia materials for learning vocabulary that is unfamiliar is valuable since they are engaging and can appeal to a wide range of our five senses, besides integrating appropriate contexts for these newly acquired words. Additionally, animated instructional videos establish new words and classifications and then provide visually appealing definitions and more, which allows learners to comprehend complicated phrases.

Moreover, animated instructional videos frequently contain stimulating, brightly colored characters and circumstances that have been demonstrated to captivate students' interest while strengthening their ability to concentrate. In the modern era, a multimedia presentation has become increasingly prevalent in English language instruction, with videos with animation being correlated with immediate vocabulary purchasing. The implementation of multimedia content in teaching English has led to in more dynamic and stimulating educational settings, as well as guiding learners in their vocabulary the development procedures. Video enables students to gain information in two ways: orally (words) and visually (images). Dual-coding (multifaceted transmit feedback) contributed to better educational results with interactive materials. Multimedia's effectiveness in the learning environment corresponds to the knowledge-analyzing theories that indicate that people keep in mind 10% of exactly what they study, 20% of what they perceive, 30% of what they view, and 50% of what they observe and notice at the same time. Dual-coding strengthens keeping by interpreting information by means of two separate communications at the same time. It also has an additional influence in that it enables the learner to enhance more cognitive paths for gathering information. Mental directions develop a structure that reduces working memory load and enhances comprehension.

Educational videos are becoming increasingly popular in modern education, providing a dynamic and engaging way to deliver content to students. These videos can cover a wide range of subjects and topics, providing visual and auditory stimulation to aid in learning and retention. According to Najjar, the most effective way to convey information is through various media formats [4]. According to research, educational videos can be an effective supplement to traditional teaching methods because they cater to various learning styles and preferences. Videos are especially beneficial to visual learners because they allow them to see concepts demonstrated in a

clear and concise manner. Furthermore, educational videos can help break down complex ideas into more digestible chunks, making it easier for students to understand difficult concepts. They can also provide students with real-world examples and applications, allowing them to connect theoretical knowledge to practical scenarios. When creating educational videos, it is critical to ensure that the content is accurate, engaging, and consistent with the learning objectives. Adding interactive elements, such as quizzes or discussions, can improve the learning experience and encourage active participation. Educational videos are a valuable and innovative approach to teaching and learning, providing students with a multimedia-rich experience that can help them understand academic concepts and develop a love of learning. Educational videos have emerged as an effective multimedia tool for vocabulary acquisition in the field of education. With the advent of technology, educators recognized the power of videos to improve language learning and expand students' vocabulary. Scholars highlighted the significance of multimedia content in enhancing foreign language instruction[5,6].

Mayer found that educational videos can effectively support vocabulary acquisition by providing visual and auditory stimuli that engage multiple senses and improve information retention [7]. The use of audio-visual elements in videos allows learners to make connections between words and their meanings, resulting in improved vocabulary comprehension. Nevertheless, the usefulness of instructional videos as a vocabulary-building application varies based on a selection of factors. For instance, the level of quality of the material presented in the video, the significance of the vocabulary covered, and the learners' personal tastes as well as learning formats may have an influence on the outcome of the study. As a result, educators have to thoughtfully select and construct educational videos have been demonstrated to be an effective digital media means of expanding one's vocabulary. videos that are applicable to learning objectives while decreasing mental workload. To sum up, educational videos have been demonstrated to be an effective digital media means of expanding one's vocabulary. They offer both sensory encouragement, genuine speech feedback, and a relaxing environment for learning. In order to enhance the efficiency of video-based instruction on vocabulary, educators ought to evaluate the content's quality, validity, and cognitive load.

The value of educational videos in assisting students acquire vocabulary shouldn't be overestimated. Educational videos have multiple academic advantages, including promoting both the visual and hearing senses, supplying context-dependent experiences for learning, promoting participation, offering audiovisual strengthening, relating to learning, and facilitating accessibility.

References

1. Silverman, R.; Hines, S. The effects of multimedia enhanced instruction on the vocabulary of English language learners and non-English language learners in pre-kindergarten through second grade. *Journal of Educational Psychology*. 2009, p. 305-314.
2. Mc Nulty, A. Best practices in using video technology to promote second language acquisition. *Teaching English with Technology*. 2012, p. 49-61.
3. Baarda, B. What does the researcher want to find out? In *Research: This Is It!* Routledge: London, UK, 2019; pp. 10–33.
4. Najjar, L. J. (1996). Multimedia Information and Learning. *Journal of Educational Multimedia and Hypermedia*, 5 (2), 129-150.
5. Canning-Wilson, C., Research in Visuals, Invited Paper for the Video Special Interest Group at the International TESOL Arabia 2000 Conference, Hilton Ballroom, Hilton Hotel, April 12-14, 2000.
6. Hai-peng& Li-jing (2007). Vocabulary acquisition in multimedia environment. *US-ChinaForeignLanguage*, 5 (8), 55-59.
7. Mayer, R. E. *Multimedia Learning* (2nd ed.). Cambridge: Cambridge University Press. 2009.

СТУДЕНТТЕРДІҢ СӨЗДІК ҚОРЫН АРТТЫРУДА ӘДІСТЕМЕЛІК БЕЙНЕЛЕРДІ ПАЙДАЛАНУДЫҢ МАҢЫЗДЫ РӨЛІ

Аннотация

Технологиядағы инновациялар білім беру процедураларына маңызды әсер ететіні дәлелденді. Бұл мақалада студенттер тек бейнелерді көру арқылы сөздік қорын қаншалықты менгеріп, сақтай алғатынын қарастырады. Студенттер білім беру мақсатында бейнені пайдалануды үнемі насиҳаттайды; дегенмен, олар шынымен пайдалы ма, әлде студенттердің көңілін көтеруге арналған ба? Бейнелер ағылшын тілін үйренушілердің түсіну қабілетін жақсартады және дұрыс сөйлеуге ықпал етеді деп сенеміз. Бейнелер визуалды және дыбыстық кіріктірү арқылы негізгі оқу ақпаратын қамтамасыз етеді, бұл оларды оқу және жазу мүмкіндіктері шектеулі адамдар үшін қолжетімді етеді. Мақалада бейнеконтентін шет тілдерін үйрену кезінде оқытудың тиімді құралы ретінде пайдалану ерекшеліктері қарастырылады. Кез келген басқа оқу құрылғысы сияқты оқу видеосының маңыздылығы оның оқу ортасында қаншалықты тиімді жүзеге асырылуымен анықталады.

Түйін сөздер: сөздік қорын жетілдіру, көп елшемді кодтау, мультимедиалық презентация, бейнеконтент және аудиовизуалды ресурстар, оқу бейнелері.

ВАЖНАЯ РОЛЬ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ОБУЧАЮЩИХ ВИДЕОРОЛИКОВ В РАСШИРЕНИИ СЛОВАРНОГО ЗАПАСА СТУДЕНТОВ

Аннотация

Доказано, что инновации в технологиях оказывают важное влияние на образовательные процедуры. В этой статье исследуется, насколько хорошо студенты могут приобретать и поддерживать словарный запас исключительно посредством просмотра видео. Студенты постоянно выступают за использование видео в образовательных целях; однако действительно ли они полезны или предназначены только для развлечения студентов? Мы считаем, что видео улучшают понимание и способствуют правильной речи у изучающих английский язык. Видео предоставляют базовую информацию для обучения за счет интеграции визуального и аудиовхода, что делает их доступными для людей с ограниченными способностями к чтению и письму. В статье рассматриваются особенности использования видео как эффективного средства обучения при изучении иностранных языков. Важность образовательного видео, как и любого другого образовательного устройства, определяется тем, насколько эффективно оно реализовано в учебной среде.

Ключевые слова: совершенствование словарного запаса, многоплановое кодирование, мультимедийная презентация, видеоконтент и аудиовизуальные ресурсы, обучающие видеоролики.

"Баишев Университеті хабаршысына" жарияланатын мақалалар қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде (Қазақстан Республикасы Ақпарат министрлігі 29.01.2004 ж.берген №4645-Ж бұқаралық ақпарат құралын есепке қою туралы күелік, Қазақстан Республикасы Ақпарат министрлігі 07.06.2019 ж. берген №17737-ж бұқаралық ақпарат құралын есепке қою туралы қайта ресімделген күелік) әдістемелік ресімдеу талаптарын басшылыққа ала отрып қабылданады.

"Хабаршының" ISSN 2706-8293 нөмірі бар, бұл тиісті халықаралық реферативтік басылымдарда ол туралы ақпаратты қамтамасыз етеді, сондай-ақ 2014 жылы "ҰМФТСО" АҚ қазақстандық дәйексөз алу базасымен реферирленетін және дәйексөз алатын журналдар тізіміне енгізілген, 2016 жылдан бастап журналдың ақпараттық маңыздылығының сандық көрсеткіші (импакт – фактор) 0,06 құраған.

Библиографияны қоса алғанда, мақаланың көлемі компьютерде терілетін мәтіннің 3 бетінен кем болмауы және 7 беттен аспауы тиіс (Microsoft Word редакторы).

Мақаланы ресімдеуге қойылатын техникалық талаптар:

- формат-Microsoft Word*.doc;
- қаріп-Times New Roman;
- қаріп өлшемі-12;
- жоларалық интервал-1;
- мәтінді туралу-ені бойынша;
- абзац шегінісі - 1 см. абзац шегінісін бос орындармен немесе кестелермен жасамаңыз;
- жиектері: жоғарғы және төменгі-25 мм, сол және он-20 мм;

Мақала құрылымы

МРНТИ (Times New Roman 12pt, сол жақта туралу, абзаңтың бірінші жолының шегінісі жоқ)

Мақала авторының (авторларының) аты-жөні

(Times New Roman 12 pt, қалың, ортасында туралу, абзаңтың бірінші жолының шегінісі жоқ. Егер мақала авторлары бірнешеу болса, онда авторлардың тегі жол үсті белгісі арқылы нөмірленіп көрсетіледі)

Мекеменің немесе ұйымның атауы, елі

(курсив, шрифт Times New Roman 12 pt, абзаңтың бірінші жолының шегінісінсіз, тасымалсыз ортаға туралу. Егер мақала авторлары бірнешеу болса, онда бұл ақпарат әр авторды жол үсті белгісі арқылы нөмірлей отырып қайталанады)

E-mail

(курсив, шрифт Times New Roman 10 pt, абзаңтың бірінші жолының шегінісінсіз ортасында туралу, тасымалсыз, 6 pt дейінгі аралық. Егер мақала авторлары бірнешеу болса, онда бұл ақпарат әр авторды жол үсті белгісі арқылы нөмірлей отырып қайталанады)

Мақала атауы

(Шрифт Times New Roman 12 pt, қалың, ортасында туралу)

Мақала мәтінінің алдындағы 1 интервалдан кейін аннотация (Times New Roman 12 pt, қалың, ортасында Туралу) және кілт сөздер (курсив, қалың, Times New Roman 12 pt қарпі, абзаңтың бірінші жолының шегінісінсіз) жарияланатын материалдың тілінде (қазақ, орыс, ағылшын) және әдебиеттер тізімінен кейін көрсетілген екі тілде беріледі

Мақала 1 интервалдан кейін мақала орналастырылады. Кестелерде, суреттерде, формулаларда символдарды, белгілерді белгілеуде әртүрлі оқулар болмауы тиіс. Суреттер анық болуы керек. Мәтіндегі суреттер мен кестелерде сілтемелер болуы керек. Мәтінде формулалар саны минималды болуы керек. Формулалар тиісті редакторға терілуі керек (математикалық және химиялық формулалар үшін). Кестелер аталуы керек, оларда бос графиктердің болуына жол берілмейді. Шартты қысқартулар мен символдар ескеरтуде түсіндірілуі керек.

Суреттер.

Суреттердің қолтаңбалары - TimesNewRoman 12 pt қарпі, абзацтың бірінші жолының шегініссіз; ортасында туралау, тасымалсыз. Суреттің қол қоюның астында Ескеरтпе (TimesNewRoman 10pt, курсив, сол жақ шеті бойынша теңестіру, абзацтың бірінші жолының шегінісі жоқ) орналасады, онда суреттің өз бетінше немесе дереккөздер негізінде жасалғанына қатысты түсініктемелер беріледі.

Кестелер.

Кестелердің атавы - TimesNewRoman қарпі 12pt, абзацтың бірінші жолының шегінісі жоқ, ені бойынша туралау, трансфертермен.

Егер мақалада бір кесте болса, онда оның реттік нөмірі қойылмайды, "кесте" сөзі жазылады және тек оның атавы беріледі. Кестенің атавы мен кестенің өзі арасында бос аралық бар.

Кестелердегі бос бағандарға жол берілмейді.

Кестенің соңғы жолында ескерту (Note) (TimesNewRoman 10pt, сол жақ жиекпен туралау, абзацтың бірінші жолының шегінісінсіз) орналаскан, онда кесте дербес немесе дереккөздер негізінде жасалған-жасалмағанына қатысты түсініктемелер беріледі.

Формулалар

Фракциялар, радикалдар, қосындылар, интегралдар, жұмыстар, матриналардан тұратын күрделі формулалар Microsoft Office пакетінде кіретін формула редакторларында - Microsoft Equation немесе MathType төрілуі керек. Таңбалар кестесінде тек сандар, латын әріптері және математикалық белгілер бар қарапайым формулалар мәтіннің бөлігі болуы керек-мұндай жағдайларда қосымша қосымшаларды қолданудың қажеті жоқ.

Мақаланы журналға жібермес бұрын материалдардың жалпы емлесін, тиісті терминдердің дұрыс жазылуын және жұмыс мәтіні мен сілтемелердің дизайнын мұқият тексеру керек.

Журналда жариялау үшін жұмыс мәтінін ұсына отырып, автор өзі туралы барлық ақпараттың дұрыстығына, шығарманың қолжазбасында плагиаттың және заңсыз көшірме алудың басқа түрлерінің болмауына, мәтіннің барлық жағынан дұрыс ресімдеуге кепілдік береді.

Қарауға бұрын басқа басылымдарда жарияланбаған мақалалардың түпнұсқа қолжазбалары ғана қабылданады. Олай болмаған жағдайда баспагер мақаланы жарияланынан (таратудан) алып тастау және автордан осыған байланысты баспагерде болған залалдың орнын толтыруды талап ету құқығын өзіне қалдырады.

Ережені бұза отырып пішімделген немесе грамматикалық, орфографиялық қателері көп, ағылшын тіліне автоматты аудармасы бар мақалаларды редакция қабылдамайды және авторларға қараусыз қайтарылады.

Редакция қажет болған жағдайда авторлардан қосымша эксперименттік деректерді сұратуға құқылы. Егер мақала ағылшын тіліне аударылған болса, онда редакциялық алқа автордан мақаланың бастапқы нұсқасындағы тілде сұратуға құқылы.

Әдебиеттер тізімі

1 интервалдан кейін әдебиеттер тізімі жарияланған материалдың мәтінінен кейін орналастырылады. Әдебиеттер тізімі 7-8 атаудан кем болмауы және 15 атаудан артық

болмауы тиіс. Мақаладағы сілтемелерді нөмірлеу әдебиеттер тізіміндегі дереккөздің реттік нөмірі бойынша жүргізіледі. Мұрағаттық материалдар тізімге енгізілмейді, оларға сілтемелер мәтінде дөңгелек жақшада орналастырылады. Мақалада электрондық ресурстардан немесе қашықтықтан қол жеткізуден (Интернеттен) алынған дереккөздерді пайдаланған кезде әдебиеттер тізімінде дереккөздің библиографиялық жазбасы және Интернеттегі толық желілік мекен-жайы бар желілік ресурсқа сілтеме келтіріледі. Ресурсқа жүргіну күнін көрсеткен жөн.

Ескерту. Әдебиеттер тізімі МЕМСТ 7.1–2003 "Библиографиялық жазба. Библиографиялық сипаттама. Құрастырудың жалпы талаптары мен ережелері". Мақала мәтініндегі дереккөздерге сілтемелер тек тік жақшада беріледі [12].

Бір нөмірге бір автордың 2-ден аспайтын мақаласы қабылданады. Редакцияға мақаланың электронды нұсқасын басып шыгаруға толық сәйкес ұсыну қажет. Файл атауы бірінші автордың тегінен басталуы керек. Қажет болған жағдайда мақала авторға пысықтауға қайтарылуы мүмкін. Редакция мақаланың мағынасын бұрмаламайтын мәтінге редакторлық өзгерістер енгізу құқығын өзіне қалдырады.

Жариялауға арналған материалдар мына мекен-жай бойынша қабылданады:

030000, Ақтөбе қаласы, Ағайынды Жұбанов, 302 а, Баишев университеті, тел.: (7132) 974081.

E-mail:vestnik@bu.edu.kz

Методическое руководство к оформлению статей, публикуемых в «Вестник Баишев Университета» (свидетельство о постановке на учет средства массовой информации №4645-Ж, выданное Министерством информации Республики Казахстан от 29.01.2004 г., переоформленное свидетельство о постановке на учет средства массовой информации на учет №17737-ж, выданное Министерством информации Республики Казахстан от 07.06.2019 г.,)

В «Вестник Баишев Университета» статьи принимаются на казахском, русском и английском языках.

«Вестник» имеет номер ISSN 2706-8293, что обеспечивает информацию о нем в соответствующих международных реферативных изданиях и в 2014 году включен в список журналов, реферируемых и цитируемых Казахстанской базой цитирования АО "НЦГНТЭ", с 2016 года количественный показатель информационной значимости журнала (импакт-фактор) составил 0,06.

Объем статьи, включая библиографию, должен быть не менее 3 страниц и не более 7 страниц текста, набираемого на компьютере, (редактор Microsoft Word).

Технические требования к оформлению статьи:

- формат-Microsoft Word*.doc;
- шрифт-Times New Roman;
- размер шрифта-12;
  - межстрочный интервал-1;
  - выравнивание текста-по ширине;
  - абзацный отступ - 1 см. не делайте абзацный отступ с пробелами или табуляциями;
  - поля: верхняя и нижняя-25 мм, левая и правая-20 мм;

Структура статьи

МРНТИ (Times New Roman 12pt, выравнивание по левому краю, без отступа первой строки
абзаца

Инициалы и фамилия автора (авторов) статьи

(Times New Roman 12 pt, полужирный, выравнивание по центру, без отступа первой строки абзаца. Если авторов статей несколько, то фамилии авторов указываются с нумерацией через надстрочный знак).

Название учреждения или организации, страна

(курсив, шрифт Times New Roman 12 pt, выравнивание по центру без отступа первой строки абзаца. Если авторов статьи несколько, то эта информация повторяется для каждого автора с нумерацией авторов через надстрочный знак)

E-mail

(курсив, шрифт Times New Roman 10 pt, выравнивание по центру без отступа первой строки абзаца, без переносов, интервал перед 6 РТ. Если авторов статьи несколько, то эта информация повторяется для каждого автора с нумерацией авторов через надстрочный знак)

Название статьи

(Шрифт Times New Roman 12 pt, жирный, выравнивание по центру)

Через 1 интервал перед текстом статьи аннотация (Times New Roman 12 pt, полужирный, выравнивание по центру) и ключевые слова (курсив, полужирный, шрифт Times New Roman 12 pt, без отступа первой строки абзаца) приводятся на языке публикуемого материала (казахский, русский, английский) и после списка литературы на двух других указанных языках.

Статья

Через 1 интервал размещается статья. В таблицах, рисунках, формулах не должно быть разночтений в обозначении символов, знаков. Рисунки должны быть четкими. Рисунки и таблицы в тексте должны содержать ссылки. Количество формул в тексте должно быть минимальным. Формулы должны быть набраны в соответствующем редакторе (для математических и химических формул). Таблицы должны быть озаглавлены, не допускается наличие в них пустых граф. Условные сокращения и символы должны быть объяснены в примечании.

Рисунки

Подписи к рисункам-шрифт TimesNewRoman 12 pt, без отступа первой строки абзаца; выравнивание по центру, без переносов. Под подписью рисунка располагается Примечание (TimesNewRoman 10pt, курсив, выравнивание по левому краю, без отступа первой строки абзаца), где даются комментарии относительно того, что составлен ли рисунок самостоятельно либо на основе источников.

Таблицы

Название таблиц-шрифт TimesNewRoman 12pt, без отступа первой строки абзаца отсутствует, выравнивание по ширине, с переносами.

Если статья содержит одну таблицу, то ее порядковый номер не проставляется, пишется слово "таблица" и дается только ее название. Между названием таблицы и самой таблицей имеется пустой интервал. Пустые графы в таблицах не допускаются.

В последней строке таблицы находится Примечание (Note) (TimesNewRoman 10pt, выравнивание по левому краю, без отступа первой строки абзаца), где даются комментарии относительно того, составлена ли таблица самостоятельно или на основе источников.

Формулы

Сложные формулы, содержащие дроби, радикалы, суммы, интегралы, работ, произведения, матрицы, следует набирать в формульных редакторах, входящих в пакет Microsoft Office -

Microsoft Equation или MathType. Простые формулы, содержащие только цифры, латинские буквы и математические знаки, имеющиеся в таблице символов, должны быть частью текста - в таких случаях не нужно использовать дополнительные приложения.

Перед отправкой статьи в журнал необходимо тщательно проверить общее написание материалов, правильность написания соответствующих терминов и оформление текста работы и ссылок.

Представляя текст работы для публикации в журнале, автор гарантирует достоверность всей информации о себе, отсутствие плагиата и других форм незаконного копирования в рукописи произведения, правильное оформление всех заимствований текста.

К рассмотрению принимаются только оригинальные рукописи статей, ранее не опубликованные в других изданиях. В противном случае издатель оставляет за собой право снять статью с публикации (распространения) и требовать от автора возмещения убытков, возникших у издателя в связи с этим .

Статьи, отформатированные с нарушением правил или содержащие большое количество грамматических и орфографических ошибок, с автоматическим переводом на английский язык, не будут приняты редакцией и будут возвращены авторам без рассмотрения.

Редакция имеет право при необходимости запросить у авторов дополнительные экспериментальные данные. Если статья была переведена на английский язык, то редакционная коллегия вправе запросить у автора исходный вариант статьи на языке.

Список литературы

Список литературы размещается через 1 интервал после текста публикуемого материала. Список литературы должен составлять не менее 7-8 наименований и не более 15 наименований. Нумерация ссылок в статье производится по порядковому номеру источника в пристатейном списке литературы. Архивные материалы в список не включаются, ссылки на них размещаются в тексте в круглых скобках. При использовании в статье источников из электронных ресурсов или удаленного доступа (Интернета), в списке литературы приводится библиографическая запись источника и ссылка на сетевой ресурс с полным сетевым адресом в Интернете. Желательно указать дату обращения на ресурс.

Примечание. Список литературы ГОСТ 7.1-2003 «Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления». Ссылки на источники в тексте статьи даются только в квадратных скобках [12].

В один номер принимается не более 2-х статей одного автора. В редакцию необходимо представить электронную версию статьи в полном соответствии с ее распечаткой. Имя файла должно начинаться с фамилии первого автора. При необходимости статья может быть возвращена автору на доработку. Редакция оставляет за собой право внесения в текст редакторских изменений, не искажающих смысл статьи.

Материалы для публикации принимаются по адресу:

030000, г. Актобе, ул. Б. Жубанова, 302 а, университет Баишева, тел.: (7132) 974081.

E-mail:vestnik@bu.edu.kz

БАИШЕВ УНИВЕРСИТЕТИНІҢ ХАБАРШЫСЫ
ВЕСТНИК БАИШЕВ УНИВЕРСИТЕТА

Қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде үш айда бір рет шыгарылады
Выпускается один раз в три месяца на казахском, русском и английском языках

Формат А4
Көлемі / Объем 7,6 баспа парап
Таралымы / Тираж 100 дана
Басуға қол қойылды / Подписано в печать 26.03.2024 ж.

БАИШЕВ УНИВЕРСИТЕТИ

® ЖУРНАЛ НАБРАН И СВЕРСТАН В РЕДАКЦИОННО-ИЗДАТЕЛЬСКОМ ОТДЕЛЕ
БАИШЕВ УНИВЕРСИТЕТА

Жарияланған мақала авторларының пікірі редакция көзқарасын білдірмейді.

Мақала мазмұнына авторлар жауап береді.
Қолжазбалар өндөлмейді және авторға қайтарылмайды.

Опубликованные материалы авторов не отражают точку зрения редакции.

Редакцияның мекен-жайы: 030000, Ақтөбе қаласы, ағайынды Жұбановтар көшесі,
302а., тел. 97-40-83, 52-36-00

Адрес редакции: 030000, г. Актобе; ул. Братьев Жубановых, 302а
тел. 97-40-83, 52-36-00